HA 1757

MAGYAR KÖNYV-SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

113. évfolyam

1997

2

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

113. ÉVFOLYAM 1997/2. SZ.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)
BORSA GEDEON
FÜLÖP GÉZA
KULCSÁR PÉTER
MONOK ISTVÁN
NAGY LÁSZLÓ
ROZSONDAI MARIANNE
VIZKELETY ANDRÁS
Technikai szerkesztő:
TÓDOR ILDIKÓ

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként **Trimestriell**

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlap üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021 02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokbar az Akadémiai Kiadó *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kia dó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjá*ban (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az Osiris Kiadó könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1997-től egy évre 1000 Ft.

Külföldön terjeszti a HESS ANDRÁS KERESKEDELMI KFT. (H-1300 Budapest, 3. Pf. 290.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratoka fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányo rovatba szánt kézirathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomato (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rende hetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

KÖRMENDY KINGA–HOLL BÉLA–SZENDREI JANKA

Szent Imre esztergomi tisztelete a 14. században

Az Akadémiai Könyvtár T 1028 graduale töredékének kodikológiai, szövegkritikai és zenei elemzése

I. Írástudók és műveltségük a 14–15. századi Esztergomban

Az Akadémiai Könyvtár kézirattárának töredékgyűjteményében T 1028 jelzettel egy 2 fólióból álló 14. századi graduale töredéke található, ami 1995-ben került a kézirattár állományába.[1] A töredéken az esztergomi főkáptalan magánlevéltárának 18. századi jelzetei azonnal nyilvánvalóvá tették, hogy a kódextöredéket a káptalani levéltárban használták fel borítólapnak legkésőbb a 18. században.

A 295×210 mm nagyságú töredék 7 darabból áll. 5 piros vonalas hangjegysorai alá a 14. század második felében különböző kezek a következő liturgikus szövegeket rögzítették:

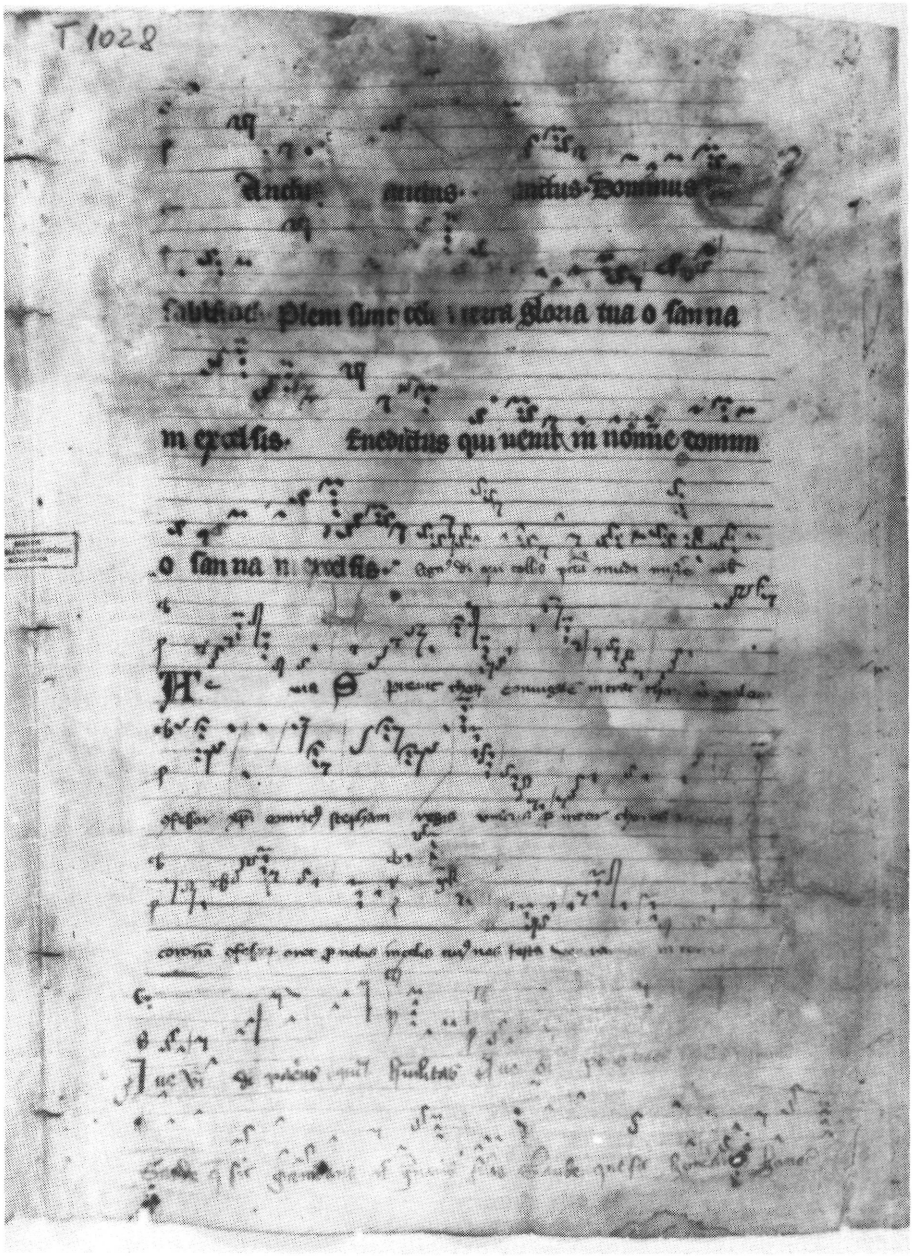
Az 1. recto oldalon Sanctus-tétel olvasható littera textualis gothica stílusban lejegyezve. Ezen az oldalon egy másik scriptor cursiva formata írással Szt. Imre ünnepének miseszövegéből az Alleluia-versust másolta le. A két szöveg közti üresen maradt fél sornyi helyre egy újabb kéz cursiva currensbe hajló lejegyzéssel az Agnus Dei-ből az első könyörgés szövegét szorította be. Az oldal alját a 15. század első évtizede táján a graduale használója 2 db 4 fekete vonalas hangjegysorral egészítette ki, és ez alá az Ave verbi Dei parens kezdetű, a Visitatio ünnepén énekelt sequentia első két sorát írta, amit a lap hátlapján ugyancsak cursiva formata írással folytatott, szintén a piros kottavonal alatt vonalazott fekete hangjegysor alatt. Erre azonban a 15. század közepe táján újabb szöveget másoltak. Így inkább csak következtetni lehet erre a beírásra.

Az 1. verso oldalon egy újabb Sanctus-tétel következik, egy újabb másolótól. Ennek szövege a 2. recto oldalon is a felső két hangjegysor alatt folytatódik.

A 2. recto oldalon a Sanctus után a Kyrie és a Gloria szövegét a következő scriptor másolta. A Gloria szövege átnyúlik a 2. verso oldalra, azt majdnem teljesen kitöltve. A 2. verso oldalon a fennmaradt üres helyre egy második Agnus Dei-tétel került a 14. század végén. Mind a kottaírás, mind a szöveg a pergamenlap használata miatt azonban szinte olvashatatlan.

A töredék lapjait a 15. század 50–60-as éveire datálható kéz jegyzetkészítésre használta fel. Az 1. verso és a 2. recto oldalakon a második Sanctus-tételbe a lap aljától kezdve, azaz az eredeti írással fordítottan a hét főbűnről készített prédikáció vagy tractatus vázlata bastarda (hybrida), illetve cursiva currens

[1] Horányi Károly hívta fel a figyelmemet a töredékre Váczy Péter hagyatékából. – MTAK kézirattár, Növedék napló 22/1995.

1. MTAK kézirattár T 1028 f. 1. recto

írással olvasható. A jegyzet belenyúlik a 2. recto oldalon lévő Sanctus-tétel utolsó kottasorai közé is. Ez tekinthető a szöveg explicitjének. De a gondolatainak rögzítésére a jegyzet készítője a 2. recto oldal lapszéleit is felhasználta. Ez a 15. századi szöveg szinte olvashatatlan, amit elsősorban a kottasorok közé való lejegyzés is okoz; de a pergamenlapot ezekkel az oldalaival kifordítva borítólapnak használták, ami a szöveg megkopásához nagyban hozzájárult. Így tehát az eredeti 1. verso oldal nagyon elhasznált. Erre kerültek rá a 18. századi levéltári jelzetek, ami szintén nehezíti a 15. századi szöveg azonosítását.

A T 1028 jelzetű 14. századi liturgikus töredék műfajilag egy graduale toldaléka. A mise állandó részeinek szövege nem ad segítséget a rítusbeli hovatartozás megállapítására. A töredék 2. verso oldalán a kottasorok fölött egy piros vonalon azonban nagyon elhalványodva, de azért azonosíthatóan olvasható a kódex egykori tulajdonosának neve: „Liber [...] beati emerici de suburbio castri Strigoniensis". Ez a possessor-bejegyzés egyszerre indokolja a Szt. Imre Alleluia-versus lejegyzését, bizonyítja Szt. Imre esztergomi tiszteletét és a neki ajánlott templom, kápolna vagy oltár egykori létét, amelynek tulajdonában volt a graduálé.

Szt. Imre kultuszát Szt. Istvánéval együtt Szt. László Anjou-kori tisztelete erősítette fel.[2] Esztergomban Szt. Lászlónak plébániát szenteltek,[3] Szt. István királynak szentelt kápolna tartozott a káptalanhoz.[4] Töredékünk bizonysága szerint Szt. Imre tisztelete is jelen volt Esztergomban már a 14. században. Sajnos, éppen a liturgikus kódex hovatartozását azonosító szó kopott le a pergamenről, így nem tudjuk kiegészíteni a „Liber" szó után következő rövidítést: az „ecclesia", „capella" vagy „altar" szó birtokos esetét, genitivus alakját. Ez a beírás azért rendkívül értékes, mert a régészeti szakirodalom jelenleg nem ismer a középkori Esztergomból Szt. Imre tiszteletére emelt egyházi épületet. Az ásatási eredmények ugyan nem zárják ki azt, hogy az esztergomi vár alatt több középkori templom létezhetett. Ezeknek azonban írásos nyoma eddig nem bukkant elő. Töredékünk jelenleg az egyetlen írásos említés egy, a vár alatt lévő, Szt. Imre tiszteletére emelt egyházi létesítménynek Esztergomban.

Szt. Imre verses offíciumának keletkezési idejét Dobszay László a 13. századra tette, keletkezési helyének Székesfehérvárt gyanítva.[5] A szent emléknapjának ünnepi miséjében énekelt Alleluia-versus szövegét az esztergomi rítus kéziratos hagyománya őrizte.[6] Az Akadémiai Könyvtár T 1028 jelzetű graduale
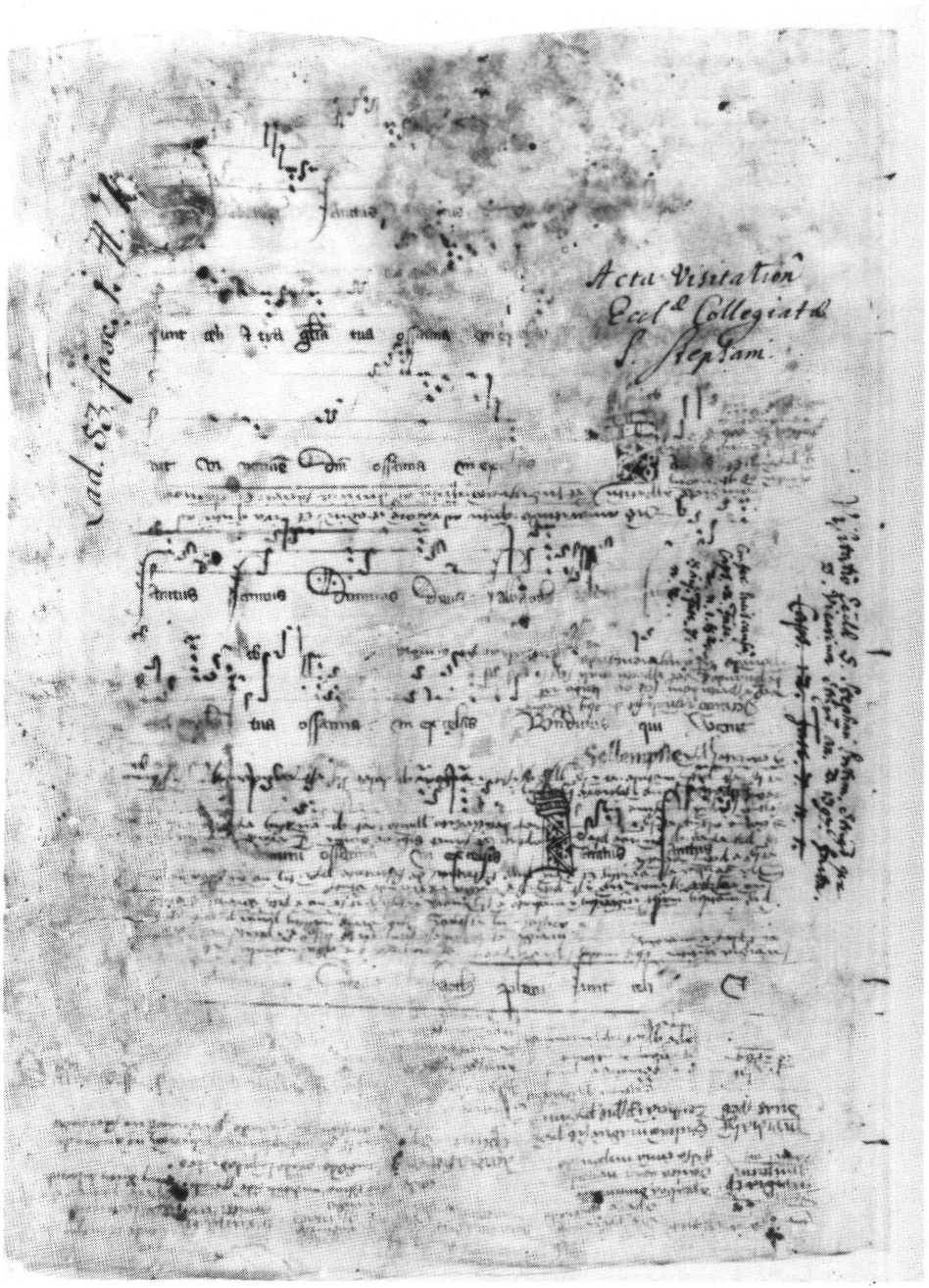
[2] WEHLI Tünde: *Az 1083-ban kanonizált szentek kultusza középkori művészetünkben.* In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Szerk.: FÜGEDI Erik. Bp. 1986. 56, 59–60.

[3] *Magyarország régészeti topográfiája. 5. Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergomi és dorogi járás.* Közreadják: HORVÁTH István, H. KELEMEN Márta, TORMA István. Bp. 1979. 121. – Vö. ZOLNAY László: *A középkori Esztergom.* Bp. 1983. 107–108.

[4] A Szt. István kápolnát 1500-ban az alőrkanonokra bízták. LUKCSICS Pál: *Az esztergomi káptalan gazdálkodása a mohácsi vész idején.* = Esztergom Évlapjai 1927. 72.

[5] DOBSZAY László: *Dallamminták a verses Szt. Imre zsolozsmához.* = Zenetudományi Dolgozatok 1979. 71–84.

[6] L. Holl Béla és Szendrei Janka tanulmányait.

2. MTAK kézirattár T 1028 f. 1. verso

töredéke nemcsak a legkorábbi előfordulása a Szt. Imre Alleluia-versus szövegének, hanem egyúttal a keletkezési helye is azonosítható. A possessor bejegyzésen kívül ugyanis a töredék provenienciáját is Esztergomban jelölhetjük meg a paleográfiai megfigyelések segítségével.

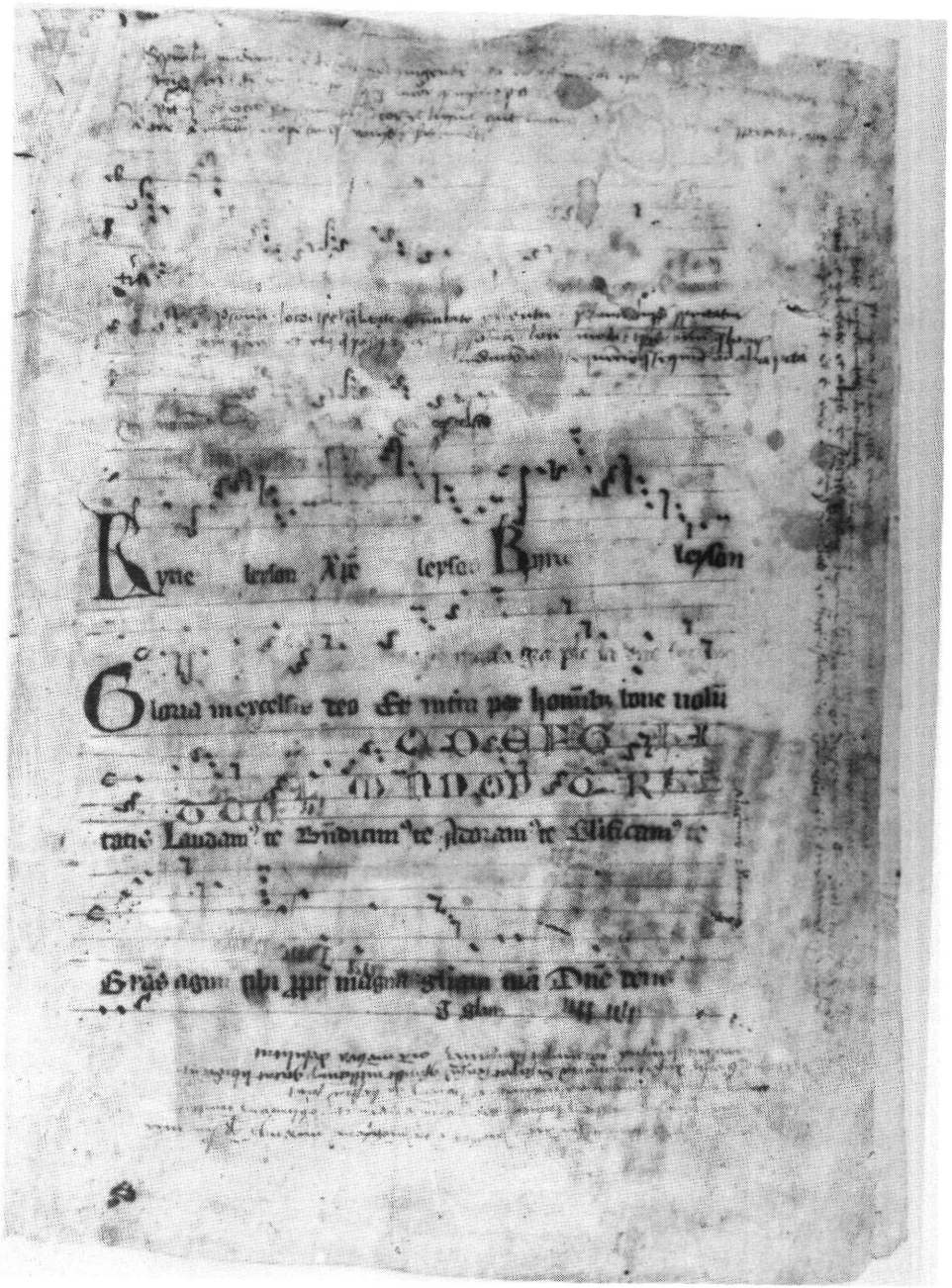
Az 1. recto Sanctus-tételének littera textualis gothica írásképe az 1370-es évekre datált esztergomi *Capitulare* (OSzK, Clmae 408, f. 100^{r}–104^{v}, eredeti lapszámozás) sequentionale írásképével rokonítható.[7] Az 1. versón kezdődő Sanctus-tétel egy kurzív írásgyakorlathoz szokott kéz littera textualis stílusban való bizonytalanságát tükrözi, és emlékeztet a fent idézett *Capitulare* 7^{r-v} oldalaira másolt Mária-officium írásképére. E két Sanctus-tétel közé másolt Szt. Imre Alleluia-versus dallam és szöveg lejegyzése az esztergomi *Capitularéval* való paleográfiai rokonság alapján datálható. Az 1341 előtti *Missale Notatum Strigoniense* még a communeból veszi a Szt. Imre ünnepén énekelt Alleluia-versust (Serve bone).[8] Az ante quem időpontnak az esztergomi *Capitulare*ba utólagosan bejegyzett Visitatio ünnep 1389-es általánossá válásának dátumát vehetjük a paleográfiai megfigyelések alapján. Megalapozottnak a 14. század harmadik negyedét véljük a lejegyzés időszakának. Az 1. recto oldalon a Szt. Imre Alleluia-versus és a Sanctus-tétel közötti Agnus Dei töredék cursiv beírása attól a valamivel későbbi kéztől származik, amelyik a vasárnapi betű táblázatával egészítette ki az ÖNB Cod 1812 jelzetű, 14. századi *Breviarium Strigoniense* kötetét a 4^{r} oldalon. Ugyanezekkel a jellegzetes *g, h, e, l*, valamint *de* kötéssel került bejegyzésre a 2. verso oldalon az esztergomi possessor. Ennek alapján a graduale toldalékának possessor-bejegyzési idejét a 14–15. század fordulójára tehetjük.

Az 1. recto oldal aljára az 1420-as években rögzíthették az Ave verbi Dei parens sequentia kezdősorait. Írásképe az esztergomi *Capitulare* kalendáriumának az 1420-as években bejegyzett halálozási dátumaihoz kapcsolható. (OSzK, Clmae 408, f. 2^{r}: Csepregi Gergely 1425, f. 3^{r}: Szentlászlai László 1427.)

Az utolsó szövegbeírás a 15. század második felének első évtizedére tehető, ami az 1. verso oldalon alulról kezdődik. A szöveg írásképének kopottsága miatt incipitként csak a tárgyszóként is funkcionáló „invidia habet duas spes" kitételt adhatjuk meg; valamint a 2. recto oldalon a lap alján szereplő „libido" szó segít a tartalmi eligazodásban. Valószínűsíthető explicit a 2. recto oldalon a Sanctus-tételbe beleírt szöveg vége: „...consequuntur ad alia peccata". A szöveg lejegyzője kétféle írásstílusban is otthonosan mozgott (cursiva currens, illetve: hybrida). A szöveg tartalma, a hét főbűn tárgyalása bizonyos szintű teológiai műveltséget feltételez. Lejegyzője az esztergomi káptalanban az írásbeliséggel szoros kapcsolatban állók közé tartozott. A felsőfokú tanulmányokhoz kapcsolódott azokkal a lapszéli bejegyzésekkel, amelyeket az esztergomi káptalani használatú kódexekben azonosíthattunk. Az ő kezétől származik az ÖNB Cod.

[7] SZENDREI Janka: *A magyar Középkor hangjegyes forrásai.* Bp. 1981. 26. tábla.

[8] Bratislava, Archiv mesta, EC Lad 3. – Hasonmás: *Missale Notatum Strigoniense ante 1431 in Posonio.* Ed. Janka SZENDREI and Richard RIBARIČ. Bp. 1982. (Musica Danubiana 1.) f. 273^{r}.

3. MTAK kézirattár T 1028 f. 2. recto

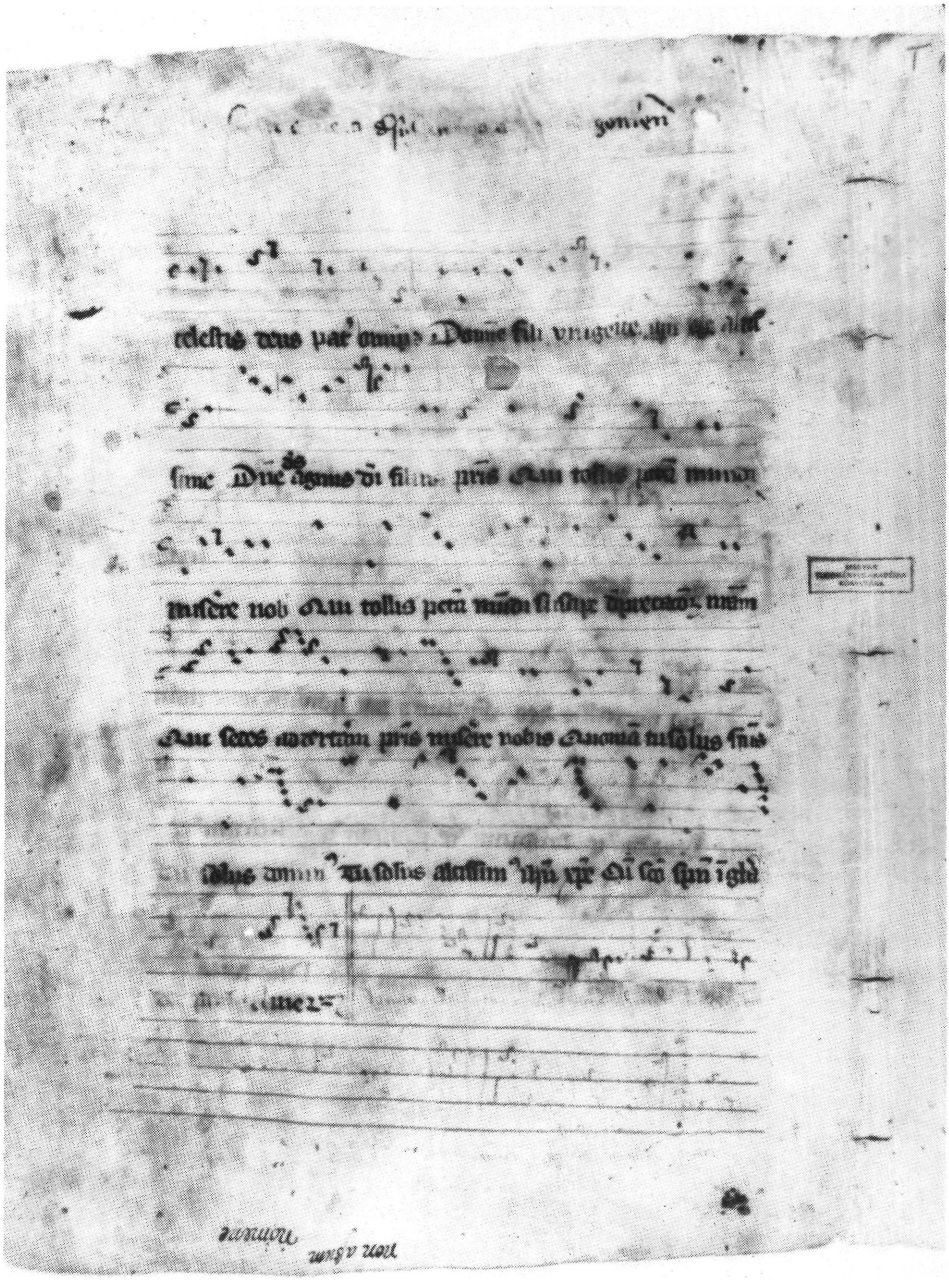
1829 jelzetű *Breviarium Strigoniense* kalendáriumában (f. 1^{v}) Szécsi Dénes halálozási dátuma: 1465. február 1. Ő folytatta a kódex 97^{v} oldalán a liturgikus szövegkiegészítéseket az oldal alján. Olvasmány-jegyzeteit még két, egyetemi tanulmányokhoz kapcsolódó, az esztergomi egyház középkori könyvállományába tartozó kódexben találjuk meg. Az ÖNB Cod. 3956 jelzetű, Aquinói Szent Tamás *Quodlibet Theologicum, Tractatus de uniformitate formarum* című műveit tartalmazó kódex 21^{r} oldalán az 1., 3., 4., 5. bejegyzés származik tőle. A kódexben egy papírtöredéken „Georgius ewsy Administrator Strigoniensis" név utal az esztergomi használatra.[9] A „Sacristie Strigoniensis" possessor-bejegyzéssel ellátott ÖNB Cod. 4229 jelzetű, Lapus de Castiglionchio jogi művét tartalmazó kódex 43^{r} oldalán szintén az ő kézírásával olvasható a lapszéli megjegyzés.[10]

A töredék paleográfiai képe tehát a 14–15. századi esztergomi káptalani írásgyakorlat technikai színvonalának fontos dokumentuma. A paleográfiai megfigyelések ezen kívül még arra is lehetőséget nyújtottak, hogy a káptalani tagok olvasmány-jegyzetei alapján műveltségükre, iskolázottságukra következtethessünk.

A possessor-bejegyzés elhelyezése a 2. verso oldalon a Gloria-tétel fölött ugyan nem egyedülálló, hiszen a középkori könyvelhelyezés egyik szokásos módja volt, hogy az első táblájukra fektetve helyezték az olvasópultra a bezárt könyveket. A töredék esetében arra is gondolhatunk, hogy a possessor bejegyzésekor még beíratlan volt a 2. verso oldal. A 2. recto oldalon csak 6 darab hangjegysor van, és ezek nem párhuzamosak az 1. verso 7 darab hangjegysorával. A 2. recto oldalon az utolsó szövegsor alatti piros vonalon el is kezdték a zenei lejegyzést, de abbahagyták, hiszen az oldalak között nincs szövegkihagyás; a ma már nem olvasható „rex" szó nagy valószínűséggel lekopott a pergamenről a levéltári borítónak való felhasználás következtében. A 2. recto oldalon a Gloria-tételben az ABC egyes nagybetűit gyakorlásként uncialis maiuscula betűkkel írták be. A „gloriam" szó alatt megismételték a szó eredeti, rövidített írásképét esetlenebb formában. Ugyanez a kéz a tétel első kottasorában az „Ave Maria gratia plena dominus tecum" sort írta be piros tintával. A Gloria-tétel másolójának írásképe gyakorlatlanabb, nehézkesebb kézre vall, amit hangsúlyossá tesz a Kyrie ügyetlen kezdőbetűje. A szövegmásolásban is figyelmetlen volt, mert a „domine deus agnus dei" szavak közül a „deus" szót utólagosan kellett „d's" rövidítéssel a megfelelő helyre beszúrnia. Alul, az ere-

[9] CSAPODI Csaba: *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek.* Bp. 1985. N. 55, A MTAK közleményei. Új sorozat 15. – Bibl. Hung. N. 162. Mf: MTAK 2/1157/II. Vö. CSAPODI-GÁRDONYI, Klára: *Die Bibliothek des Johannes Vitéz.* Bp. 1984. Abbildung 38. (Studia Humanitatis 6.)

[10] Az ÖNB 4229 szintén Budáról került Bécsbe. Vö. Bibl. Hung. N. 180. A két kódexnek a káptalanban több azonos olvasója is volt. Az ÖNB Cod. 4229 kódex 20^{r} oldalán a 3. lejegyzést végző kezétől származik az ÖNB Cod 3956 kódex 21^{r} oldalán a 2. bejegyzés, valamint a 22^{r-v} oldalak jegyzetei. Mf: OSzK, FM 1/2319.

4. MTAK kézirattár T 1028 f. 2. verso

deti írásképnek fordítva 14–15. századi írással a „non assum nomene"(!) szavakat jegyezték le; akár tollpróbának is felfoghatóan.

A fentebb említettek számunkra annak a megfogalmazását is lehetővé teszik, hogy a töredék 2. recto-verso lapjait a scriptoriumban mintegy gyakorlólapnak tekintették. Egészen bizonyos, hogy a 15. század közepén már nem használták a liturgikus gyakorlatban, különben nem kerülhettek volna rá a lelkipásztori feladatként a prédikáció vagy tractatus vázlat sorai. A használaton kívüliség elsősorban zenei szempontból következhetett be, hiszen a mise állandó részeinek dallamait jegyezték le a töredék lapjaira a 14. században, illetve a 15. század elején.

Ebben a formában valóban értéktelennek minősült a másodlagos felhasználáskor, amikor az esztergomi káptalanhoz tartozó Szt. István első vértanúról elnevezett társaskáptalan 1397-es vizitációjának jegyzőkönyvét borították vele. Az 1. verso oldalon vannak a levéltári jelzetek a 18. század közepéről, illetve végéről: „Lad. 53. fasc. 1. N. 7.".

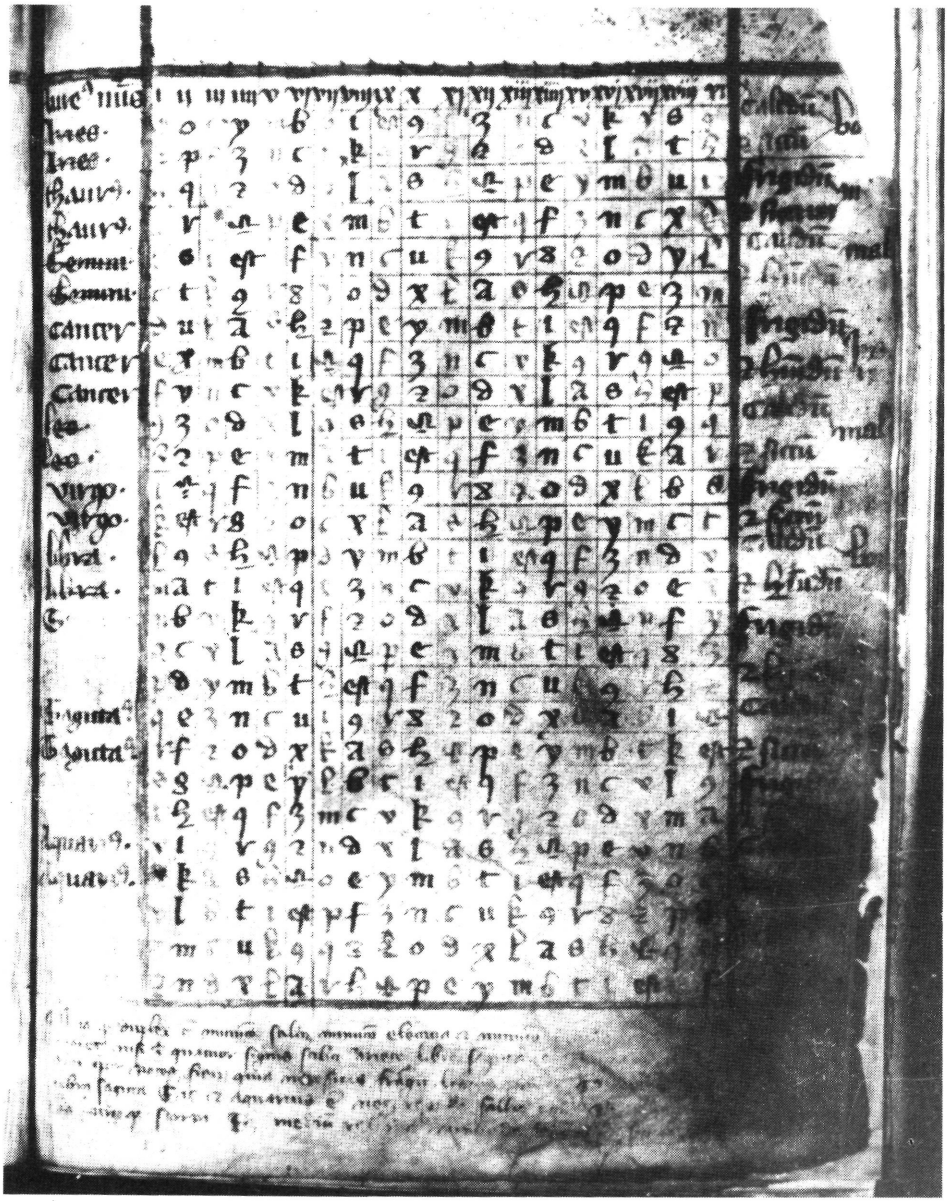
Az esztergomi főkáptalan magánlevéltárának jelzete egyértelműen megadta a töredék provenienciáját. Levéltári borítólapként is különleges hely illeti meg, mert jelenleg az egyetlen az esztergomi főkáptalan magánlevéltárából származó kódextöredékek között, amibe középkori, 1543 előtti káptalani anyagot kötöttek. Ez a tény pedig önmagában is bizonyossá tette volna az egykori teljes kódex esztergomi őrzési helyét; azaz a középkori esztergomi könyvtári kultúra egyik képviselője.[11] Tartalmi vizsgálata azonban ennél jelentősebb eredményt is hozott. A töredék kétséget kizáróan a 14–15. századi esztergomi egyház írástudó és írásbeliséggel foglalkozó tagjainak tevékenységét őrizte meg számunkra, reánk hagyva irodalmi, teológiai, zenei műveltségük színvonalának bizonyítékát.

KÖRMENDY KINGA

II. A Szt. Imre tiszteletére szerzett Alleluia-vers szöveghagyománya

A MTAK Kézirattára T 1028 két ívrét nagyságú pergamen töredéke a paleográfiai és zenetörténeti vizsgálatok megállapítása szerint egy 14. századi, esztergomi használatban volt gradualéból származik. A rajta látható szövegek (Kyrie, Gloria, Sanctus, Agnus) részben a mise állandó darabjai. Ezek magyarországi hagyományáról ez alkalommal nem beszélhetünk. Tárgyalnunk kell azonban az 1. recto oldalon látható, a Szt. Imre miséjéhez tartozó Alleluia-verset és egy később bejegyzett Szűz Mária-sequentiát.

[11] Az esztergomi főkáptalan magánlevéltárának jelzeteivel ellátott eddig ismert kódextöredékek mind az esztergomi káptalan birtokainak 16–17. századi gazdasági elszámolásait borították. Ezeknek a töredékeknek utóéletét csak Nagyszombatig, a káptalan 1453 utáni tartózkodási helyéig tudtuk bizonyíthatóan nyomon követni. L. KÖRMENDY Kinga: *A Knauz hagyaték kódextöredékei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa.* Bp. 1979. (A MTAK közleményei, Új sorozat 7.) Különösen: 57–102.

5. ÖNB Cod. lat. 1812 f. 4. recto

Az utóbbival, az „Ave verbi Dei Parens" kezdetű sequentiával kezdjük. Ez a római kalendáriumban 1389-ben általánosan bevezetett Visitatio Beatae Mariae Virginis ünnepére készült és szerzője Johannes a Jenstein (Jennenstein, †1400) prágai érsek volt. A darab a középkor végi európai sequentia-irodalomhoz tartozott.[1] A 14. század végétől már a magyarországi forrásokban is megtalálható. A mai ismereteink szerint a legkorábban az OSzK Clmae 92 jelzetű szepesi misekönyvében és az Egerben őrzött Ladislaus de Miskolcz által írt missalejának kalendáriuma előtt fordul elő. Ezeken kívül megtalálható még a 15. századból három ugyancsak esztergomi ususra utaló kéziratos misekönyvben, Kálmáncsehi Domonkos fehérvári prépost, később váradi és erdélyi püspöknek Zágrábban őrzött, 1471–1484 között keletkezett díszes misekönyvében, valamint a nyomtatott *Missale Strigoniense* tizenkilenc kiadásában.[2]

A második darab a „Sprevit thorum coniugalem" kezdetű Szt. Imre tiszteletére írt Alleluia-versus a paleográfiai vizsgálat szerint 14. századi lejegyzés. Ez korábbi mint a fentebb említett sequentia és bizonyosan magyarországi szerzőtől származik. Mai ismereteink szerint a T 1028 jelzetű töredéken a legrégibb szövege és dallama található.

Dankó József az általa 1663-ra datált *Patai Graduale* alapján az Alleluia-versus szövegét közölte. Még a Nemzeti Múzeum könyvtárának régi jelzetét használta: „Graduale, codex carthaceus, fol. musei nationalis... Codes lat. 484."[3] A kéziratos énekeskönyvek bibliográfiája szerint Malomfalvi Pál 1668-ban „renoválta", az írás tanúsága szerint 14. század eleji és a 17. századi kiegészítésekkel ellátott graduale ecclesiae patensist.[4] Tüzetes vizsgálata azonban arra vezetett, hogy a 129. és 164. folión az 1663-i bejegyzések is Malomfalvi Pál kezétől származnak. Végeredményben tehát Gyöngyöspata plébániájának középkor végi használatában volt liturgikus könyv, egy graduale maradt fenn. Mai jelzete: OSzK, Fol. lat. 3522.[5]

Dankó három magyar szentnél idézte a *Patai Gradualét*, közlései azonban megtévesztőek. A *Vetus Hymnarium*ban ezek a szövegek mint a verses offíciumok II. vesperasában tetszőlegesen választható Magnificat-antiphonák találhatók. Erre utalnak az egyes címek is. Idézetei a következők:

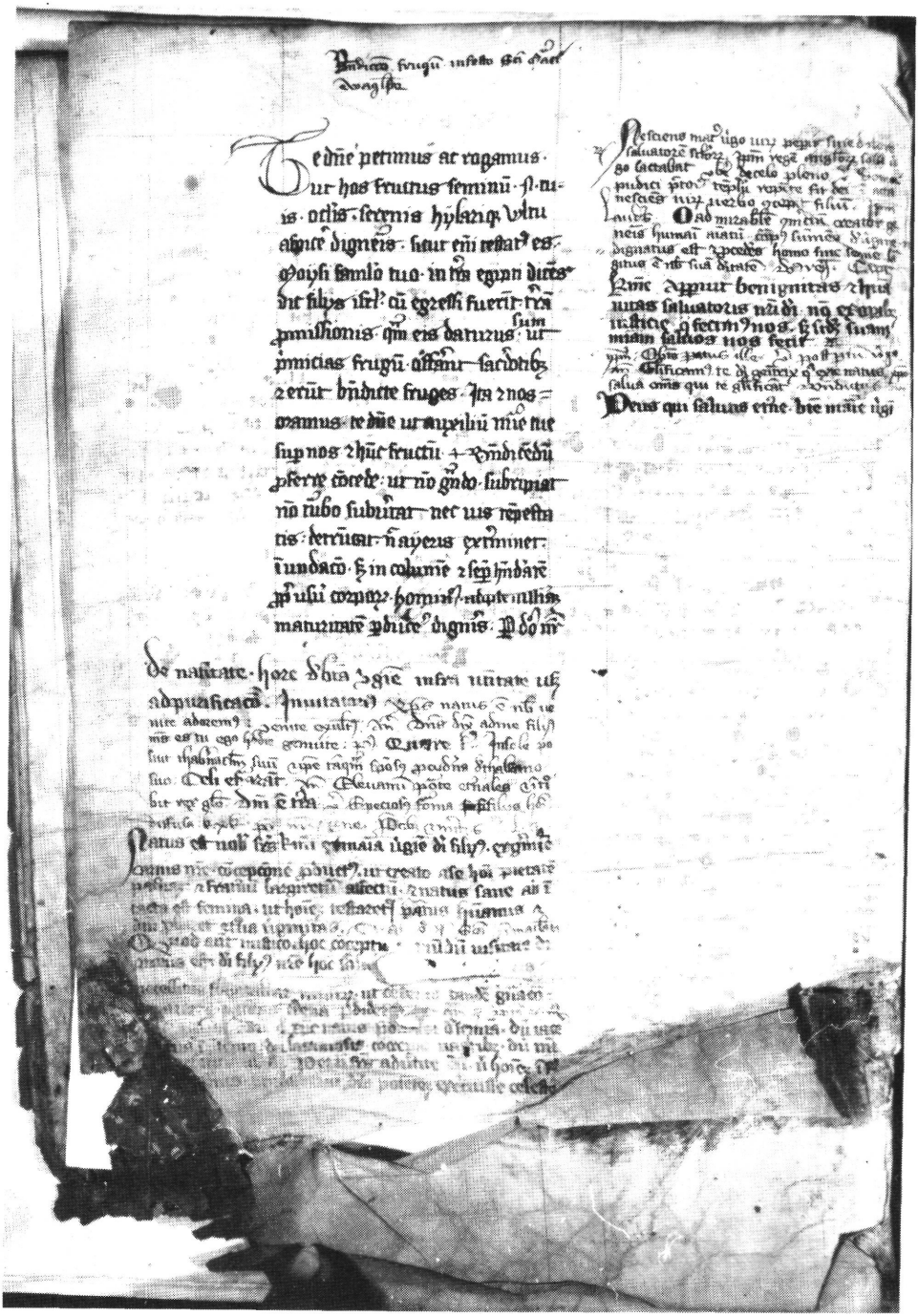
[1] AH 48, 423–424. – SZÖVÉRFFY, Josef: *Die Annalen der lateinischen Hymnendichtung.* II. Berlin, 1965. 357–361. – Radó, Rep. hymn. nr. 71. – CHEVALIER 2165.

[2] OSzK: Clmae 92 f. 182^{r}, Clmae 216 f. 253^{r}, Clmae 218 f. 302^{r}. – Eger, Főegyházmegyei Könyvtár V_2 VI. 5 f. 1^{v} (A kódex provenienciájára l: MKsz 1984, 279–280, KÖRMENDY Kinga). – Bratislava, Archiv Mesta, EL 11 f. 277^{v} (L. Magyar Sion 1866, 135, Nr. 9., KNAUZ Nándor). – Zagreb, Ecclesia Metropolitana, Nr. 355 f. 221^{r}.

[3] DANKÓ 93.

[4] STOLL Béla: *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840).* Bp. 1968. 71.

[5] A *Patai Graduale* paleográfiai vizsgálatát Körmendy Kinga végezte el. Vö. SZENDREI Janka: *XV–XVII. századi zenei emlékek Gyöngyösről és Gyöngyöspatáról.* In: *Tanulmányok Gyöngyösről.* Gyöngyös, 1984. 179–194.

6. OSzK Clmae 408 f. 7. verso

1/ ALIA ANTIPHONA DE EODEM (azaz: Ad Magnificat II. Vesperis): *Salve rex Ladislae.*

2/ MEMORIA DE SANCTO REGE STEPHANO: *O rex apostole stephane.*

3/ ALIA DE EODEM SANCTO ANTIPHONA (azaz: Ad Magnificat II. Vesperis): *Superne stat in pace / sprevit thorum coniugalem.*[6]

Mindhárom „Antiphona", illetve „Memoria" címmel idézett verset Dankó nem ismerte fel. Azok valójában Alleluia-versusok. Azonkívül a Szt. Imre versnél még a szöveget is félreértette. Megtévesztette ugyanis az eredeti graduale másolójának hibája, aki a „Sprevit" kezdőszó elé tartozó nagy *S* inicialét az előtte végződő Mindenszentek napi graduale záró mondatához (Sunt in pace alleluia, vö. Sapientiae 3, 1–3) írta. Dankó ezt a sort tévesen a Szt. Imre Alleluia-versus első sorának gondolta.

Dankó József az *Analecta Hymnica* első tizenhárom kötetét ismerte.[7] Ezek Guido Maria Dreves szerkesztésében 1886–1892 között jelentek meg, aki elárulja a *Patai Graduale* ismeretét: a „Gaudeat ecclesia" kezdetű Mindenszentek ünnepére szóló sequentia forrásai között idézi.[8] A későbbi kötetekben három Kyrie, egy Hosanna, majd egy magyarországi sequentia forrásai között bukkanunk rá a *Patai Graduale* idézésére. A szerkesztők, Clemens Blume és Henry Mariott Bannister (vagy az ő adatközlőik) következetesen „Grad. ms. Patense saec. 16. Cod. Mus. Hungar. s. n. (fol. lat. 3532)" jelzetre hivatkoznak. A három Alleluia-versust azonban következetesen kihagyták, és Dankótól sem vették át a szövegeket.[9]

A Szt. Imre tiszteletére készült Alleluia-versus a mai ismereteink szerint időrendben a következő középkori forrásokból ismeretes:

MTAK T 1028 = Töredék a MTAK kézirattárában. 14. sz. T 1028.

Futaki gr. = *Futaki Graduale.* 1463. Istambul, Top Kapi Seray 2429. Mf: MTAK 2/1639. Bibl. Hung. 1873.

Cambridge = *Missale Paulinorum.* Basel 1490. Kéziratos bejegyzés a j_1a levélen. Cambridge, University Library. OSzK, RMK III 33 (+ fotó).

Bakócz gr. = *„Bakócz Graduále" Graduale Strigoniense* (s. 15/16). Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. I. 1. OSzK, Mf: 1/2842. Bibl. Hung. 1185.

Patai gr. = *Patai Graduale.* 16. sz. eleje. OSzK, Fol. Lat. 352.

MStrig 1484 (etc) = *Missale Strigoniense* 1484–1514. OSzK, RMK III 7, 11, 22, 24, 27, 32, 44, 46, 58, 102, 118, 148, 168, 175, 180, 185, 186, 189. Bp. Egyetemi Könyvtár RMK III 149.

MQueccl 1499 = *Missale Quinqueecclesiense.* Velence 1499. OSzK, RMK III 52.

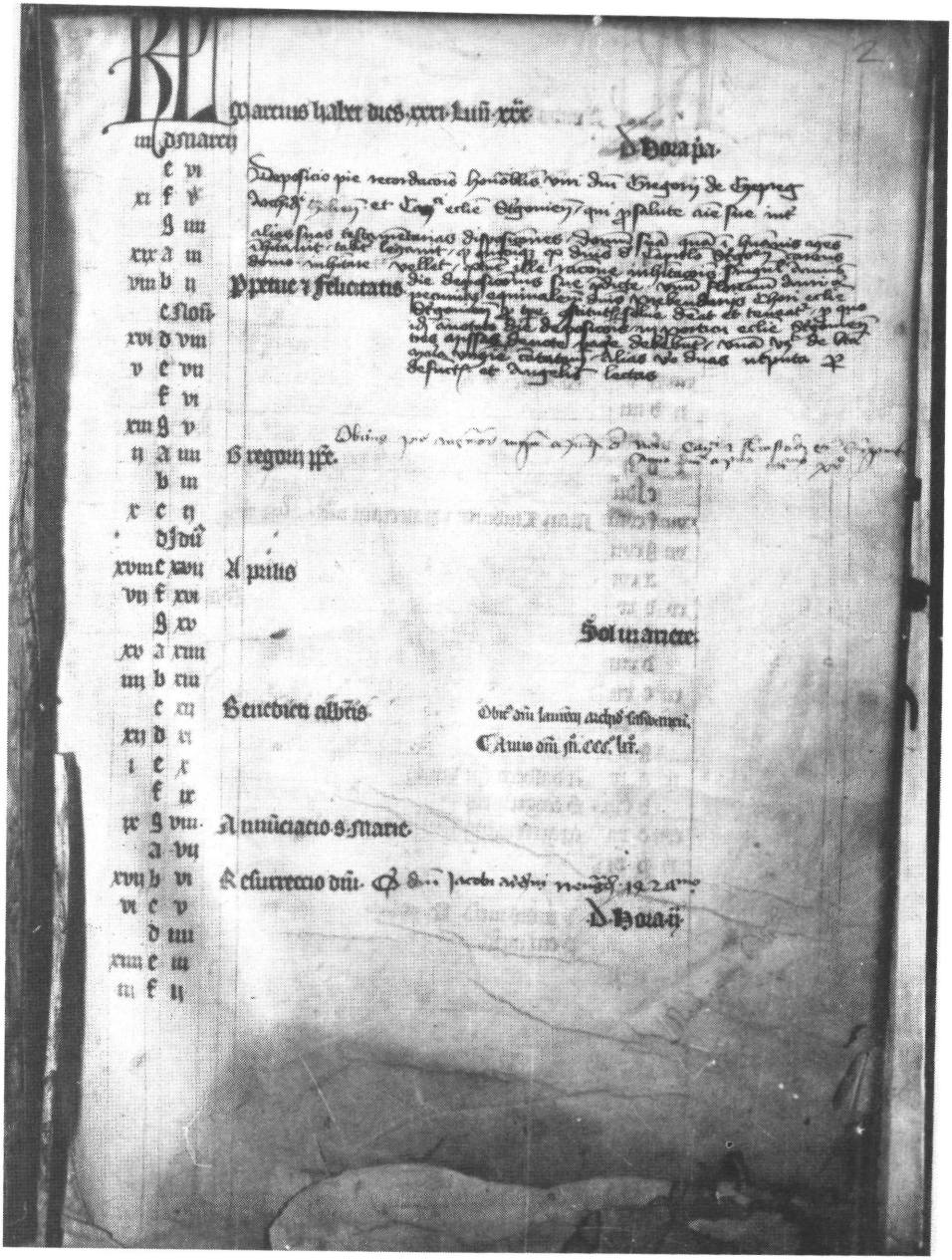
A MTAK kézirattárának T 1028 jelzetű töredékét alapszövegül véve a Szt. Imre Alleluia-versus kritikai hagyománya a következő:

[6] DANKÓ 182–183, 202–203, 136.

[7] DANKÓ 61–63.

[8] AH 8, 86: Gaudeat ecclesia.

[9] AH 47, 152: Kyrie Magnae Deus potentiae; AH 47, 161: Kyrie Sacerdos summe; AH 47, 359: Omnes unanimiter; AH 54, 268: Omnes una celebremus.

7. OSzK Clmae 408 f. 2. recto

Alleluia.
Sprevit thorum coniugalem
intrat thorum virginalem
confessor Christi Emiricum
Stephani regis unicus
qui inter choros angelorum
fert coronam confessorum
oret pro nobis in caelis
cuius hoc festa
veneramur in terris.

A T 1028 töredék alapszövegéhez a következő jegyzetek járulnak:

Cím: Sancti Emerici ducis *MStrig 1484* (etc) / Emerici ducis *Cambridge* / Depositio Emerici *MQueccl 1499 2* Sprevit thorum: [.] previt *Patai gr.* / chorum *Futaki gr., Bakócz gr., Patai gr., MStrig* (etc), *MQueccl 1499 3* intrat thorum virginalem: kimarad *Cambridge 4* Emiricus: Emericus *Futaki gr., Cambridge, Bakócz gr., Patai gr., MStrig 1484* (etc), *MQueccl 1499 5* Stephani regis unicus: kimarad *Cambridge 6* qui: *Futaki gr., Cambridge, Bakócz gr., Patai gr., MStrig 1484* (etc), *MQueccl 1499 7* coronam: corona *MStrig 1484* (etc) *8* in caelis: kimarad *MStrig 1484* (etc) *9* cuius hoc: eos quos *Cambridge* / hoc: nos *Futaki gr. 10* veneramur: veneremus *Cambridge*.

HOLL BÉLA

III. Az MTAK T 1028 jelzetű töredékének zenei elemzése

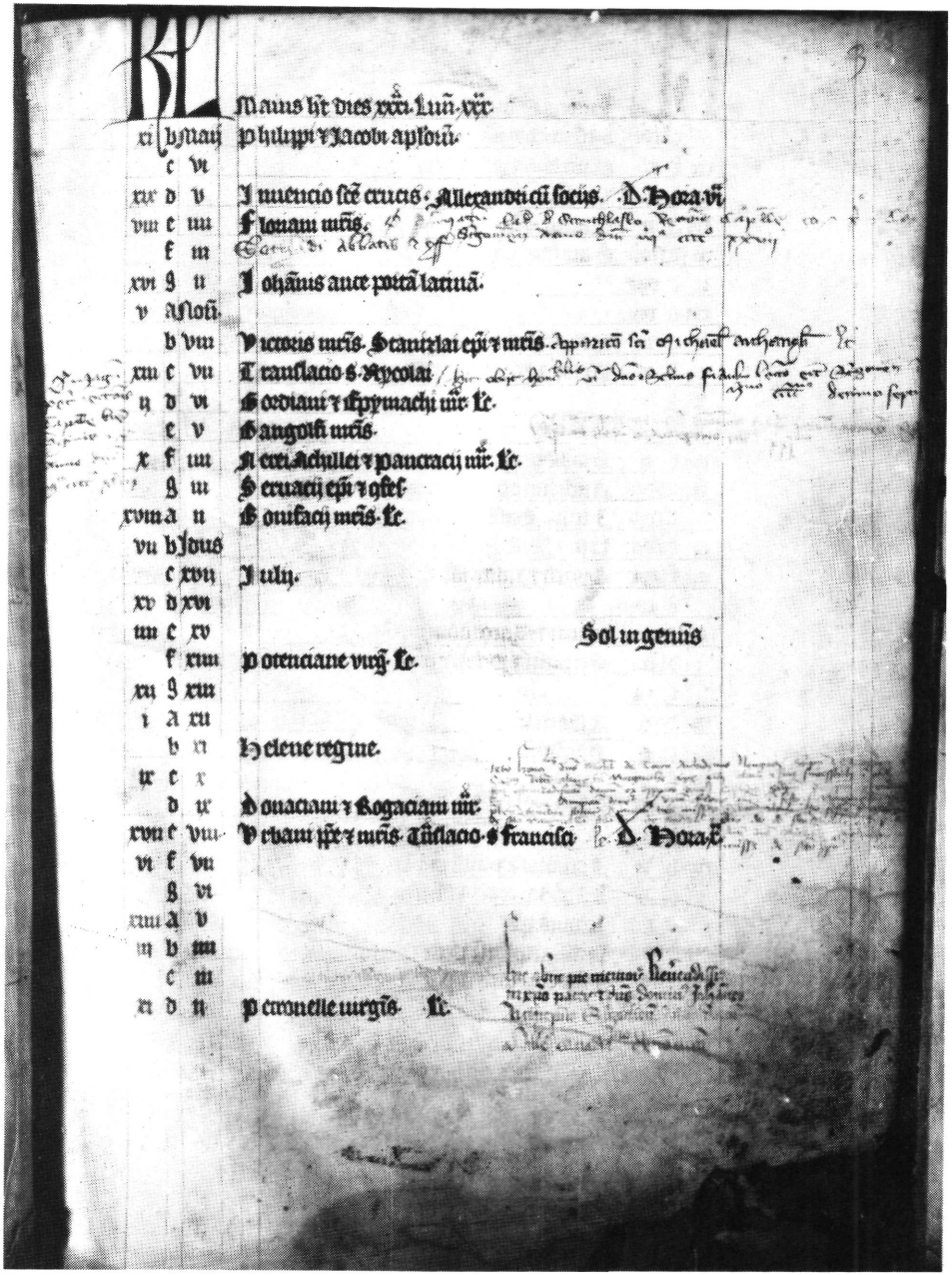
Az MTA Könyvtárának T 1028 jelzetű pergamen töredékét a fragmentumon ma olvasható, kottával lejegyzett darabokat a következő sorrendben tárgyalom:

1. recto:
1. Sanctus, első kéz
2. Agnus, második kéz
3. Alleluia, harmadik kéz,
4. Sequ. Ave Verbi, negyedik kéz

1. verso:
5. Sanctus, ötödik kéz,
6. Sanctus, ötödik kéz,
7. Sanctus, ötödik kéz,

2. recto:
7. Sanctus folytatás, ötödik kéz,
8. Kyrie, hatodik kéz,
9. Gloria, hatodik kéz,

2. verso:
9. Gloria folytatás, hatodik kéz,
10. Agnus, ötödik vagy hetedik kéz.

8. OSzK Clmae 408 f. 3. recto

Hangjegyírás

A T 1028 jelzetű fragmentumon a hangjelzés 7 darab öt vonalas kottaszisztémán helyezkedik el oldalanként, ezek tehát előre megvonalaztattak a kottaírás számára. A szisztémák mérete 20–22-mm, a kottavonalak színe piros. Custos sem a kottasorok végén, sem belső kulcsváltás esetében nem található. Egyetlen oldal van (1. recto), ahol a szisztémák száma nagyobb: kilenc, itt a nyolcadik és kilencedik sort utólag írták az oldalra, fekete tintával, szabad kézzel húzva meg a szükséges vonalakat. Ezen az oldalon a girbe-gurba, toldalékos kilencedik kottasor csak négy vonalas. A szabad kézzel húzott négy vonalas szisztémák az 1. verso folio alján is folytatódnak, alig kivehetően, mert elborítja őket egy utólagos szövegírás. Egy oldal van ezenkívül (2. recto), ahol a hetedik kottasor legfelső vonala még látszik ugyan, a többi azonban már az írással együtt le van törölve. A kulcsrakás a töredék oldalain annyiban egységes, hogy ugyanazt az elvet követi minden notátor: szükség szerint egy vagy két betűkulcsot jelöl (legtöbbször c és f, de a zenei anyag olykor g kulcsot is megkívánhat), s ha több kulcs van, azokat egymástól kvintenként helyezi el. Több leíró tevékenykedett az oldalakon, így a betűkulcsok formája, kivitelezése változó. A b módosítójel előjegyzésként van megadva a c-kulcshoz kapcsolva olyan darabok esetében, ahol alkalmazására valóban végig szükség van. A fragmentum kottaírásai között egyetlen olyan van, amely még kódexírásnak nevezhető, s melyről fel lehet tenni hogy egy teljes zenei kódex notációja volt: ez az 1. recto első Sanctus tételét rögzíti viszonylag vastag tollal. Bizonyos, hogy ez a kottaírás is rendkívül hajlékony, a kurzívírás gesztusait idéző, tudvalévő azonban, hogy maga az itt is használt notációfajta éppen a gyakorlati hangjelzés stilizálta kalligrafikus kódexírássá a 14. század első felében. A század közepétől pedig már arra is vannak példák, hogy a töredék első tételénél megfigyelhető hajlékony kottaírással teljes kódexek készültek.[1] Az 1. recto folio első tételét tehát kissé fellazított, a kalligrafizáló perióduson már éppen túljutott kódex-hangjelzésnek, könyvírásnak tekintjük. Itt tehát valószínűleg még az egykori graduale főírása maradt meg számunkra. Emellett szól az a tény is, hogy a scriptor az első tételben még a miniator munkájára is számított: a kezdőbetűket, másik szakemberre bízva, kihagyta (a három Sanctusnál, a Benedictusnál). Toldalék, bejegyzés esetében senki nem gondol ilyen munkamegosztásra, hanem a kiemelt betűket is maga készíti el.

A többi kottaírás mind használati jellegű.[2] Közel áll egymáshoz az 1. recto Agnus és Alleluia-dallamának hangjelzése, mindazonáltal nem származnak azonos kéztől, mint azt a kottajelek kivitelezésében megfigyelhető számos apró eltérés (főképpen: climacus, scandicus esetében) igazolja. A kottajelek

[1] Vö. SZENDREI Janka: *A magyar notáció története.* In: *Középkori hangjegyírások Magyarországon.* Bp. 1983. 67., 17. a, b, c példa.

[2] A magyarországi kurzív hangjelzésről vö. SZENDREI Janka: *i. m.* 80–88.; UŐ: *A Szalkai kódex kottaírása.* = Magyar Zene (25.) 1984. 185–193.

állapotát, fejlettségét figyelembe véve az Alleluia a korábbi, az Agnus a későbbi, üres helyre utólag bepréselt notáció, mindazonáltal mindkét feljegyzés 14. századi.

Az 1. recto alján olvasható, szabad kézzel húzott vonalakon elhelyezkedő kottás feljegyzés elnagyolt kurzívírás, elemekre szétesett neumákkal. A tollkezelésnek ez a stádiuma a 15. századra utal. A foliók már tele voltak írva a hét szisztémás kottával, mikor ez a két sor rákerült mostani helyére, még az sem lehetetlen, hogy már a leválasztott töredékre.

Az 1. verso teljes egészében egy következő, eddig nem szerepelt kéztől származó kurzív notációval van kitöltve, e kéz munkája folytatódik 2 recto első tételénél is, sőt a gyenge állapotban fennmaradt, 2. verso alján olvasható Agnus is lehet ugyanennek a kéznek a munkája. A leírás 14. századi, a neumarendszert ez a notátor ugyanabban a válogatásban használja, mint az első, „kódexírással" készült Sanctus leírója fol. 1. rectón (vö. pl. a dupla indítású climacusok alapjelként való alkalmazását). Ez a neuma-válogatás kissé eltér attól, amit az Alleluia notátora alkalmazott.

A 2. rectón olvasható Kyrie és Gloria (utóbbi a 2. versón folytatódik) hangjelzése szintén kurzív jellegű, s a megelőző Sanctus-sorozathoz mind a neumakészlet összeállításában, mind az írásfolyamatot tekintve (vö. a pl. a nagy hangközt jelölő clivisek alakját) közel áll. Azonos kéz munkájának mindazonáltal nem tartjuk.

A T 1028-as fragmentum kottáját tehát hat vagy hét kottaíró készítette (aszerint hogy a 2. verso Agnusát az 1. versón induló Sanctus-sorozattal azonos kéz írta-e vagy nem). A kottaírók közül az első egy számunkra sajnos elveszett zenei könyv notátora lehetett, a többi írás e könyv használóinak jegyzete, tehát énekesektől, tanároktól származik.

Az összes kottaíró, a valódi notátor és a gyakorló muzsikusok egyaránt ugyanazt a kottaírási rendszert használták: a 12. században kialakított magyar, vagy helyesebben „esztergomi" notációt.[3] Mint a kódexírásos szakasz esetében a legkönnyebben megállapíthatjuk, írásgyakorlatukat még e notációnak korai, 13–14. századfordulón keletkezett, magában Esztergomban és körzetében kialakított változatára alapozták. Az esztergomi írásmodorban figyelhető meg, mint dekorációs eszköz, a neumák horizontális elemeinek kerekítése (lásd itt a kódexírásnál), valamint a jelrendszert illetően egy egyszerűsítés, az önálló climacus kizárólag dupla indítással való kivitelezése. Ez utóbbi egyszerűsítés itt is megfigyelhető nemcsak a kódexírásban, hanem mind a 2. versón induló kurzív hangjelzésben, mind a 2. recto-verso Kyrie-Gloria párosában. (A későbbi bejegyzés esetében kicsit kevés az anyag ilyen tétel kimondásához, mindenesetre a meglévő szakaszok szintén ebbe a körbe utalják a notációt). Természetesen kurzív írásoktól a kalligrafikus megoldásokat, így a neumarajzok kerekítéseit, nem kérhetjük számon.
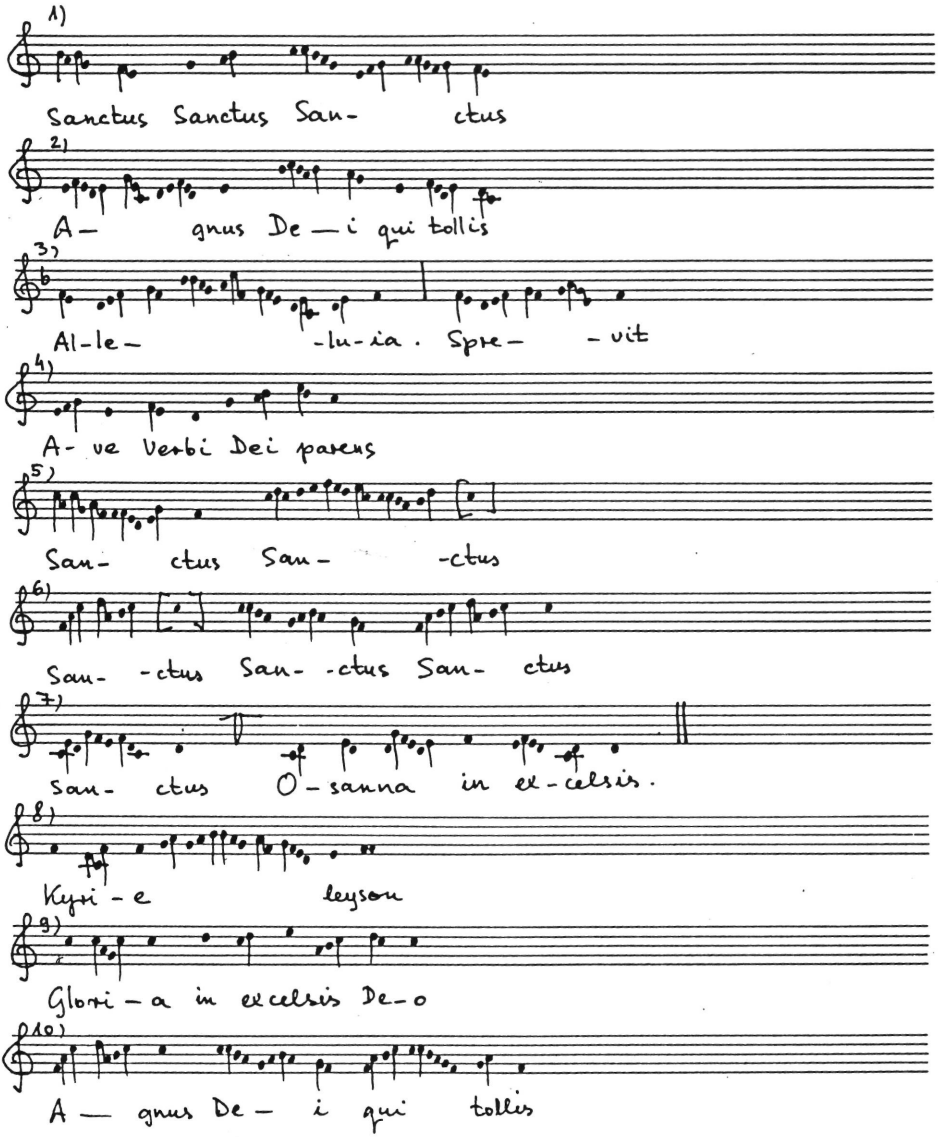
[3] Vö. SZENDREI Janka: *i. m.*, valamint Uő: *Magyarország zenetörténete I. Középkor* (Szerk. RAJECZKY Benjamin). Bp. 1988. 178–199.

Egyedül az 1. recto Alleluia-tételének leírója ismerte a magyar notáció tágabb lehetőségeit, s alkalmazott kottaírásában egy, a többieknél gazdagabb jelválogatást. Nála önálló szótagon, szótag-indításon állhat olyan álvirgával (hosszabbított befutóvonalú tractulussal) kezdődő climacus is, melyben a neumakezdetet kiemeli nemcsak a bevezető szár, hanem annak felső végén a vastagon húzott s hosszan elnyúló horizontális fekvésű elem (kottafej, ill. kottafejek) is. Ez az elem ugyanazt a grafikai szerepet tölti be, mint amit más iskoláknál a két pont a climacus tetején. Az így kivitelezett, jelentős horizontális elemmel indított climacust általában a legjobb kurzív kottaírók ismerték és használták, talán éppen a gyors kézmozgás szülte e jelet. (Földrajzi kötöttséget az idevágó kurzív emlékek nem mutatnak, és csupán néhány adat utal e neuma stilizált formában való megoldására is). Az Alleluia notátora egyébként írástechnikáját tekintve is önálló: teljesen kötötten ír olyan formákat is, melyek a fragmentum többi kottaírójánál már tagolt kivitelezést kapnak (pes, scandicus, nagyobb összetételek). Csak az Alleluia lendületes mozgásokkal, igen begyakorlott technikával kottázó notátora alkalmazott tagolóvonalakat, melyek a szöveg és dallam összeolvasását segítik: másképpen nem is lehetne az általa rögzített darabban összeolvasni a rövidítésekkel tömörített apró kurzívírást az egy szótagra sok hangot kiosztó melizmatikus dallammal.

Az esztergomi hangjegyírás történeti korszakai közül a fragmentum kódexnotációja abba illeszkedik bele, mely a kalligrafizáló periódust követte. Átmeneti szakasz volt ez, mely az írástechnika fellazulásával, a neumaformák széttöredezésével járt, s utat készített a modern gótikus hangjegyek kialakulásának. A gótikus hangjegyek – a neumaelemek finom belső átrendezésével és új, geometrizált alakjával – készen állottak Esztergomban már az 1370-es évek táján, mint azt a Clmae 408-as *Capitulare* kottaírása tanúsítja.[4] Töredékünk hangjelzése tehát valószínűleg még az 1370-es éveket megelőzően keletkezett – hacsak nem olyan kisegyház scriptoriumában, mely lemaradt a fejlődés fő vonalától. Az utóbbi feltételezést mindazonáltal nem tartjuk valószínűnek. A fragmentumon olvasható kurzív notációk ugyanis valamennyien igen magas színvonalúak, jó iskolázottságú muzsikusoknak állítanak emléket. E kurzív notációk pontos datálása nehezebb (a dekoratív elemek tanúságáról le kell mondanunk), mindazonáltal a sequentia hangjelzésétől eltekintve biztosan 14. századi kottákkal van dolgunk, hiszen a 15. században már általános, uniformizált kurzív neumatagolásnak e lejegyzéseken még nyoma sincs.

A fragmentum kottaírásainak paleográfiai szempontú datálását kiegészítheti, hogy a notáció nem négy, hanem öt vonalra került. Esztergomban magában, s az egyházmegyében is a 14. század második felében jelennek meg az öt vonalas kottaképek (lásd pl. a *Capitulare*ban), divatjuk azonban átnyúlik a 15. századra is. Az öt vonalas szisztéma tehát egy biztosan 14. századi anyag esetében a század második felére utal.

[4] Fakszimile: *Magyarország zenetörténete.* 14. példa.

Az MTA T 1028 jelzetű töredékén fennmaradt darabok incipit-jegyzéke

Repertoár, dallamvariánsok

A töredéken olvasható énekeket először egyenként azonosítjuk, majd megkíséreljük megállapítani, hogy összességükben mit reprezentálnak, vagyis, hogy jelen összeállításuk milyen célra készült, s milyen funkciót töltött be a liturgikus énekgyakorlatban. A tételek további zenei összehasonlító vizsgálata, a magyarországi idevágó teljes hagyományanyaghoz való hozzámérése további kutatások feladata.

1. Sanctus, ThKat. 36. sz.[5] A német és középeurópai repertoár darabja, Magyarországon[6] a perifériikus forrásokon kívül[7] csak a *Futaki Graduale* (1463)[8] tartalmazza. Töredékünkön a *Futaki Graduale* más forrásoktól erősen eltérő dallamvariánsa maradt fenn, transzpozíciós hibát tartalmazó lejegyzésben.

2. Agnus, SchildKat 179. sz.[9] variánsa. Főképpen a német és középeurópai repertoárból ismert, Magyarországon az esztergomi tradícióban is megvolt.[10] Nem kapcsolódik sem zeneileg, sem funkcionálisan az előtte olvasható Sanctushoz, ehhez az Agnus-dallamhoz egy másik, a „Rosumberg" Sanctus tartozott. A töredéken olvasható lejegyzés nem teljes, csak az első Agnus-invokációt rögzíti, valószínűleg azért, mert nem volt hely. (A következő darab, az Alleluia már előzőleg le volt írva a következő kottasorba, s ez a tétel utólag került az első és a harmadik közé.)

3. Alleluia. Sprevit thorum, GrStrig** 198. és 302. o., a külföldi összkiadások nem ismerik. A Szent Imre ünnepére rendelt verses alleluia eddigi adataink szerint legkorábbi kottás feljegyzése. A dallam-választás és a variáns is megfelel annak, ami a *Bakócz Gradualéban* (GrStrig) olvasható.

[5] THANNABAUR, Peter Josef: *Das einstimmige Sanctus der römischen Messe in der handschriftlichen Überlieferung des 11. bis 16. Jahrhunderts.* München, 1962. (A továbbiakban: ThKat.)

[6] A középkori Magyarországról fennmaradt kottás Ordinárium-tételek feldolgozása, összekapcsolva az Ordinárium-hagyaték középeurópai feltárásával, folyamatban van a MTA Zenetudományi Intézetében Kiss Gábor irányítása alatt és személyes munkájaként, vö. CZAGÁNY, Zsuzsa–KISS, Gábor–PAPP, Ágnes: *The Repertory of the Mass Ordinary in Eastern Europe.* In: *Cantus Planus Papers Read at the 6th Meeting.* Eger, Hungary, 1993. Bp. 1995. Vol. 2. 585–600. A töredék egyes Ordinárium-tételeinek hazai elterjedéséről adott információim Kiss Gábor kiadásra elkészített táblázatain alapulnak, melyeknek használatra való átengedését e helyen is hálásan köszönöm.

[7] A magyarországi gregorián források tagozódásáról, a perifériikus és központi forráscsoportról vö. DOBSZAY, László: *The System of the Hungarian Plainsong Sources.* = Studia Musicologica (27.) 1985. 37–65.

[8] Istanbul, Topkap Seray 2429. Vö. SZENDREI Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai.* Bp. 1981. C 45 forrás.

[9] SCHILDBACH, Martin: *Das einstimmige Agnus Dei und seine handschriftliche Überlieferung vom 10. bis zum 16. Jahrhundert.* Diss. Erlangen, 1967. (A továbbiakban: SchildKat.)

[10] Vö. *Graduale Strigoniense (s. XV/XVI).* Ed. and intr. by Janka SZENDREI (Musicalia Danubiana 12., * és ** kötet), Bp. 1990. és 1993., 12** kötet 340. (A továbbiakban: GrStrig.)

4. Sequentia. Ave Verbi Dei parens, AH 48, 423. o.,[11] dallam: RajMel. 207. o.[12] Johannes a Jenstein (†1400) költeménye Visit. BMV tiszteletére, mely Magyarországon az ünnep bevezetését követően, 1389 után több helyen átvételre került. A hazai források listáját vö. RajMel XLVI. o. A töredéken e sequentiának csak első két strófája olvasható, ám a folio 1. verso alján a ma már szinte nem is látható, írással elborított kotta az 1. rectón megkezdett sequentia folytatása volt: kivehetők ugyanis a szöveg következő strófájának első szavai a kottavonal alatt (Salve Jesse stirpe orta). Könnyen lehetséges, hogy ez a zenei jegyzet már a borítónak leválasztott pergamenre került rá.

5. Sanctus, ThKat 19. sz. Német és főként középeurópai tradíciókból dokumentált dallam, mely Magyarországon több forrásban, köztük GrStrig-ben (**343. o.), a *Futaki Gradualé*ban s az *Erdélyi Gradualé*ban[13] is előfordul.

6. Sanctus, a ThKat nem ismeri, Kiss Gábor idézett tipológiája szerint 96.1. sz. Eddig egyetlen magyarországi forrásból, a *Futaki Gradualé*ból került elő, de a nemzetközi irodalomban szintén regisztrálatlan Agnus-kontrafaktuma (lásd alább 10. számnál), a Futakin kívül az *Erdélyi Gradualé*ban is megvan.

7. Sanctus, ThKat 203/II. sz. Európa-szerte elterjedt, a 12. század óta dokumentált dallam. Magyarországon a periférikus forrásokon kívül csak a *Futaki Graduale* tartalmazza. A töredékünkön e darab inicipitje fölött „sollempne" felirat olvasható.

8. Kyrie, MelKat 137,[14] de ez az internacionális katalógus is csak a *Bakócz Gradualé*ból (GrStrig) ismeri, vö. **337. old. Az idézett újabb hazai kutatások szerint a „központi" magyar hagyományvonal forrásaiban maradt fenn a dallam ilyen melizmatikus verzióban, mint ahogyan a fragmentumon is olvasható.

9. Gloria, BosseKat 5. sz.[15] Német és középeurópai forrásokból dokumentált dallam, az előző Kyrie-vel zeneileg is, funkcionálisan is összetartozik. Magyarországon is általánosan ismert volt (vö. GrStrig** 337. o.), s többféle transzpozíciója létezett (a töredéken olvasható c transzpozíció azonban nem a fő forrásainknak, hanem az Ulászló és a Zágrábi gradualék olvasatának felel meg).[16]

[11] *Analecta Hymnica Medii Aevi.* Hrsg. BLUME, Clemens und DREVES, Guido M., 48.: *Lateinische Hymnendichter des Mittelalters.* Hrsg. DREVES, Guido Maria. Leipzig, 1905.

[12] RAJECZKY Benjamin: *Melodiarium Hungariae Medii Aevi I. Hymni et sequentiae.* Bp. 1956. (A továbbiakban: RajMel.)

[13] Országos Széchényi Könyvtár, Fol. Lat. 3815, vö. SZENDREI Janka: *A magyar középkor...* C 37. forrás.

[14] LANDWEHR-MELNICKI, Margaretha: *Das einstimmige Kyrie des lateinischen Mittelalters.* Regensburg, 1955. (Rövidítve: MelKat.)

[15] BOSSE, Detlev: *Untersuchung einstimmiger mittelalterlicher Melodien zum „Gloria in excelsis Deo".* Regensburg, 1955. (Rövidítve: BosseKat.)

[16] T 1028 kottaképét látva elképzelhető, hogy itt is mindkét darab f-indítású (mindkettő a harmadik kottavonalon kezdődik szinte ugyanazzal a motívummal), s csak utólag került c-kulcs a Gloria incipitje elé.

10. Agnus, a SchildKat nem ismeri, Kiss Gábor idézett katalógusában 111.1 sz. A fentebb, 6. sz. alatt regisztrált Sanctus kontrafaktuma. Csak két magyarországi adat dokumentálta eddig, a *Futaki Graduale* és az *Erdélyi Graduale* feljegyzései.

A T 1028-as fragmentum zenei tartalmát áttekintve azt kell megállapítanunk, hogy az pontosan megfelel annak, amit egy graduale függelékes része szokott tartalmazni.[17] A graduale-függelék az a hely, ahol először megjelennek a mise liturgiáját és zenéjét gazdagító új kompozíciók: ordinárium-tételek, alleluiák, sequentiák, tetszőleges sorrendben. Lényegében csak ezek a misébe tartozó műfajok gazdagodtak a középkor folyamán új kompozíciókkal, vagy ezeket gazdagíthatta egy adott közösség máshonnan megismert, átvételre ajánlott darabokkal. Ha meggyökerezett az új ének, bekerülhetett egy következő graduale-másolatnál akár a főszövegbe. Úgy véljük tehát, töredékünk egy teljes zenei kódexet, egy gradualét reprezentál, bár annak csak kiegészítéseit őrzi ténylegesen, s a kódex végének tartották azt az oldalt, melyen ma a középkori possessor-bejegyzés olvasható (Szt. Imre egyház). Hogy miért lett egy kódex vége egyetlen ív két foliója? Biztosan van rá magyarázat.

A T 1028 fragmentum jelzésein keresztül megismert graduale tartalmát tekintve nagy valószínűséggel a magyarországi központi hagyományvonal reprezentánsai közé tartozott. Ordinárium-tételei gondosabb elemzést érdemelnének: úgy látszik, e műfajban a legtöbb konkrét kapcsolat a *Futaki Gradualé*hoz köti, aminek történeti értelmezése még további feladat. Lehetséges, hogy e kódexnek is, csakúgy mint a *Futaki Gradualé*nak, egyszerűen bővebb volt az Ordnárium-repertoárja a legtöbb magyar forrásénál. A Szent Imre Alleluia ugyanis ugyanerre a szövegre a *Futaki Gradualé*ban teljesen más dallamra van ráillesztve.[18]

Könnyen elhihető a possessor-bejegyzés állítása: e graduale, melyet ma már csak egy fragmentum képvisel, az esztergomi Szt. Imre templom kódexe. A Szt. Imre Alleluia autográf minőségű korai feljegyzése csak még jobban ráhangol erre a véleményre. Valóban ajándék, hogy fragmentumunk így nemcsak egy kódex, hanem egyben egy egyház, egy templom emlékműve is.

SZENDREI JANKA

[17] Vö. pl. a *Futaki Graduale* terjedelmes függelékét.

[18] Vö. *Magyarország zenetörténete I.* 370–371. RAJECZKY Benjamintól.

Rövidítések

AH	= DREVES, G. M.–BLUME, Cl.–BANNISTER, H. M.: *Analecta Hymnica Medii Aevi.* 1–55. Leipzig, 1886–1922.
Bibl. Hung.	= CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica.* Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I–II. Bp. 1988–1993. (MTAK Közleményei. Új sorozat 23, 31.)
Chevalier	= CHEVALIER, U.: *Repertorium Hymnologicum.* I–V. Paris, 1889–1912.
Dankó	= *Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariae.* Bp. 1893.
f.	= folio
Mf	= mikrofilm
MTAK	= Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
OSzK	= Országos Széchényi Könyvtár
ÖNB	= Österreichische Nationalbibliothek, Wien
RMK III	= SZABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád: *Régi Magyar Könyvtár* III/1. Bp. 1896.
Radó, Rep. hymn.	= RADÓ, Polycarpe: *Répertoire hymnologique.* Bp. 1945. (OSzK kiadványai 20.)

KÖRMENDY, KINGA–HOLL, BÉLA–SZENDREI, JANKA

Le culte de Saint-Émeric à Esztergom au XIVe siècle

Le fragment de graduale provenant du XIVe siècle de la Bibliothèque de l'Académie Hongroise (T 1028) était jadis le couvre-livre du procès-verbal de visitation de l'année 1397 du chapitre associé Saint-Étienne d'Esztergom, aux archives privées de Chapitre Principal d'Esztergom. L'origine d'Esztergom de ce fragment peut être attestée, outre son usage à Esztergom, par une note de possessaeur sur f. 2v, effacée, mais lisible: „Liber (...) beati emerici de suburbio castri Strigoniensis". L'assortiment des caractères de la note de possesseur est identique à celui du tableau de caractères de dimanche qui se trouve f. 4r du Breviarium Strigoniense du XIVe siècle, ayant la cote ÖNB. Cod. 1812. C'était l'un des clercs de l'église d'Esztergom qui pouvait être l'auteur du texte et de la mélodie du versus alleluia sur Saint-Émeric, qui se trouve f. 1r du manuscrit en question. Le texte et la mélodie se conservaient jusqu'au XVIIe siècle dans la tradition de manuscrit du rite d'Esztergom. Les auteurs des études ont fourni, par l'analyse d'histoire de livre, d'histoire littéraire et musicale du culte de Saint-Émeric jusqu'ici inconnu, une preuve écrite de l'existence d'une église, d'une chapelle ou d'un autel consacrés à Saint-Émeric, jusqu'ici inconnus. L'examen codicologique rattache à l'activité des membres du Chapitre d'Esztergom ayant fait leurs études à une université, le serment sur les sept péchés capitaux, noté f 1v, à la base du Breviarium Strigoniense, portant les cotes ÖNB Cod. 1829, Cod. 3956, Cod. 4229, qui étaient jadis dans la possession du Chapitre d'Esztergom, de même qu'à la base des notes marginales des codex se rattachant à des études universitaires.

KNAPP ÉVA

Egy XVII. századi népszerű imádságoskönyv: az Officium Rákóczianum története I.

Az *Officium Rákóczianum* az egyik legnépszerűbb, legtöbb kiadást megért XVII. századi imádságoskönyv. A kiadások egy része különféle magyarországi és külföldi laikus vallási szervezetekhez kapcsolódva jelent meg, s csaknem minden kiadásban találhatók rövidebb-hosszabb társulati vonatkozású szövegek. Az összeállítás elsősorban a jezsuita szervezésű és irányítású társulatokhoz, kongregációkhoz, illetve azok vonzásköréhez kapcsolódott.[1] A hosszú időre rögzítődött cím a viszonylag állandó szerkezeti keretben rendkívül változó tartalmú szövegegyüttest takar.

Ha a műfajtörténeti kérdésfeltevés mellett funkcionális és hatástörténeti szempontokat is figyelembe veszünk, kitágulnak a vizsgálat lehetőségei. A műfajtörténeti, filológiai és könyvtörténeti elemzés során világossá vált, hogy az *Officium Rákóczianum* a XVI. század utolsó negyede óta Európa-szerte hasonló elvek alapján készített társulati nyomtatványok egyik fő típusát képviseli. Ez a típus a bőséges áhítati résszel kiegészített társulati kézikönyv, melyben egy-egy társulat vagy társulattípus szabályain, szokásain, búcsúin és speciális áhítatgyakorlatain kívül nagy terjedelemben találhatók olyan, részben kötött szerkezetű imádságok és különféle más olvasmányanyagok, amelyeket a társulati tagok és az olvasni tudó világiak életkortól és társadalmi hovatartozástól függetlenül, magánáhítatként is végezhettek.

Az *Officium Rákóczianum* az ún. laikus breviárium Európa-szerte elterjedt, a vallásos társulatok körében is használt könyvtípusának legnépszerűbb változata. Ezzel a több mint kétszáz éven át folyamatosan kiadott imádságoskönyvvel évtizedekkel ezelőtt Holl Béla foglalkozott.[2] Holl vázolta a kiadástörténetet, értelmezte a cím „officium" kifejezését, s bemutatta az offíciumhagyomány történetét a magyar nyelvű imádságirodalomban. Ezenkívül utalt az imádságoskönyv keletkezési körülményeire, ismertette tartalmát és a magyar fordítások történetét. Végül a cím második tagjából kiindulva kísérletet tett a szerzőség kérdésének megoldására.

[1] KNAPP Éva: *Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban.* (Kand. ért., kézirat) Bp. 1989. 82–84.

[2] HOLL Béla: *„Jóillatú virágos kertekből egybe szerkesztett ájtatosságoknak gyakorlása..." Az Officium Rákóczianum története.* = Vigilia (20.) 1955. 405–411.

Holl Béla megállapításainak többségével egyetértek. Annak oka, hogy újra foglalkozom a kiadvánnyal, részben a megválaszolatlan kérdések sokasága, részben az újonnan előkerült források, részben pedig az eltérő megközelítés. Más XVII. századi népszerű áhítati művekhez hasonlóan az *Officium Rákóczianum*nál is megfigyelhető, hogy a körülötte kialakult hagyomány viszonylag gyorsan, már a XVIII. század közepére elfeledtette az összeállítás valódi történetét. Ez ösztönözte például Katona Istvánt arra, hogy 1754-ben idősebb kassai jezsuitáktól érdeklődjön az imádságoskönyv eredetéről.[3]

Keletkezési és kiadási körülmények

A keletkezéstörténet legvitatottabb kérdése a szerzőség. Holl Béla meggyőzően cáfolta a II. Rákóczi Ferenc szerzőségére vonatkozó feltételezéseket. Fraknói Vilmos nyomán ugyanő vetette fel Ordódy János jezsuita, Esze Tamás szóbeli közlése alapján pedig II. Rákóczi Ferenc nagynénje, Rákóczi Erzsébet szerzőségének lehetőségét.[4] Az említett személyek mellett a forrásokban és a további irodalomban I. Rákóczi Ferenc, továbbá az ő egyik meg nem nevezett jezsuita filozófiatanára és Szorsa Mihály jezsuita is megjelenik az *Officium Rákóczianum* szerzőjeként. Először ezeket az adatokat, illetőleg feltételezéseket tekintem át.

I. Rákóczi Ferenc irodalmi tevékenységéről a korabeli források nem szólnak, szerzősége valószerűtlen. Ugyanakkor 1661-es áttérését követően több adat szól mély vallásosságáról és Mária-tiszteletéről. Elogiumai megörökítették katolikus áhítatgyakorlatainak számos megnyilvánulását, epitetonja a „Marianus princeps".[5] Többek között tagja volt a kassai, ungvári, szepesi, gyöngyösi és sárospataki jezsuita Mária-sodalitásoknak, valamint a karmelita skapuláré társulatnak.[6] 1677-ben Lőcsén megjelent verses elogiuma kiemeli könyveket szétosztó, mecénási tevékenységét:

„... non tantum in animo, sed in *manibus*
ferebat MARIAM.
Ut ab omnibus portaretur in manibus,
rara liberalitate, Marianos in Clientes,
Officiosae pietatis, distribuit MANUALE."[7]

[3] KATONA, Stephanus: *Historia critica Regum Hungariae stirpis Austriacae...* Tom. XIX. (XXXVIII). Budae, 1806. 882.

[4] HOLL: *i. h.* 1955. 411.

[5] KISS Imre: *Midön a méltóságos Rakoczi Ferencz, ... Halotti Temetésével ... Praedicállot Cassán ...* . Lőcse, 1677.; KERESKENY, Stephanus: *Panegyris luctuosa ...* Cassoviae, 1677.; *Umbrae Parentales ... Francisci Georgii Rakoczi ... Funebri elogio illustratae Ab Academico Societatis Jesu Collegio Cassoviensi ...* . Leutschoviae 1677. I3/b.

[6] *Umbrae Parentales ...* I3/b.

[7] *Umbrae Parentales ...*I4/a.

Kereskényi István az ugyancsak 1677-ben Kassán megjelent *Panegyris luctuosa* ... című halotti beszédében a konkrét mű megjelölése nélkül azt írta, hogy I. Rákóczi Ferenc nagyszámú imádságoskönyvet (precatorios Libellos) osztott szét „... tum in Aulicos, tum in exteros".[8]

Aligha kapcsolható össze az *Officium Rákóczianum* keletkezése II. Rákóczi Ferenc kiterjedt irodalmi tevékenységével, mivel a műre sem ő, sem környezete soha nem utalt. Szinnyei József, aki az első ismert latin nyelvű kiadásként az 1726-os nagyszombatit nevezte meg, tévesen sorolta az *Officium Rákóczianum*ot II. Rákóczi Ferenc művei közé.[9] Az *Officium Rákóczianum* címet, mai ismereteink szerint, elsőként viselő kiadvány (Nagyszombat, 1693.) alapján, amely 1953-ban került elő, még valószínűtlenebbé vált a fejedelem szerzősége.[10] Az életrajzi adatok tükrében tévesnek bizonyult az a feltevés is, amely szerint „az *Officium Rákóczianum* első kiadása (1693) ... valószínűleg II. Rákóczi Ferenc és nővére, Julianna iskolai kézikönyveként jelent meg."[11]

Rákóczi Erzsébet magyar nyelvű versei ismertek,[12] mégsem igazolható, hogy ő lenne a szerző. Esze Tamás erre vonatkozó állítólagos szóbeli közlésének írásos forrása máig nem került elő. Rákóczi Erzsébet latin irodalmi nyelvismeretére sincs utalás, az *Officium Rákóczianum*ot pedig először minden valószínűség szerint latinul állították össze. Rákóczi Erzsébet Kistapolcsányban egy Kármelhegyi Boldogasszony skapuláré társulatot alapított, melynek unokaöccse, a későbbi II. Rákóczi Ferenc és unokahúga, Rákóczi Julianna is tagja volt,[13] s amely 1686-tól működött pápai engedély alapján.[14] Az *Officium Rákóczianum*ban nem tűnnek fel a skapuláré társulatokra jellemző speciális szövegek, míg a jezsuita vonatkozások nyilvánvalóak.

Az *Officium Rákóczianum* konkrét jezsuita szerzőhöz kötésének kísérlete a XVIII. század közepére nyúlik vissza. Katona István szerint azok a személyek („aliqui"), akik I. Rákóczi Ferencet nevezték meg szerzőként, tévednek. Szerinte ugyanis az először I. Rákóczi Ferenc Kassán megvédett filozófiai téziseinek ajándékkötet-mellékleteként megjelent *Officium Rákóczianum* szerzője azonos a liber gradualisok szerzőjével, jelen esetben I. Rákóczi Ferenc jezsuita filozófia professzorával. Ezt az adatot Katona szerint „a senioribus ego sub an. 1754.

[8] KERESKENY: *i. m.* B1/a.

[9] SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. XI.* Bp. 1906. 473–474.

[10] *Officium Rakoczianum sive Varia pietatis exercitia, cultui Divino, magnae matris Mariae, Sanctorumque Patronorum, honori debita.* Tyrnaviae Typ. Acad. Excud. Joannes Adamus FRIEDL. Anno 1693.

[11] KÄFER István: *Az Egyetemi Nyomda négyszáz éve (1577–1977).* Bp. 1977. 58.

[12] THALY Kálmán: *Gr. Rákóczi Erzsébet mint költő.* = Századok (34.) 1900. 481–494.

[13] THALY: *i. h.* 484–485.

[14] TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva: *A magyarországi barokk vallásos társulatok katalógusa.* (Kézirat.) Bp. 1988.

Cassoviae didici".[15] Ezt a kassai filozófiatanárt Katona nem nevezi meg. Katona nyomán Fejér Györgynél, majd őt követve Fraknói Vilmosnál Ordódy János szerepel szerzőként.[16] Fejér utal Ordódynak a Rákóczi-misszióban eltöltött éveire, s az *Officium Rákóczianum*ot az Ordódy által 1670-ben megszervezett gyöngyösi Agonia Christi társulat először 1672-ben Lőcsén megjelent *Lelki virágos kert* című kézikönyvével azonosítja.[17] A társulati elöljárók kézikönyveket összeállító tevékenysége közismert a XVII–XVIII. században, s a gyöngyösi kézikönyv szerkezete és tartalma több ponton hasonlít az *Officium Rákóczianum*éra.[18] Ordódy szerzősége mégsem valószínű: nem elsősorban az életrajzi adatok miatt, hanem azért is, mivel a ma ismert első *Officium Rákóczianum* a *Lelki virágos kert*en kívül más, 1672 előtt megjelent latin nyomtatványokkal is párhuzamba állítható.

A XIX. századi jezsuita bibliográfusok, így Stöger[19] és nyomában Sommervogel a mindig névtelenül megjelent munkát külön indoklás nélkül a fiatalon elhunyt jezsuita, Szorsa Mihály összeállításának tulajdonították. Első kiadásként Sommervogel egy 1660-as kassai kiadást feltételez, melyből ma nem ismerünk példányt. Ez Sommervogel szerint Kiss Imre jezsuita ösztönzésére, a katolikus hitre visszatért Báthori Zsófia támogatásával fia, I. Rákóczi Ferenc filozófiai téziseivel együtt jelent meg,[20] s ez magyarázza, hogy a mű későbbi, hazai és külföldi kiadásainak jelentős része *Officium Rákóczianum* címen látott napvilágot. Sommervogelt követve a korszak retrospektív magyar nemzeti bibliográfiai kötetei közül kettőben a kiadások Szorsa Mihály neve alatt találhatók.[21] Szorsa életútja és elogiumai egyaránt ellentmondanak szerzőségének, közelebbi kapcsolata a Rákóczi családdal nem ismert.[22] Az 1660-as kiadás pedig aligha létezett, mivel I. Rákóczi Ferenc és anyja nyilvánosan csak 1661-ben katolizált.[23]

[15] „Rákotzi Franciscus II. ... Patrem ejus Franciscum I. auctorem aliqui faciunt notissimi precum libelli, pluribus in locis saepius recusi. Sed enim *officium Rakotzianum* nomen eidem est, non quod Rakotzius auctor illius sit; sed, quod, dum is proemiales philosophiae theses Cassoviae propugnasset; libellus iste precum, ab eius professore collectarum, auditoribus distributus fuerit. Id quod a senioribus ego sub an. 1754. Cassoviae didici." KATONA: *i. m.* 882.

[16] FEJÉR, Georgius: *Historia Academiae Scientiarum Pazmaniae Archi-Episcopalis ac M. Theresianae Regiae Literaria.* Budae, 1835. 33.; FRAKNÓI Vilmos: *II. Rákóczy Ferenc vallásos élete és munkái.* = Katholikus Szemle 1904. 323.

[17] FEJÉR: *i. m.* 33.; LUKÁCS, Ladislaus: *Catalogus Generalis* ... Pars II. Romae, 1988. 1117.

[18] KNAPP: *i. m.* 1989. 89–110, 337–338.

[19] STÖGER, Joannes: *Scriptores Provinciae Austriacae Societatis Iesu.* Viennae, 1856. 357–358.

[20] SOMMERVOGEL, Carlos: *Bibliothéque de la Compagnie de Jesus. I.* Tom. 1–9. Brüssel, 1890–1900. t. 7. 1791–1793.

[21] *Magyarország Bibliographiája. V–VI.* Bp. 1971–1972.

[22] LUKÁCS, Ladislaus: *Catalogus Generalis* ... Pars III. Romae, 1988. 1571.

[23] LŐCSEY Mária: *Báthori Zsófia 1628–1680.* Életrajzi vázlat. Bp. 1914. 24.; MESZLÉNYI Antal: *Báthori Zsófia élete és végrendelete.* = Regnum 1938–1939. 194.

Mindebből kitűnik, hogy nincs olyan egykorú forrás, amely megnevezné a mű szerzőjét, s *egy* szerzőt (összeállítót) valószínűsíteni szinte lehetetlen. Az 1693-as kiadás egyetlen csonka példányának rövid olvasói előszava, amely a legtöbb további kiadásban is szerepel, az összeállítás kompendium jellegét hangsúlyozza. Ebben az előszóban az olvasót közvetlenül megszólító, egyes szám első személyű alak nem szerzőre, hanem összeállítóra utal, aki „... e diversis quasi agris in manipulum unum ..." gyűjtötte az imádságokat.[24] Az *Officium Rákóczianum* tehát különféle forrásokból kompilatív módszerrel készült, mellyel az összeállító nem hozott létre új, eredeti szövegeket. A tartalom és a szerkezet egyaránt arra utal, hogy elfogadhatjuk az 1687-es *Officiosa pietatis exercitia* című kiadásváltozat címlapjának megjegyzését: „olim per unum Patrem e Soc. Jesu collecta".[25]

A keletkezési és kiadási körülmények pontosabb meghatározásához családtörténeti adatokat hívtam segítségül. Rákóczi György temetése után Báthori Zsófia és I. Rákóczi Ferenc 1661. augusztus 15-én Munkácson katolizált. Áttérésükről Báthori Zsófia Szelepcsényi Györgynek levelet írt, melyben magyar nyelvű imádságoskönyvet kért az érsektől. Szelepcsényi 1661. november 18-án kelt válaszlevelében jelezte, hogy csak latin nyelvű munkát tud küldeni, s magyar nyelven Pázmány Péter imádságoskönyvét ajánlja.[26] Ez is közrejátszhatott abban, hogy 1662-ben Nagyszombatban Báthori Zsófia magyar, fia latin nyelvű imádságoskönyvet jelentetett meg. A Báthori Zsófia által támogatott *Officium. Az az ... Szüz Marianak ... Szolosmaja* az ajánlás szerint „kiváltképpen a Szeplötelen Szüz ungvári congregatiojában lévőknek vigasztalására" jelent meg.[27]

Ez az imádságoskönyv – mint Holl Béla megállapította – a Draskovich János horvát bán által magyarra fordított, 1643-ban megjelent Mária kisoffícium új kiadása, „kevés változtatás"-sal.[28] A két mű összevetéséből nyilvánvaló, hogy az 1662-es offíciumnak nincs olyan része, ami 1643-ban ne jelent volna meg. Viszont az 1643-as kiadványból mintegy 160 oldal, azaz a mű mintegy egyharmad része nincs meg az 1662-es kiadványban. Báthori Zsófia tehát egy jelentősen lerövidített válogatást jelentetett meg.

[24] *Officium Rakoczianum* ... 1693. Ad lectorem 2a–b.

[25] *Officiosa Pietatis Exercitia* ... Editio tertia. Tyrnaviae, Typis Academicis 1687. címlapon.

[26] LŐCSEY: *i. m.* 24–26.

[27] *Officium. Az az, Aszszonyunk Szüz Marianak ... szolosmaja.* Nagyszombat Akad., Schneckenhaus Menyhart Venczeszlo 1662.; Vö. még: ZOLNAI Béla: *II. Rákóczi Ferenc.* Bp. 1942. 174.; KISS Imre: *Midön az hatalmas halál ... Báthori Sophia Aszszony Halotti Pompáján ...* . Nagyszombat, Acad. 1680. – Nyomdakész kézirat a Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárában (BEK K) G 148. 15/b.; *Három szép Imádságos könyvecske ...* . Bécs, Joh. Jac. Kürner 1680.

[28] HOLL: *i. h.* 1955. 406–407.; HOLL Béla: *Egy névtelen fordító a XVII. században.* = MKsz (73.) 1957. 59–61.; *Officium B. M. Virg. az-az, ... Szüz Marianak Három külömb idöre-valo Szoloszmaja.* Poson, 1643.

Holl Béla feltevése szerint ez volt az az offícium, amiből I. Rákóczi Ferenc vásárolt, s példányait szétosztotta.[29] Ez a feltevés azonban nem állja meg a helyét, mivel I. Rákóczi Ferenc – mint verses elogiumából idéztük – egy *Manuál*ének nevezett könyvet osztott szét. Ez minden valószínűség szerint az I. Rákóczi Ferenc által megjelentetett *Manuale Sodalitatis Beatae Virginis Visitantis in Collegio Societatis Jesu Tyrnaviae* című kiadvánnyal azonosítható.[30] Ez a nyomtatvány az 1617-ben jezsuiták által megszervezett nagyszombati Sarlós Boldogasszony társulatnak volt a kézikönyve. A társulatból 1636-ban kiváltak a közép korosztályú és kisdiákok, s csak a filozófus és teológus hallgatók maradtak a szervezetben. Elsősorban az ő részükre jelent meg 1640-ben, majd 1658-ban a *Manuale*.[31] A kiadványt az aktív tagoknál szélesebb körnek szánták, amint ezt az I. Rákóczi Ferenc által mecénált 1662-es kiadásnak a társulatból kiöregedett és a társulaton kívüli személyekre vonatkozó utalásai bizonyítják.[32]

A következő lépésben összevetettem a két 1662-es nagyszombati nyomtatvány tartalmát. Eszerint a Báthori Zsófia által támogatott mű teljes szöveganyaga – az V. Pius pápa által a kisoffíciumot mondóknak engedélyezett búcsúk, a „garádics soltárok", valamint a Szűz Máriához és Szent János evangélistához szóló imádság kivételével – megtalálható a *Manuale* első részében.[33]

A továbbiakban feltételeztem, hogy valamiféle kapcsolatnak kell lennie a *Manuale* és az *Officium Rákóczianum* között. Az *Officium Rákóczianum* műfaji előzményeinek és forrásainak vizsgálata – amit később részletezek – azt tanúsítja, hogy a katolikus nemesség, a papság és a jezsuiták, akik I. Rákóczi Ferencben már 1661-ben a „Religio Praesidium, Fides Atlantem, Patria Ornamentum"-ot látták,[34] az általa mecénált és szétosztott imádságoskönyv egy későbbi változatát egyszerűen elnevezték *Officium Rákóczianum*nak. Amikor tehát az összeállítás létrejött, még nem viselte az *Officium Rákóczianum* címet; ezt csak utólag, a kiadástörténet egy adott pontján kapta. A címadást befolyásolhatta az egyházi eredetű szövegekből világiaknak szerkesztett munka magyarországi elfogadtatásának szándéka. Erre a Rákóczi név alkalmas volt. Egyrészt I. Rákóczi Ferenc katolikus vallásossága, a Rákóczi család közismertsége és tagjainak az említett társulati kiadványokkal kapcsolatos mecénási gesztusai miatt. Másrészt a független magyar jezsuita provincia megalakításának többszöri sikertelen kísérlete után a XVII. század végén a Rákó-

[29] HOLL: *i. h.* 1955. 407–498.

[30] *Manuale Sodalitatis Beatae Virginis Visitantis.* In Collegio Societatis Jesu Tyrnaviae ... Tyrnaviae, Typis Academicis, 1662.

[31] TÜSKÉS – KNAPP: *i. m.* Nagyszombat.; KNAPP: *i. m.* 1989. 344–346.; *Manuale Sodalitatis B. Virginis Visitantis.* In Collegio Societat. Jesu Tyrnaviae. Tyrnaviae, Typis Academicis 1700. Szentiványi Márton approbatiója: x5/a–b.

[32] *Manuale Sodalitatis* ... 1662. x12/a–b., 412–420.

[33] *Manuale Sodalitatis* ... 1662. 1–162.

[34] *Philosophia novella* ... . Cassoviae Typis Marci Severini 1661. Epistola Dedicatoria 4/b.

czi név valószínűleg a magyar jezsuitáknak is a nemzeti önállóságot szimbolizálta.[35]

Megállapítható volt az is, hogy a nagyszombati Sarlós Boldogasszony társulat 1662-es *Manualéja* és az 1693-as *Officium Rákóczianum* ugyanannak a hasonló szerkezetű és tartalmú kiadványtípusnak a kiadássorozatába tartozik.[36] A tartalom a változó igényeknek megfelelően úgy alakult át, hogy kiadásonként viszonylag keveset, de folyamatosan módosult. Az egymást követő kiadások megmutatják, hogy egy elsősorban a szűkebb társulati igényekhez igazított *Manualéból* hogyan alakult ki és önállósult egy olyan összeállítás, amely egyaránt megfelelt a társulati igényeknek és a szélesebb használói kör elvárásainak.

A nagyszombati Nagyboldogasszony társulat 1710-ben újra kiadott magyar nyelvű kézikönyvének a praeses által megfogalmazott ajánlólevele a következőképpen jelezte ennek az önállósulási folyamatnak a befejeződését, azaz a jezsuita társulati kézikönyvnek és az officium parvum imádságforma által meghatározott *Officiosa pietatis exercitia* – másként *Officium Rákóczianum* – című összeállításnak két kiadványtípussá történt szétválását: „Ugy-de a *Szolosmákat* ki-hagytad, azt mondgya, /gondolom/ valaki. Ugy vagyon: de erre már ezt felelem; hogy a'kik azokat szokták imádkozni, máshonnan-is azokból bövessek: En pedig itten arra vigyáztam; hogy a *Regulák* ujjabb kinyomtatásának alkalmatosságával rövideden azokat, mellyekkel az áitatos Atyafiak gyakrabban, és közönségesebben szoktak élni [...] kedvekért kiadgyam."[37]

A XVII. század második felétől Magyarországon is egyre növekvő számban és terjedelemben megjelent officium parvumok tehát fokozatosan kiváltak az eredetileg a társulati tagok reguláit és imádságait tartalmazó társulati kézikönyvekből. Ez nem azért történt így, mert a társulati tagok nem imádkozták az offíciumokat, vagy mert azok a társulati kézikönyvek áhítati részéből véglegesen kimaradtak volna, hanem mivel annyira kedveltté váltak, hogy érdemesnek látszott külön kiadni őket. Mindez nem jelentette azt, hogy az *Officium Rákóczianum*ban nem találhatók meg továbbra is rövid terjedelmű, általános érvényű, társulati vonatkozású szövegek, s azt sem, hogy az *Officium Rákóczianum* a XVIII. században alkalmilag ne vált volna egy-egy társulat xéniumává.[38]

[35] LUKÁCS László: *A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolutizmus (1649–1773).* Szeged, 1989.; GALAVICS Géza: *A Rákóczi szabadságharc és az egykorú képzőművészet.* In: *Rákóczi-tanulmányok.* Szerk. KÖPECZI Béla, HOPP Lajos, R. VÁRKONYI Ágnes. Bp. 1980. 465–510. itt: 482–487.

[36] KNAPP: *i. m.* 1989. 344–346.

[37] *Menybe vitetet Bóldogságos Szüz Maria congregatziojának ... eredete ...* . Nagy-Szombatban Academiai Bötükkel 1710. Ajánló Levél: 3/b–4/a.

[38] KNAPP: *i. m.* 1989. 83–84, 364.

Műfaji előzmények és források

A szerzetesi életmódtól eltérő életvitelhez igazított, képzett világiak részére összeállított officium parvum története a X. századig nyúlik vissza, s szorosan összefügg a laikus breviárium (livres d'heures, Stundenbuch) könyvtípusának kialakulásával. A kisoffíciumokat tartalmazó összeállítások közép- és újkori használatának módja, társadalmi közege egyaránt eltért egymástól. A XVI. század előtt a kisoffíciumokat csupán a magasabb társadalmi rétegek tagjai, elsősorban önállóan végezték, a XVI. századtól viszont az alacsonyabb világi rétegek és az egyházi személyek által irányított laikus közösségek is imádkozták, közösen és magánáhítatként egyaránt.[39] V. Pius pápa 1568-ban az általa átalakított Mária-kisoffíciumhoz szombati napokra búcsúengedélyt kapcsolt, amit utódai (pl. XIII. Gergely, VIII. Orbán) is megerősítettek. Ezzel jelentősen megnőtt az áhítattípus jelentősége, s fontos szerepet kapott a XVI. század utolsó harmadától szervezett jezsuita kongregációk életében. A kiadványtípus ettől kezdve jelentős szerepet játszott a középkori liturgikus gyakorlat elemeinek közvetítésében a világiak felé.

A nyomtatott társulati könyvekben először a két legismertebb kisoffícium, az officium parvum B. Mariae Virginis és a halottak offíciuma jelent meg. A megváltozott lelki igényekhez igazított kongregációs kézikönyvek a kisoffíciumon kívül más középkori előzményekből is táplálkoztak. Ilyenek voltak a mariológiai irodalom szövegeiből a XIII. század óta összeállított Marialék, a különféle imádságkompendiumok (hortulus animae) és himnuszgyűjtemények, melyekhez a tridenti zsinat után kiadott új liturgikus kézikönyvek (missalék, ritualék, breviáriumok) forrásterülete kapcsolódott. A kongregációk működésének feltétele volt, hogy ezek a különböző eredetű szövegek egy helyen összegyűjtve, egy új kiadványtípusban legyenek hozzáférhetők. Ennek az összeállításnak a prototípusa Franciscus Coster jezsuita 1576-ban Kölnben kinyomtatott *Libellus Sodalitatis*a,[40] melyben a kölni Mária társulat reguláin kívül ún. „pia institutió"-k is helyet kaptak. Ebben a már a XVI. században több kiadásban megjelent műben (pl. Ingolstadt, 1578; 1588; 1597; Köln, 1589; 1600) olyan szövegek is találhatók (pl. Professio Fidei), amelyek később az *Officium Rákóczianum*ban is helyet kaptak. Coster könyve a jezsuita társulatok megszervezésével párhuzamosan Magyarországon is ismertté vált és használták ugyanúgy, mint a XVI. század utolsó két évtizedétől társulatoknak megjelentetett *Leges et Statuta Congregationis* (pl. Dil-

[39] KNAPP Éva: *Gilgengart. Egy német nyelvű imádságoskönyv a 16. század elejéről.* = MKsz (110.) 1994. 137–142.

[40] COSTER, Franciscus: *Libellus Sodalitatis ...* . Coloniae, 1576. Vö. CORETH, Anna: *Die ersten Sodalitäten der Jesuiten in Österreich. Geistigkeit und Entwicklung.* = Jahrbuch für mystische Theologie (110.) 1965. 7–65.

lingen, 1589) és *Manuale Catholicorum* (pl. Freiburg, 1587) című összeállításokat.[41]

A XVII. századi magyarországi társulati könyvekre, az *Officium Rákócziánum* előzményeire és magára az *Officium Rákóczianum*ra közvetlenül ható jezsuita kiadványok közül még hármat emelek ki. Az 1614-ben Kölnben megjelent, Franciscus Veron által összeállított *Manuale Sodalitatis*[42] a Mária-társulatokhoz kötődő mirákulumok, búcsúengedélyek és egy szent Ambrus műveiből kivonatolt Catalogus Virtutum B. Mariae mellett Mária, a szentségek és a szentek tiszteletét, továbbá a társulati tagok napi áhítatgyakorlatait (exercitatio pia) és a bűnök elvetésének módját tanító részeket tartalmaz. Ezenkívül megtalálhatók benne a társulati tagokhoz méltó erényeket és imádkozási módokat (vocalis, mentalis) elsajátíttató fejezetek, mintegy száz oldal meditációs anyag és a Mária társulatok felállításához kapcsolódó különféle dokumentumok. A Georgius Mayr által elsősorban társulati használatra összeállított *Officium*[43] (Augsburg, 1615) kalendárium-résszel kezdődik, amit különféle offíciumok (Mária, szent kereszt, szentlélek, halottak) és más imádságok (aliae preces et orationes) követnek. Egy 1616-ban Velencében megjelent *Officium*[44] a kibővített kalendárium rész után a kisoffíciumokat és a különféle imádságokat együtt tartalmazza. A szövegösszevetések tanúsága szerint ezek a kiadványok jelentős mértékben átvették, kibővítették és átszerkesztették a korábbi, részben hasonló tartalmú összeállítások nagyrészt kötött szövegekből álló szöveganyagát. Alapvető vonásuk a forrásoktól való nagyfokú függőség.

Az egyik első ilyen típusú magyarországi munka az 1628-ban Nagyszombatban a helyi Nagyboldogasszony társulat spirituálisa, Draskovits György esztergomi kanonok által összeállított kéziratos kongregációs könyv volt, amely csak leírásból, illetve későbbi kiadásból ismert. Ennek szövegeit a XVII. században különféle áhítatokkal folyamatosan bővítették, majd 1684-ben magyarra fordítva nyomtatásban is megjelentették.[45]

A nagyszombati Sodalitas Immaculatae Conceptionis B. V. M. használatára *Mariale Manuale* címen Pozsonyban 1638-ban megjelent kézikönyvben a társu-

[41] A magyarországi használatról tanúskodnak a Coster-mű 1586-os és 1600-as kölni kiadásai egyes példányainak a megjelenés idejénél néhány évtizeddel későbbi kéziratos bejegyzései. Vö.: KNAPP: *i. m.* 1989. 60, 301, 387.; *Leges et Statuta Congregationis Beatissimae Virginis, sodalium omnium communia.* Dilingae, Apud J. Mayer. 1589.; *Manuale Catholicorum.* In usum pie precandi collectum. Et cum Romano calendario nunc primum editum. Friburgi, 1587.

[42] VERON, Franciscus: *Manuale Sodalitatis Beatae Mariae Virginis.* Coloniae, Apud J. Gymnicum 1614.

[43] MAYR, Georgius: *Officium Beatae Mariae Virginis Latinograecum.* Augustae Vindel. Typ. S. Nicolai, 1615.

[44] *Officium Beatae Mariae Virginis Pij V. Pont. Max. iussu reformatum.* Venetijs apud Iuntas 1616.

[45] *Menybe vitetet* ... 1710. Ajánló levél: 2/b–3/a.; Vö. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. II.* Bp. 1893. 1076.

lat szabályain, búcsúin kívül a következő szerkezeti egységek találhatók:[46] Pars I. Dies Marianus, amely a társulati tagok napi élet- és áhítati rendjét mutatja be. Pars II. Exemplumokkal kibővített, négy offíciumot tartalmazó, az offíciumok imádkozási módját is megtanító, hat caputra osztott rész (Cultus SSS. Trinitatis, Cultus Passionis Christi et Sanctissimi Nominis Jesu, Cultus B. V. Mariae, Cultus SS. Angelorum et aliorum Coelitum, Modus vesperi pie decumbendi, Praeparatio ad mortem). Szembetűnő, hogy a kiadvány offíciumai azonosak az 1693-as *Officium Rákóczianum* megfelelő szövegeivel. Egyben ez az első olyan magyarországi nyomtatvány, amelynek további részletei is párhuzamba állíthatók az I. Rákóczi Ferenc által mecénált *Manuale*val (1662) és az *Officium Rákóczianum*mal (1693).[47]

Mindez felhívta a figyelmet arra, hogy az *Officium Rákóczianum* közvetlen, XVII. századi forrásait nem általában a kisoffíciumokat tartalmazó kiadványokban kell keresnünk, hanem a hosszabb áhítati részt tartalmazó jezsuita társulati nyomtatványokban. Az *Officium Rákóczianum*ot a jezsuita társulati könyvek közül az I. Rákóczi Ferenc által támogatott 1662-es *Manuale*val lehet a legjobban összevetni. A nagyszombati Sarlós Boldogasszony társulat *Manuale*jának első és második kiadásáról csak az 1700-ban megjelent kiadás approbatiójából tudunk. Az approbatiót jegyző Szentiványi Márton szerint a *Manuale* először 1640-ben (1. kiadás) Lósi Imre esztergomi érsek akaratából, majd 1658-ban (2. kiadás) a testvérpár Esterházy Pál és Ferenc támogatásával jelent meg. Ismereteink szerint ezt követte az 1662-es kiadás I. Rákóczi Ferenc bőkezűségéből, majd az újabb kiadások 1668-ban, 1696-ban, 1697-ben, 1700-ban és 1703-ban.[48] Példány szerint jelenleg nem ismert további kiadásokat feltételezhetünk 1668 és 1696 között a nagyszombati jezsuita kollégium XVII. századi katalógusa, valamint egy 1687-ben Nagyszombatban megjelent *Officiosa pietatis exercitia* című összeállítás alapján.[49] Ez utóbbi címlapelőzék metszete az 1668-as *Manuale* kiadáshoz Mauritius Lang bécsi rézmetsző által készített díszcímlap újrametszésével készült. A metszet felirata – „Manuale Sodalitatis majoris Beatissimae Virginis Visitantis in Collegio Academico Societatis Jesu Tyrnaviae" – jelzi, hogy az 1687-es kiadás is a nagyszombati társulat használatára látott napvilágot.

[46] *Mariale Manuale Sodalitatis Immaculatae B. M. V. Mariae, Patronae Hungariae.* In Acad. S. J. Coll. Tyrnaviae. Posonii, 1638.

[47] *Manuale* ... 1662.; *Officium Rakoczianum* ... 1693.

[48] *Manuale* ... 1700. Szentiványi Márton Approbatiója: x5/a–b.; *Manuale* ... 1662.; *Manuale Sodalitatis Beatae Virginis Visitantis*, in Collegio Societatis Jesu Tyrnaviae. Tyrnaviae, Typ. Acad. 1668.; *Pretiosa Occupatio Sodalis Mariani, seu Manuale Sodalitatis Beatae Virginis Visitantis* ... Tyrnaviae, Typ. Acad. 1696.; *Manuale Sodalitatis Beatae Virginis Visitantis*, in ... Universitate Tyrnaviensi ... . Tyrnaviae, Typ. Acad. 1697.; *Manuale* ... 1700.; *Manuale Sodalitatis Virginis Visitantis*, in ... Universitate Tyrnaviensi ... . Tyrnaviae, Typ. Acad. 1703.

[49] *Catalogus Collegii Tyrnaviensis Societatis Jesu, Saec. XVII.* BEK K J 1.; *Officiosa Pietatis* ... 1687.

A felsorolt *Manuale*-kiadások közül többet, elsősorban az 1662-es kiadást összevetettem az 1693-as *Officium Rákóczianum*mal. Az összevetés eredménye a következő:

1. Az *Officium Rákóczianum*ot éppúgy társulati használatra is szánták, mint a *Manuale*t, amint ezt például az „Indulgentiae [...] sodalibus propriae" című rész mutatja. Itt kell kitérnünk Holl Béla megjegyzésére, amely szerint az *Officium Rákóczianum* „tipikusan ifjúsági imakönyv" volt. Következtetését azzal indokolta, hogy egy meg nem nevezett *Officium Rákóczianum* kiadás lelki tükrét párhuzamba állította a *Manuale Marianum*ok szerinte „felnőttek részére készült lelki tükrével".[50] Az általunk ismert XVII–XVIII. századi jezsuita *Manuale Marianum*ok azonban elsősorban diákoknak, másodsorban az idősebb társulati tagoknak, azaz felnőtteknek, harmadsorban pedig minden művelt világinak készültek. Ezért is osztogathatta a *Manuale*t I. Rákóczi Ferenc „tum in Aulicos, tum in Exteros". Az 1693-as *Officium Rákóczianum* tehát a társulati használói körnél szélesebb közönségnek készült: ezért nem rendelték hozzá egyetlen társulathoz, s így használata sem szűkíthető le adott életkorra.[51]

2. Míg az 1662-es *Manuale* hét fő részre oszlik, az *Officium Rákóczianum*ban tizennégy ún. Cultus és egy Exercitium című rész különíthető el. Az alapszerkezet azonban közös: a hasonló felépítésű kalendárium rész után az áhítati részek tematikus csoportosításban következnek.

3. Az offíciumok megoszlása sem 1662-ben, sem 1693-ban nem egyenletes. 1662-ben nyolc, 1693-ban huszonkét kisoffícium került be az összeállításba, ezek közül hat mindkét kiadványban azonos. Ha a *Manuale* 1668-as kiadását is bevonjuk a vizsgálatba, amelyben összesen tizenegy kisoffícium szerepel, megállapíthatjuk, hogy ebből nyolc megtalálható az 1662-es *Manuale*ban, kilenc pedig szerepel az 1693-as *Officium Rákóczianum*ban. Ha bevonjuk a vizsgálatba az 1662–1693 közötti további *Manuale* kiadásokat, valamint az *Officium Rákóczianum*mal összevethető *Officiosa Pietatis* (1687) és *Varia pietatis* (1674) című kiadványokat,[52] nyomon követhetjük az offíciumok számának fokozatos növekedését. Az egyik legszembetűnőbb változás a jezsuita szentek és boldogok offíciumainak megjelenése. Ezekből 1662-ben még egy sincs, 1668-ban és 1674-ben kettő-kettő, 1693-ban pedig már hat szerepel.

4. A megfigyelések tovább finomíthatók, ha megállapítjuk a különbségeket. Az 1662-es *Manuale* két kisoffíciuma (Officium Immaculatae Conceptionis, Officium defunctorum) 1693-ban nem szerepel. Viszont mindkét kiadványban három-három Mária-offícium található. Az 1662-es Officium Immaculatae

[50] HOLL: *i. h.* 1955. 409.

[51] KNAPP: *i. m.* 1989. 160–175.; Figyelembe kell venni azt a körülményt is, hogy az *Officium Rákóczianum*nak nincs mecénása, és így feltételezhető, hogy a nagyszombati jezsuita nyomda üzleti vállalkozásként, széles használói körnek, a közismert Rákóczi névvel, eladásra jelentette meg a kiadványt.

[52] *Officiosa Pietatis* ... 1687.; *Varia pietatis, ac Sanctarum precum Exercitia Jesu, Mariae, Josepho, totique Sacrae Familiae, ac Sanctis Patronis dicata.* Tyrnaviae, Typ. Acad. 1674.

Conceptionis helyét 1693-ban az Officium parvum de septem doloribus B. Mariae V. foglalta el.

5. A fentieken túl nyomon követhető az offíciumok szöveganyagának formálódása. Így pl. az oltáriszentségről 1662-ben még nincs offícium, litániája a hozzá kötődő oratióval együtt szerepel. 1668-ban ugyanazon oltáriszentség litánia után megjelenik az Officium parvum SS. Sacramenti, 1693-ban pedig ez az offícium megelőzi a már 1662-ből és 1668-ból ismert litániát. Egy másik példa ugyancsak jelzi a kisoffíciumok növekvő kedveltségét. Az 1662-es *Manuale*ban Xavéri Ferencről egy oratio szerepel, az 1668-as kiadásban ugyanezt az oratiót megelőzi Xavéri Ferenc kisoffíciuma és a hozzá kötődő Affectus, valamint a szent litániája. Ez 1693-ban úgy módosul, hogy elmarad az Affectus, s a kisoffíciumot a szent litániája, himnusza és oratiója követi.

6. Az összeállításon belül az egyes részek mozgása is megfigyelhető. Az 1662-es *Manuale* Exercitium quotidianum című második részének szövegrészletei 1693-ban átkerültek a kötet végére. Az 1662-ben Varia pietatis exercitia címet viselő hetedik rész 1693-ban eltűnik, de címe a kiadvány alcímeként tűnik fel. Az 1662-es *Manuale* egyes részei (pl. Pars III., VII.) 1693-ra eltűntek, s hasonló tematikájú offíciumoknak adták át a helyüket.

A kép árnyalása érdekében néhány további kiadványt is bevontam a vizsgálatba. Az 1674-ben Nagyszombatban megjelent *Varia pietatis exercitiát* azért, mert címe azonos az *Officium Rákóczianum* alcímével. Ez az összevetés azonban a vártnál kevesebb hasonlóságot eredményezett. A kiadványnak nincs társulati vonatkozása, szöveganyaga nagyobbrészt különbözik, s a végéhez kapcsolt 47 lapos Tractaculus arra utal, hogy elsősorban egyházi személyek használatára szánták.[53]

A nagyszombati jezsuita Sarlós Boldogasszony társulatra utaló címlapelőzék metszettel 1687-ben megjelent *Officiosa pietatis exercitia* szerkezete és tartalma egyaránt azt bizonyítja, hogy ezt a kiadványt az *Officium Rákóczianum* egyik korábbi kiadásaként kell kezelni. A kalendárium után a Cultus című részek ugyanabban a sorrendben követik egymást, mint az 1693-as *Officium Rákócziánum*ban, s legnagyobbrészt szöveganyaguk is azonos. A kiadvány címlapján olvasható „editio tertia" megjegyzés alapján két korábbi, egyelőre ismeretlen kiadás feltételezhető.[54] Az 1693-as *Officium Rákóczianum* címlapján olvasható „editio novissima, omnibus prioribus auctior et locupletior" megjegyzés is valószínűleg ezekre utal.

Az 1703-ban Nagyszombatban új kiadásban megjelent *Manuale Sodalitatis*ban két, önálló lapszámozású rész különül el. Az első a korábbi kiadások konkrét társulathoz kötődő szövegeit (imádságok, gyakorlatok, regulák, Mária offíciumok, Officium defunctorum) tartalmazza, a kalendárium az 1697–1720 évekre vonatkozik. A második rész külön belső cím nélkül, az első rész utolsó, 356. oldalán olvasható „Sequitur pars 2da Cultum Sanctissimae Trinitatis, et aliorum Sanctorum continens" utalás után következik. Ez egy jellegzetesen *Officium Rákóczianum* szerkezetű és tartalmú, több mint 300 lapos összeállítás,

[53] *Varia pietatis* ... 1674.

[54] *Officiosa Pietatis* ... 1687.

melyben a szövegek sorrendje és tartalma egyaránt párhuzamba állítható az *Officium Rákóczianum*mal.[55] A kalendárium 1697-es adata jelzi, hogy ez a kiadás az 1697-es nagyszombati *Manuale* szöveganyagának jelentős részét vette át, módosítás, aktualizálás nélkül. A két kiadvány párhuzamos részeinek kapcsolatát a következő táblázat mutatja be. (1. táblázat)

Mindezek alapján megállapítható, hogy az *Officium Rákóczianum* szoros kapcsolatban áll a nagyszombati Sarlós Boldogasszony társulat *Manuale*ival. Ha előkerülnek az 1668–1696 között feltételezett további kiadások, még egyértelműbbé válhat, hogy az *Officium Rákóczianum* ezekből önállósult.

Mivel az első példány szerint ismert *Officium Rákóczianum* latin nyelvű, a források között is elsősorban latin nyelvű kiadványokat vizsgáltam. A műfaji előzmények és források kérdésében azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni a magyar nyelvű *Officium Rákóczianum*ok problematikáját – annak ellenére, hogy a ma példány szerint ismert első magyar nyelvű kiadás csak 1732-ben jelent meg Budán.[56] Ezt a kiadást Holl Béla nem ismerte, s a magyar *Officium Rákóczianum*ot a latin munka ismeretlen személytől származó fordításának tartotta az egyik 1756-os, közelebbről meg nem jelölt magyar kiadás alapján. Holl Béla következtetése szerint az első magyar kiadás a budai 1746-os kiadás volt.[57]

Az 1693-as és 1753-as nagyszombati latin, valamint az 1756-os győri magyar kiadások összevetésekor feltűnt, hogy a két latin kiadás szerkezete és tartalma lényegében azonos, de ezek a kiadások csak részben vethetők össze a magyar változattal. Az 1756-ban Győrben megjelent több mint 600 oldalas *Szép ájtatosságokkal tellyes könyv, mely deák nyelven Officium Rakoczianumnak mondatik* több mint 400 oldala, azaz kétharmad része nem vethető össze sem az 1693-as, sem az 1753-as latin kiadással.[58]

Ezután megvizsgáltam a magyar nyelvű officium parvumokat tartalmazó Draskovich-féle fordítás (Pozsony, 1643), a Báthori Zsófia által megjelentetett *Officium* (Nagyszombat, 1662) és az 1756-ban Győrben kiadott magyar *Officium Rákóczianum* kapcsolatát.[59] Eszerint a magyar *Officium Rákóczianum* nemcsak hasonló rendben közli az 1662-es *Officium* szöveganyagát, hanem az abból kimaradt, de az 1643-ban megjelent *Officium*ban közölt csaknem teljes szöveganyag is benne van, s ezeken kívül új részekkel bővült. A további előzményeket keresve a XVII. századi magyar nyelvű offíciumok közül összevetettem a gyöngyösi (1672, 1712[2]) és a rozsnyói (1693) jezsuita agonia társulat magyar nyelvű társulati kézikönyveiben, valamint a *Két égő lámpás* című (1669) összeállításban megjelent

[55] *Manuale Sodalitatis* ... 1703.

[56] *Szep ajtatosságokkal tellyes könyv, melly deák nyelven Officium Rakoczianum mondatik.* Budán, Nottenstein, 1732.

[57] HOLL: *i. h.* 1955. 410.

[58] *Szép Ajtatosságokkal tellyes könyv, Melly Deák nyelven Officium Rakocziánumnak mondatik.* Győr, Streibig G. J., 1756.; *Officium Rakoczianum* ... 1693.; *Officium Rakoczianum* ... Tyrnaviae, Acad. S. J., 1753.

[59] *Officium* ... 1643.; *Officium* ... 1662.; *Szép Ajtatosságokkal tellyes könyv* ... 1756.

kisoffíciumokat a magyar *Officium Rákóczianum*mal (Győr, 1756).[60] Az offíciumok száma – a megvizsgált latin nyelvű kiadványokhoz hasonlóan – ezekben is megnövekszik (1669-ben kettő, 1672-ben hét, 1693-ban kilenc zsolozsma). A szövegek is párhuzamba állíthatók, azaz a magyar nyelvű *Officium Rákóczianum* szöveganyaga ezekből a XVII. századi kiadványokból is származhatott.

1. táblázat

Officium Rakoczianum Tyrnaviae, 1693.		*Manuale Sodalitatis Tyrnaviae, 1703.*
1–8. p.	Officium parvum SS. Trinitatis	Pars II. 1–8. p.
24–28. p.	Officium parvum de Deo Patre	Pars II. 25–31. p.
37–45. p.	Off. Parvum de SS. Nomine Jesu	Pars II. 35–43. p.
56–60. p.	Off. Parvum de Spir. S.	Pars II. 65–69. p.
65–71. p.	Officium Parvum de SS. Euchar.	Pars II. 83–91. p.
77–81. p.	Officium Parvum de S. Crucis	Pars II. 105–114. p.
96–167. p.	Officium B. Mariae V. (majus)	Pars I. 1–104. p.
189–199. p.	Officium Parvum pro omnibus festis B. V. Mariae	–
200–203. p.	Off. Parvum de Septem doloribus	Pars I. 140–146. p.
209–213. p.	Off. Parvum de S. Josepho	Pars II. 136–142. p.
219–223. p.	Officium Parvum de S. Anna	– (helyette:) Off. de S. Joachim et Anna Parentibus B. V.: Pars II. 125–131. p.
225–229. p.	Officium Parvum S. Angeli	Pars II. 243–249. p.
245–250. p.	Officium S. Alexii	Pars II. 260–267. p.
272–276. p.	Officium de S. Ignatio S. I.	–
282–287. p.	Officium S. Francisci Xaverii S. I.	– (helyettük:) Off. de Sanctis Ignatio ... et Franc. Xaverio: Pars II. 159–164. p.
292–297. p.	Off. Parvum Francisci Borgiae S. I.	Pars II. 215–222. p.
297–301. p.	Off. B. Aloysii Gonzagae S. I.	Pars II. 223–229. p.
303–307. p.	Off. Parvum B. Stanislai Kostkae	Pars II. 231–236. p.
308–312. p.	Off. Parvum BB. Trium Martyrum Japonensium	Pars II. 237–243. p.
312–(317?). p.	Off. Parvum de S. Catherina	Pars II. 267–272. p.
(318?)–322. p.	Officium de S. Barbara	Pars II. 273–278. p.
(323?)–327. p.	Off. S. Mariae Magdalenae	–
–	Off. Immaculatae Conceptionis	Pars I. 104–112. p.
–	Off. de Septem Gaudiis B. V.	Pars I. 132–140. p.
–	Off. defunctorum (majus)	Pars I. 147–199. p.
–	Off. de Omnibus Sanctis	Pars II. 279–291. p.

[60] *Lelki virágos kert* ... Lőcse, Brewer S., 1672.; *Lelki virágos kert* ... Nagyszombat, Academia, 1712.; *Lelki utiköltség* ... Lőcse, Brewer S., 1693.; *Két égö Lampas* ... Nagyszombat, Academia, 1669.; *Szép Ajtatosságokkal tellyes könyv* ... 1756.; Vö.: GAJTKÓ István: *A XVII. század katolikus imádságirodalma.* Bp. 1936. 47–50.

A fentieken túl egy további adat is hozzásegített egy, a magyar *Officium Rákóczianum*mal kapcsolatos hipotézis megfogalmazásához. A nagyszombati jezsuita kollégium könyvtári katalógusában szerepel a következő tétel: „Manuale Marianum Hungaricum 16to Tyrnaviae 1662. cor. nig. cum ta. 1674."[61] Eszerint tehát 1662-ben Nagyszombatban megjelent egy magyar nyelvű *Manuale*, amit 1674-ben írtak be a könyvtári katalógusba. A Báthori Zsófia által mecénált 1662-es magyar nyelvű *Officium* ezzel nem azonosítható, mivel ez *Officium* címen külön szerepel a forrásban.[62] A bejegyzés minden valószínűség szerint a nagyszombati *Manuale Marianum* magyar fordítását takarja. Mindezek alapján megkockáztatható a feltevés, hogy a magyar *Officium Rákóczianum* a latinhoz hasonlóan, azzal párhuzamosan formálódott a XVII. században. Ez nem zárja ki a lehetőséget, hogy létezett latinból magyarra fordított változat is. A kisoffíciumok száma kiadásról kiadásra nőtt, s a magyar *Officium Rákóczianum*ot a latinnal közel egyidőben, a XVII. század második felében állíthatták össze.

Tartalmi és szerkezeti sajátosságok

A fő tartalmi és szerkezeti sajátosságok bemutatásához az *Officium Rákóczianum* szókapcsolatot a címben hordozó kiadások közül a példány szerint ismert legkorábbi kiadást választottam. Ez a kiadás 1693-ban jelent meg a nagyszombati Akadémiai nyomdában, Joannes Adamus Friedl nyomdavezetősége alatt, tizenkettedrét formátumban. Jelenleg egyetlen csonka példánya ismert.[63] Teljes címe, amely összefoglalóan utal tartalmára, a következő: *Officium Rakoczianum sive varia pietatis exercitia, cultui Divino, magnae Matris Mariae, Sanctorumque Patronorum, honori debita.*

A kötet három fő szerkezeti egységre tagolódik:

1. Bevezető keretszövegek. Ez a 24 számozatlan oldalt betöltő rész dátum és aláírás nélküli, rövid „Ad lectorem"-mel kezdődik. Ezt kalendárium követi az egyházi évről és részeiről, a változó ünnepek rendjéről (az 1693–1720 közötti időszakra), valamint az állandó ünnepekről. Az Indulgentiae ... című rész először a mindenkire, majd a sodalitások tagjaira vonatkozó búcsúengedélyeket tartalmazza. Ez egyben jelzi, hogy az összeállító a használói kört a lehető legtágabban képzelte el.

2. Tizennégy „Cultus ..." című, vegyes tartalmú és műfajú szövegeket tartalmazó egység. Ebben a több mint 330 oldal terjedelmű fő részben a rendező elv nem a szövegek műfaja (pl. officium, oratio, litánia stb.), hanem a katolikus hit dogmatikai rendszere, s a különböző szövegtípusok ezen belül ismétlődnek. Az áhítatok központi témái sorrendben haladva a következők: a Szentháromság,

[61] *Catalogus Novus Librorum,* Collegii Tirnaviensis Societatis Jesu. Conscriptus A. D. MDCXC. BEK K J2/II. 111.

[62] *Catalogus* ... J 1. fol 511.

[63] A példány jelzete az Országos Széchényi Könyvtárban: RMK II. 1754a.

az Atya, a Fiú, a Szentlélek, az Oltáriszentség, a Szent Kereszt, Szűz Mária, Szent József, Szent Anna, az Őrangyal, más szentek, Magyarország védőszentjei, a jezsuita szentek és boldogok, valamint a szent szűzek és özvegyek kultusza. A Magyarország patrónus szentjeiről szóló rész kivételével mindenütt az officium parvum áll a fő helyen. Az összesen 22 kisoffícium egyenetlenül oszlik meg: Szűz Máriának például három, a jezsuita szenteknek és boldogoknak hat, a szent szűzeknek és özvegyeknek három offíciumot szenteltek.

A kisoffíciumot rendszerint önálló litánia, oratio, himnusz, oblatio, zsoltárösszeállítás, antifona és egyéb műfajú szövegek (pl. meditációra ösztönző confessio, hitvallás, különböző betegségek ellen védő imádság, corolla) együttese követi. Alapvető jellemző a liturgikus eredetű, a magánáhítathoz kapcsolódó, a kateketikai jellegű, valamint a prózai és verses szövegek egymás mellé állítása, állandó keveredése. A középkori himnológiai irodalom neves darabjai mellett néhány kevésbé ismert szöveg is helyet kapott, mint pl. a Szűz Máriához szóló Te Deum-parafrázis (Te Matrem Dei laudamus) vagy a Benedictio aquae S. P. Ignatii. A „Cultus SS. Patronorum Regni Hungariae" című részben a szentekhez (István, László, Imre, Adalbert, György, Alamizsnás szent János, Márton, Henrik) fűződő himnuszok, devóciók (Júdás Tádé apostol, Dizmász lator) és orációk (Brigitta, valamint egy, a könyv használója által választott szent) követik egymást. A Szűz Máriához kapcsolódó részben az orációk egy részét a hét napjaihoz rendelték hozzá.

Az *Officium Rákóczianum* jezsuita jellegét a jezsuita szentekhez és boldogokhoz kapcsolódó hat kisoffíciumon kívül bizonyítja a boldoggáavatott jezsuiták, az Ignác kultuszt erősítő szövegek (pl. Oratio [...] ante imaginem S. Ignatii, Benedictio aquae S. P. Ignatii) és a Habsburg uralkodóház iránti lojalitást tükröző, elsősorban jezsuiták által terjesztett kultuszok (Ferdinánd, Lipót, Henrik) szerepeltetése. Ugyanerre mutat a jezsuita eredetűnek tekinthető szövegek (Confessio Petri Canisii S. J., Pulcherrimae protestationes 5. compositae a S. Carlo Borromaeo) és a rend által ellenreformációs célzattal szorgalmazott további szentek (József, Anna) hangsúlyos jelenléte.[64]

A más szerzetesrendekhez kötődő speciális áhítatgyakorlatok és kultuszok teljesen hiányzanak az összeállításból. Jezsuita elgondolást tükröz a meditációra ösztönző áhítati szövegek (commendatio, confessio, oblatio, supplicatio, praeoratio, pia exercitatio) feltűnése, valamint a középkori eredetű (pl. Szent Ágoston, Szent Bernát, Aquinói Szent Tamás nevéhez fűződő imádságok) és az újabb, jezsuita szerzőktől (Petrus Canisius, Pedro Ribadeneyra stb.) származó szövegek együttes szerepeltetése. Közvetve ugyancsak jezsuita szándékra mutat a katolikus hit megvallását célzó, az áttérőkkel elmondatott „Professio fidei ..." is.

3. A kötet utolsó egysége feltehetően – mivel a címet tartalmazó oldal hiányzik – az „Exercitium quotidianum" vagy „Varia exercitia" címet viselte.

[64] TÜSKÉS Gábor: *A barokk kori szenttisztelet rétegei.* In: *Történeti antropológia.* Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülésszak előadásai. Szerk. HOFER Tamás. Bp. 1984. 138–151. itt: 141–145.

Ebből az 1693-as kiadás egyetlen ismert példányában mindössze négy oldal töredék, az Exercitium matutinum miserészekhez illesztett Auditio Sacri című szövege maradt fenn. Ebből és a további kiadásokból arra lehet következtetni, hogy a nap különböző részeihez, imaóráihoz tartozó áhítatgyakorlatok és imádságok szerepeltek benne.

Ez a kompendium-jellegű, könnyen kezelhető és megjegyezhető, praktikus elrendezés elsősorban a rendszeres, napi használatot szolgálta. A tartalmat és szerkezetet egyaránt az officium parvumok, valamint az ezekhez hozzárendelt, de külön is végezhető áhítati gyakorlatok határozták meg. Egyben ezek azok a fő sajátosságok, amelyek több mint 200 éven át biztosították a kiadvány folyamatos kedveltségét.

Az *Officium Rákóczianum* más, hosszabb időn át megjelentetett imádságoskönyvekhez hasonlóan szoros kölcsönhatásban állt a használók változó igényével. Ez az oka annak, hogy tartalma és szerkezete időről időre változott. A bővítések és elhagyások éppúgy folyamatosan megfigyelhetők, mint ahogy állandóan módosult például a középkorban a *Marialék*, a késő-középkorban a *Hortulus animae*k és a XVII. században a *Manualék* tartalma.

Erre a nagyfokú variabilitásra már Holl Béla felfigyelt, amikor megállapította, hogy a kiadványban a XVIII. század végére az offícium-anyag mennyisége csökkent, szerkezete egyszerűsödött. Másutt részben ellentmondani látszik ennek, mivel az *Officium Rákóczianum*ot a „Manuálék és Exercitiák kikristályosodott, két évszázadra állandó formát öltött változatá"-nak nevezte.[65] Az *Officium Rákóczianum*nak nem volt „állandó formá"-ja, változatlan szerkezete, s lényegi sajátossága, a kisoffíciumok által meghatározott szerkezet is többször módosult. Egyrészt megváltozott az összeállítás offíciumainak száma és sorrendje, másrészt átalakult az offíciumok és a hozzájuk tematikusan kapcsolódó, más imádságoskönyvekben önállóan is szereplő szövegegységek (pl. imádságok, könyörgések, litániák, himnuszok) kapcsolata.

A tartalmi és szerkezeti változás fő sajátosságai a következők:

1. Legszembetűnőbb az offíciumok számának és sorrendjének alakulása. Az 1693-as latin kiadás offíciumainak száma a XVIII. század első felében 22-ről 25-re bővült úgy, hogy az 1693-ban is szereplő offíciumok közül Mária Magdolnáé elmaradt és négy újabb zsolozsma (Officium Immaculatae Conceptionis, Officium pro fidelibus defunctis, Majus Officium defunctorum és Nepomuki Szent János offíciuma) került be az összeállításba. Ez a 25 offíciumos szerkesztés jellemezte a latin kiadásokat egészen a XVIII. század végéig.[66]

Ezzel szemben a XVIII. századi magyar nyelvű kiadásokban mindössze 14 offíciumot találunk. A szentek offíciumainak jelentős része, továbbá két Mária-offícium és a Jézus nevéről szóló itt nem szerepel. A latin és a magyar kiadások hasonló című offíciumainak egy része, így például az Oltáriszentség-offícium, szövegében sem vethető össze. Ezenkívül a latin nyelvű offícium-sorozatból

[65] HOLL: *i. h.* 1955. 409–411.

[66] Az *Officium Rákóczianum*-kiadások katalógusát függelékben közöljük.

hiányzik a „megdicsőült szentekről" és a „szent patrónusról" szóló zsolozsma, amely a magyar kiadásokban mindig megtalálható.

A XIX. század elejére a XVIII. századi latin kiadások 25 offíciumából mindössze kilenc maradt. A szentek offíciumai teljesen eltűntek, ami tükrözi a szentek tiszteletében bekövetkezett szemléleti változást. Ennek az új változatnak a kialakításában közreműködött Verseghy Ferenc, aki 1808–1822 között a budai Egyetemi nyomdában fordítóként, átdolgozóként és korrektorként dolgozott.[67]

2. Jelentős változások történtek az egyes tematikus egységeken belül. Az Oltáriszentségről szóló rész például a XVIII. század első felében a latin kiadásokban orációval bővült. A magyar kiadásokban ez a rész a latinhoz viszonyítva átalakult: a kisoffícium és a könyörgés szövege eltérő, az Oltáriszentség-litánia pedig közvetlenül az offícium után kapott helyet. Az átalakulás a XIX. század elején tovább folytatódott: az említett egység az offícium előtt bibliai idézettel bővült, az offíciumot követő szövegeket azonban a litánia és a könyörgés kivételével elhagyták. Ilyen típusú változások más részeknél is megfigyelhetők.

3. A kiadások alapszerkezete többször módosult. A kalendárium részből, a cultus-ok sorozatából és egyéb áhítatokból álló hármas szerkezet a XVIII. század első felében a latin kiadásokban egy negyedik, „Preces miscellaneae" című részszel bővült. A XVIII. század közepén a harmadik, „Variae Praxes" című egységből kivált és önállósult a „Subsidium defunctorum" című rész, s ezzel egy új, ötös tagolás jött létre. Ez a XIX. század elején ismét megváltozott: a „Subsidium defunctorum" című önálló rész megszűnt, s szöveganyagát a három alrészre (Exercitium [...] certis temporibus, Exercitium Caritatis erga nosmet ipsos, Exercitium Caritatis erga proximum) bontott „Preces miscellaneae" egység harmadik, Exercitium Caritatis erga proximum című fejezetébe helyezték át.

A XVIII. századi magyar nyelvű kiadások alapszerkezete is eltér a latin nyelvűekétől. Ezekben a kalendárium után egy viszonylag nagy terjedelmű, különféle alkalmakra szóló imádságokat tartalmazó rész áll. Ezt követi az offíciumokat, litániákat és himnuszokat tartalmazó harmadik egység, majd a betegekkel, haldoklókkal és halottakkal kapcsolatos szövegek zárják az összeállítást.

4. A XVIII. század közepe után jelentek meg a részben az *Officium Rákóczianum*ból, részben más, közelebbről meg nem nevezett imádságoskönyvekből kivonatolt kiadások. Ezek szerkezete alapvetően különbözik az *Officium Rákóczianum*étól: általában három, újrakezdődő lapszámozású részre tagolódnak, melyek közül az első kettőben kaptak helyet csökkentett számban az offíciumok.[68]

[67] IVÁNYI Béla – GÁRDONYI Albert – CZAKÓ Elemér: *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története. 1577–1927.* Bp. 1927. 199., 190. jegyzet.

[68] *Vade mecum.* Id est: Libellus Precatorius in quo gratioso compendio, pro summa apud se gestandi commodotate Preces Variae ex Officio Rakocziano, aliisque libris Precatorius, ac piis pagellis excerptae, continentur. Claudiopoli, Typis Academicis S. J., 1761.

PAVERCSIK ILONA

Szaicz Leó a felvilágosodás irodalmáról

„Csak azért olvasom, hogy...
érdemek szerént megdícsérhessem."

Amikor József császár hosszas előkészítés után 1781 decemberében kiadta türelmi rendeletét, a magyar katolikus klérus és a legtöbb magyarországi vármegye tiltakozó felirattal élt ellene. Ezzel azonban nem sok, vagy éppen ellenkező hatást értek el Bécsben: Gebler államtanácsos kijelentése szerint „Ha ezeket a feliratokat kinyomatnák, a katolikus vallás ellen irányuló elképzelhető legmaróbb szatíra látna napvilágot." Schlözer göttingeni újságjában, a *Staatsanzeigen*ben valóban meg is jelent közülük egy, a székesfehérvári püspök tiltakozó felirata, egy protestáns személy megjegyzéseitől kísérve.[1] A magyarországi katolikusok bíztak a rendelet egyes részeinek megváltoztatásában, de ez nem következett be. II. József csak egy értelmező rendeletet adott ki 1782. május 24-én, amely a protestánsokat intette a szélsőségektől és mindenki előtt tudatossá tette, hogy Magyarországon továbbra is a katolikus az uralkodó vallás.

Szaicz Leó szervita szerzetes, az egri rendház hitszónoka a türelmi rendeletet követő években írta meg történeti megalapozású hitvédő könyvét, az *Igaz Magyar*t. Címe szerint témája a magyarok Mária-tisztelete volt, de valójában a katolikus hit egyedül üdvözítő volta a fő téma, történeti érvekkel megalapozva, a reformáció 16–17. századi szerzőivel is hadakozva. A türelmi rendelet a könyvet csak külsődlegesen érintette. Szaicz nem mulasztotta el megemlíteni, hogy némely vármegyék az első „Toleráncziális parantsolatnak, ... mivel az ország törvénnyeivel ellenkezni látszatot, minden illendő alázatossággal vissza írtak."[2] Teljes terjedelmében közölte József említett 1782-es rendeletét, kiemelve belőle, hogy a császár „nagy kedvetlenséggel és nehezteléssel" értesült róla, hogy egyes német tartományokban félremagyarázzák rendeletét. (A németországi protestánsok például Szaicz szerint sokat „locsogtak-fecsegtek" II. József felől, így a *Joseph II. und Luther* című röpirat vagy Schlözer újsága, amely szerint József császár most viszi tökéletességre azt a reformációt, amelyet háromszáz évvel ezelőtt Luther Márton kezdett el.)[3] Az értelmező rendelet szövege szerint is a császárnak „az igaz és egyedűl idvezítő Római Katolika Vallásnak fenn-tartására és terjesztésére" mindenkor gondja volt, és királyi

[1] MÁLYUSZ Elemér: *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus.* Bp. 1939. 329, 358 l. – Vö. Staatsanzeigen Bd 3, Heft 12, ahogy Szaicz Leó utalt rá, *Igaz Magyar.* III. 69–70.

[2] *Igaz Magyar.* I. 142.

[3] Uo. 146.

méltóságának kötelessége és atyai gondoskodása szerint is óhajtja, hogy népei a katolikus vallást kövessék. De ez csak tanítás és a római katolikus vallás igazságáról való szívbeli meggyőzettetés által mehet végbe.[4] Szaicz Leó Joseph Pochlin bécsi prédikációja nyomán fejtegeti, hogy a császár jó katolikus. Fontosnak tartja kiemelni, hogy „a Tolerántziát ő Felsége ... tsak a luteránosokra, kálvinistákra, s elszakadtt görög hitüekre terjesztette, semmiképpen nem pedig az indifferentistákra, náturálistákra, deistákra, volteristákra, nyilván való, vagy alattomban való jánzenistákra, portrojálistákra, vagy is a mostani új hitű, semmi hitű reformátorokra, kik se nem pápisták, se nem luteránosok, vagy kálvinisták, hanem új pogányok."[5]

A szervita szerzetes meg akarja mutatni, hogy a katolikusok, különösen most, nagyobb „toleránsták", mint Schlözer és a többiek; de elvárja a „luteránus s kálvinista prédikátor uraiméktól" is, hogy ne kisebbítsék és gyűlöltessék a pápistákat.[6] Úgy látja, hogy a mostani reformátorok „giz-gaz könyvecskéi" a római katolikus egyházat rongálják és a tévelygőket erősítik.[7] A szerzetesíró azokat a régi boldog időket kívánja vissza, amikor Magyarország Szent István, Szent László, Nagy Lajos és Mátyás király idejében azért virágzott, mert még a magyarok egy hittel, szívvel, lélekkel bírtak.[8] A bírálatból kijut a nemzetüktől elfordult magyaroknak is: „a magyar ruhából kivetköztek, a magyar nyelvet nem szeretik, de legalább a hazájokat meg ne vetnék, meg ne tagadnák!" Szaicz úgy látja, hogy nagyon sokan megvetik elődeik erkölcseit, hagyományait, és majdnem mindenben más idegen nemzeteket majmolnak.[9]

Szaicz a *Briefe aus Breslau* egy levele alapján utal az Aufklerung, a felvilágosodás kettős értelmezésére: egyrészt „a nagy császár bölcs rendelkezései", másrészt a felvilágosodás íróinak nagy mennyiségű és „szánalmas brosúrái".[10] Johann Lehmann, akinek 1785-ben megjelent *Reise von Pressburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen* című könyvét Szaicz is kedvvel forgatta, úgy tapasztalta, hogy Magyarország minden városában hozzá lehet jutni a németek és a többi külföldi író kisebb-nagyobb műveihez. A bécsi röpiratokat, a „hétköznapi tehetségek most grasszáló kis produktumait" is olvassák Magyarországon, gyakran tetszést is aratnak, de még nem utánozzák ezeket, inkább csak olvassák és hamar el is felejtik. Szaicz Leó (aki sok más érdekes részt is idézett Lehmanntól), ehhez hozzátette: „Isten után ezt a papok szorgalmatos vigyázásának kell köszönni."[11]

[4] Uo. 136–144.

[5] Uo. 133.

[6] Uo. 147–148, 129–130. Schlözerről könyve végén egész toldalékot közöl Alois Merz alapján. L. uo. 235–237.

[7] Uo. 165–166.

[8] Uo. 140–141.

[9] Uo. 92–93.

[10] Uo. 99–101.

[11] *Más is igaz magyar.* 138–141.

Szaicz ifjúkorában, az 1760-as évek második felében Bécsben végezte tanulmányait,[12] kapcsolatban állt a magyar testőrírókkal is, így a sokféle politikai brosúra nem volt újdonság számára. Saját szavai is azt mutatják, hogy a német aufkléristák hazai hatásától ekkor még túlságosan nem tartott:

> „Nem kell attól megijedni, hogy ezek könyvei Bétsben megengedtetnek, vagy-is toleráltatnak, mert ott sok roszsz könyvek-is meg-engedtetnek, avagy toleráltatnak, mint: *Unwahrscheinlichkeiten, Wahrscheinlichkeiten, Briefe aus Berlin I. und II. Theil, Briefe aus Breßlau, Grossingeri Jus publicum Ungariae, Kollár Amoenitates, Freymüthige Bemerkungen über Székely, Histoire des Revolutions de Hongrie,* mellyet én elsőben Bétsben, midőn egy végben 6. esztendeig ott laktam, a gárdistáktól kaptam … hanem azután nyilván árulták Bétsben, még Maria Terézsia éltében-is, s a Bétsi újságba-is a többi eladó könyvek közzé bele tétetett…"[13]

Magyarországon – nem úgy, mint Ausztriában – a jozefinista egyházpolitikával szemben ott áll az egész katolikus egyház, és álláspontja az 1780-as évek közepéig még a kancelláriában és a helytartótanácsban is hatott, halogatva ezzel az egyházi reformok végrehajtását. Józsefnek Ausztriában vagy a német birodalom más tartományaiban voltak rajongó hívei, Magyarországon legfeljebb a hálás protestánsok.

Szaicz ezen elítélő, de némileg távolságtartó magatartása az 1780-as évek közepére nagyon megváltozott, amikor – az ő szavaival élve – nem lehetett többé az aufkléristákat „távulrúl nevetni".[14] Ekkor fogalmazta meg a szerzetesíró az *Igaz Magyar* folytatásait[15] és a *Más is igaz magyar* című röpiratot; úgy érezte: „itt az ideje a beszédnek, s jaj nékünk, ha továbbra is hallgatunk."[16] Az alaptéma szinte mindig ugyanaz, a „mostani újdonságokkal" szembeni polémiáit pedig elsősorban lapalji megjegyzésekben fejtette ki. A legkülönbözőbb könyvekről, hazai és külföldi röpiratokról, újságokról mondott egyházi, vallási, valláserkölcsi szempontból véleményt. Az *Igaz Magyar* írását csak József császár rendszerének bukása után hagyta abba, amikor a hadakozásnak ez a formája értelmét vesztette. 1790–1792 között önálló röpiratokban fejtette ki mondanivalóját, vagy ennél fontosabbnak tekintett magyar nyelvű tudományos műveket alkotott. E tanulmány egy konzervatív egyházi bíráló 1785–1792 között megfogalmazott kritikai észrevételeit[17] kísérli meg összegyűjteni; abból a kor-

[12] Életrajzát megírta LESKÓ József: *Szaicz Leó, a katholikus újságírás úttörője.* Bp. 1898. 5–13.

[13] *Más is igaz…* 59. – Az utolsó műre utal még: *Igaz Magyar.* IV. VII.

[14] *Más is igaz…* 73.

[15] Szaicz Leó az *Igaz Magyar*t 1783–1784 körül írhatta, de ennek megjelenésekor, 1785-ben már biztos volt a folytatásban, ezért tette már ki a sorszámot az I. kötet címlapjára. Az *Igaz Magyar* II. kötete 1786–1787 körül készült és 1788-ban jelent meg, az 1787 körül íródott *Más is igaz magyar* című röpirat 1789-ben, az *Igaz Magyar* III. kötete 1789-ben, IV. kötete pedig 1790-ben jelent meg.

[16] *Igaz Magyar.* II. 42.

[17] Terjedelmi okokból nem törekedhetünk a teljességre, de minden lényeges kritikát igyekszünk jelezni vagy idézni.

szakból, amely nemcsak az előző korszakoktól való nagy eltérése miatt, hanem a könyvkiadás, az irodalom és a hazai újságírás ugrásszerű fejlődése következtében is bőséges tere volt a bírálatnak. (Más kérdés, hogy a modern kritikai irodalomnak – sem egyházi, sem világi téren – nem volt még meggyökeresedett hagyománya Magyarországon.)

„A megvilágosodott Pannóniusok"

Az 1780-as évek közepén Szaicz Leó elsősorban a magyar főkormányszékek helyén, Pest-Budán tapasztalhatta a felvilágosodás szellemének terjedését. Felháborodással említette Frenreisz pesti német hitszónokot, aki mindazt, amit az egyház eddig jónak tartott, „rossznak merte mondani", így a kongregációkat, skapulárét, olvasókat, és ezzel nagy megbotránkozást keltett a hallgatóság körében. Prédikációit a protestánsok nagyon dicsérték, köztük Teleki József gróf és a cinkotai prédikátor,[18] „ki maga sem tudott vólna szebben prédikállani ... mint ez az új módi pápista prédikátor." Szaicz a jegyzetben óvatosságra int: a 16. századi reformátorok is eleinte csak „azzal kellették magokat, hogy ők tsak holmi abuzusokat akarnak el-hagyni, s meg-jobbítani, hanem lassan-lassan a szentek segítségől hívását-is, a misét, a gyónást, s öt szentséget az abuzusok közé kezdték számlálni." Hát nem közel járnak az ilyen reformációhoz a jozefinista egyházpolitika fő képviselői, Eibel, Wittola és a többiek? – kérdezte olvasóitól Szaicz.[19]

„Többet árt a rossz pápista, mintsem a nyilván-való eretnek": idézte Szaicz Leó Szent Bernátot. Az 1780-as évek közepén a jozefinista rendszer Magyarországra ilyen teológustanárokat küldött le. „Illyen ama pesti német pásztorálista is, Gabelhofer uram, kit a' végre küldöttek-le Bétsbül a Pesti Szemináriomba, hogy ott a magyarokat, s-horvátokat is meg-világosítsa."[20] A „világosság angyala" pozsonyi papképzőbeli kollégája, Szejfert is.[21] „Illyen tovább amaz harmadik német profeszszor is, úgy mint Hoffmann uram": neki Szaicz – nem csoda – azt nem tudja megbocsájtani, hogy a római pápákról írott könyvében még azt is kétségbe vonta, Szent Péter egyáltalán Rómában volt-e.[22] (Főleg a központosított papképzésben, de a pesti egyetemen is a hazai tanárokat szintén szigorú mérce alapján választották ki; a tanrendet, a tankönyveket Bécsből rendelték.[23]

[18] Ribay Görgy, l. Merkur von Ungarn előfizetői között, 1786. évf. 93.

[19] *Más is igaz* ... 83–85.

[20] „Kik közzül sokakat valóban meg-is világosított (ki felé)" – írta Szaicz.

[21] A brünni származású Josephus Seyfferdt, aki 1786–1790 között volt teológia-tanár a pozsonyi szemináriumban. Vö. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* XII. Bp. 1908. 963–964. hasáb.

[22] *Igaz Magyar.* IV. 44–45. – Ezeket a sorokat Szaicz csak József császár halála után írta le!

[23] HERMANN Egyed – ARTNER Edgár: *A hittudományi kar története. 1635–1935.* Bp. 1938. 171–173, 184–197, 209–210. stb.

József császár még a göttingeni Anzeigent is előírta a kispapoknak, az egyházi folyóiratokból pedig a bécsi jozefinista *Geistliche Zeitung*ot.[24]) Szaicz Leó végig élénk figyelemmel kísérte a pesti központi szeminárium működését, többször tett kritikai észrevételt a tanárokról, a horvát kispapok Patrona Hungariae – Patrona Croatiae vitájáról stb.

Legalább ennyire, ha nem jobban neheztelt Szaicz Leó Kovachich Márton Györgyre, az első hazai tudományos folyóiratnak, az 1786–1787-ben megjelent felvilágosodott szellemű *Merkur von Ungarn*nak a szerkesztőjére. Idézi a lapból, amelynek előfizetője volt,[25] azokat a kifejezéseket, amelyekbe lépten-nyomon bele lehetett ütközni: „übertriebene Andächtelei, Bigotterie, Schwärmerei, Fanatismus, Skrupulosität, Aberglauben, Gleisnerei, Scheinheiligkeit, fanatische Andächtelei, reine Aufklärung" stb. A „budai Merkuriusok" tudományos újságjukkal „a magyarok között-is ki akarják terjeszteni azt a híres német Aufklerungot, és nagyon fenyegetik azokat, kik ellene szegezik magokat..." A volt jezsuita Katona Istvánról nagyon kemény bírálatot közöltek.[26] Kovachich Márton Györgyöt és körét Szaicz a jezsuiták irigyeinek tartja:

> „... valahol tsak lehet, kissebbítik a' JÉZUS' társait, s-még az ő tudománnyokat is; holott pedig ők az ő széllel-bélleltt Aufklerungjokkal, mellyet olly mód nélkül fitogatnak, még tsak árnyéka sem lehetnének a' jézsovitáknak még a' világi tudományokban sem; annál inkáb' pedig az istenes tudományokban nem ..."[27] Szaicz Leónak az egyház tekintélyét védelmezve leginkább az fájt, hogy a teológiába laikusok ártották bele magukat: „... a theologyia a mostani fel-fordúltt, vagy-is megvilágosodott világban nem a historikusok, nem-is a papok dolga, hanem a prófánus laikusoké..."[28]

A szerzetesíró elrettentésül a *Prediger und Fantasten Allmanach*ot idézte, amelybe mindazokat beletették, akik a felvilágosodást meggátolni igyekeztek: így Migazzi bécsi érseket, a pápai nunciust, a prágai érseket, mindazokat a magyarországi püspököket, akik 1782-ben Bécsben a pápánál voltak, s akiket okos magaviseletükért a császár külön megdicsért; sőt magát Őszentségét is! Szaicz tudja, hogy ezen az oldalon merő fantasztáknak tartják mindazokat, „kik úgy meg-világosítva, mint ők, nintsenek, nem-is akarnak lenni" – ezokból ők is megérdemlik az „Aufklerungsz-fantaszta" nevet.[29] Szaicz mintájukra összeállítja az „Aufkleristák almanakját". Ebből idézünk néhány nevet:

[24] Uo. 247.

[25] Merkur von Ungarn 1786. 93.

[26] *Más is igaz* ... 28–29., továbbá *Igaz Magyar*. II. 228–229.: „Azért talán majd meg-veri őket az ISTEN, hogy amaz minden dítséretre méltó P. Katonával olly embertelenűl, olly gorombáúl bántak, mellyért ugyan egy kitsit már meg-lapotzkázta őket Prabner [Pray György]..."

[27] *Igaz Magyar*. II. 228–229.

[28] *Más is igaz* ... 63–64.

[29] Uo. 40–41.

„Eminentes: Wittola, Eybel, Rautenstrauch. – I. classis: Hoffman, Richter, Wizer, Blumauer, Gabelhoffer, Born, Grossinger ... – II. classis: Alxinger, Giftschütz, Bretschneider ... – III. classis: némelly tudós társaságok, u. m. Prediger und Fantasten Allmanachmacher, Heftmacher, Predigerkritiker... némelly püspöki konczipisták, új kanonisták, új pásztorálisták, némelly új módi kontzionátorok, ... katonatisztek, dikászterialisták, prókátorok, doktorok, ... új prófeszszorok... sőt még némelly hoszszú-hajú bőlts Katák is." – Hogy ezek alatt németek-osztrákok értendők, a továbbiakból derül ki: „Ezek után következnek némely nemrég meg-világosodott Pánnoniusok-is, u. m. Kovátsits, Ebitzki, s.a.t., Antal, Stipsics, Frenrajsz ... Ostermájer, Schekenberger, Feszler Innocentius ex kapucinus és ex katolikus s.a.t."[30] Szaicznak összefoglalóan az a véleménye róluk: „...nintsenek ... nagyobb fantaszták, mint ők, és nintsen, nem-is lehet nagyobb fanatizmus, mint a mostani Aufklerung."[31]

A magyarországi „fantaszták" között Kovachich kitüntetett helyét az is mutatja, hogy Szaicz a *Más is igaz magyar* című röpiratban használt Kalapátsits György írói álnevét egyértelműen az ő neve mintájára vette.[32]

Szaicz Leó működését kezdettől fogva vakbuzgósággal, intolerantizmussal jellemezték a felvilágosodás hívei. A szerzetesíró így válaszolt nekik az *Igaz Magyar* II. kötetének ajánlásában: ő nem a protestánsok ellen ír általában, hanem csak azok ellen, akik a katolikusokat csúfolják: ilyen a „németek közzűl Sletzer, Nikolái, s. a. t. a magyarok közzűl a' Magyar Kurír, Zakkariás, P. Emilián s. a. t. (a' Pozsonyi Hír-mondót nem olvasom)."[33] Élénk polemikus stílusát a feddés szándéka és az olvasókra való hatás vágya egyaránt magyarázza:

„...éppen így, és nem, másképpen kell azokkal az emberekkel bánni, kik külömben; ha az ember tsak amúgy kegyesen, s felettébb istenesen bánik vélek, tsak tréfára veszik a dolgot s katzajt ütnek belőle; s-az ollyan irót tsak bigótnak, slendriánistának, a' vagy más ollyasnak nevezik;... Sőt az ollyan könyvet nem is olvassák, hanem tsak megvetik, s el-vetik. De ha az ember az istenes igazság mellett egy kis tormát is tör az orrok alá, az ollyan könyven magok is jobban kapnak, s-midőn az ellen nagy eb-ugatást támasztanak, mások is fel-éreznek, kiknek külömben a' könyv-olvasás nem kenyerek, kivált az istenes könyvetskéknek olvasgatása."[34]

Szaicz a személyét illető figyelemért ironikusan megdicséri Wittola *Wiener Kirchenzeitung*ját és Schlözer göttingeni lapját, amelyek bírálatot közöltek az *Igaz Magyar*ról.[35] – Évekkel később leírta, hogy „...az én *Igaz Magyaromat* is

[30] Uo. 69–72.

[31] Uo. 67.

[32] Később, Kovachich *Institutum diplomatico-historicum* című művével kapcsolatban írta: „Hát nem vólna e megint szüksége Kovátsits uramnak ezen munkának ki dolgozására nézve egy új Kalapátsitsra? – Vagy Trenknek egy új Anti-Trenkre? – 100 aranyért szívesen ismét ajánlom szolgálatomat ..." – SZAICZ *Magyarország és Erdély ... ismerete.* II. 226. Vö. a 81. jegyzettel.

[33] *Igaz Magyar.* II. 15.

[34] Uo. 14.

[35] Wittoláról: „azért leg-aláb' én kivántam itt róla emlékezetet, s-méltó dítséretet tenni, kivált minthogy ő is az ő Bétsi Egyházi Újságjában rólam meg-emlékezni, s engem mint az én Igaz Magyaromért, mind az én 1784. e. tett bőjti prédikátizóimért (éppen abban az esztendőben én nem vóltam bőjti kontzionátor) érdemem felett megdítsérni méltóztatott, a' mint Slötzer is Göttingában, melly grátziájokat különösen köszönöm." Uo. 24.

leg-inkább azok tették híressé, kik leg-jobban gyalázták…"[36] Némelyek csak azzal nagy aufkléristáknak tartják magukat, ha mosolyogva megvetik az ő könyvét – írta Szaicz Leó –, és aki annak egy kis hitelt ad, kinevetik. „De más azt tsak meg-vetni; más, meg-tzáfolni…"[37]

A *Más is igaz magyar*, amely az „Aufklerungsz-fantaszták" bírálatát tartalmazta, annak ellenére, hogy 1787 elején már kész volt, hosszú ideig nem jelenhetett meg. „…még Februáriusban 1787 e. a' Bétsi könyv-rostába küldöttem, de ott meg akadtt."[38] Ugyanebben az évben, tehát még a cenzúravizsgálat alatt írta a bécsi *Magyar Kurír* Szaiczról, hogy Bálám szamara megszólalt.[39] (A *Pozsonyi Hírmondó* korábban, 1786. január 25-én közölt kritikát az *Igaz Magyar*ról.)[40] Az *Igaz Magyar*nak az a folytatása, amelyet a „magyarok második címeres tekélletességéről", a pápák iránti tiszteletről írt, szintén nem kapta meg a kinyomtatási engedélyt.[41] Szaicz Leó, aki lehetőleg minden ekkor írt művében hivatkozott a szabadabb cenzúrarendeletre, a kritika szabadságára, úgy érezte:

> „ha mi tsak meg-is motszanunk, mindgyárt veszett nevünket, avagy éppen intolerántista nevünket kőltik, mint főképp a Magyar Kurir uram… holott még is Luter után nem vólt talán nagyobb intolerántista, nagyobb tsúfolódó a pápisták ellen, mintsem ő kigyelme, s-a németek közzűl Sletzer és Nikolái. – Annál inkább pedig ha mi valamit írni akarunk ellenek, tsak leg-kissebbet is, ha az ollyan iráskánkat akár a budai, akár a bétsi könyv-rostába küldgyük, még tsak a *Toleratur*t sem akarják reá írni, a' mint magam is már egynehány izomban tapasztaltam."[42]

A magyarok szabadságának eltemettetése?

Szaicz Leó bírálatának hevességét az a félelme korlátozta egy kevéssé, hogy szerzetének kárt okozhat,[43] de ez nem tartotta vissza attól, hogy az aufklérista írók egyházpolitikai művein kívül – burkoltan és nagyon óvatosan – általában a jozefinista politikai rendszerről is ne írjon. Még az *Igaz Magyar* I. kötetében, a sajtószabadság bizonyítékaként utalt a *Briefe aus Berlin* című politikai kiadványra,

[36] *Magyarország … ismérete.* II. 245.

[37] *Igaz Magyar.* IV. 42.

[38] *Igaz Magyar.* II. 164.

[39] 1787, XXVIII. Múzsa, ahogy Szaicz maga idézte később, *Igaz Magyar.* IV. Utolsó toldalék 37.

[40] *Igaz Magyar.* II. 347. lapján utal rá.

[41] Kézirata már a II. kötet előtt kész volt: ebből lett végül a IV. kötet.

[42] *Igaz Magyar.* III. 38–39.

[43] Szaicz fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy az *Igaz Magyar*t csak a „maga fejéből" írta, jezsuiták sem ösztönözték rá, és rendjének német provinciálisa sem tudta igazán, mit rejt a látszólag Mária-tiszteletről szóló magyar nyelvű könyve. II. kötete elöljáró beszédének végén azonban megfogadta: „…ha a mi szerzetünk is találna el-múlni, akkor még többet és bátrabban fognék írni a mostani Aufklerungsz-fantaszták és Sz. István-tagadók ellen, a' mitűl még most az valamennyire el-ijesztett, hogy a szerzetemnek kárára ne legyek. Azért imádkozzanak, hogy a mi szerzetünk el-ne múllyék." In: *Igaz Magyar.* II. Elöljáró beszéd, 47–48.

„...melly ő Felségét kitsinységétől fogva le-írja, s az ő új rendeléseit mód nélkül ótsállya, gyalázza, s az egész világ előtt tsúffá tészi; még-is ő Felsége azt meg nem tiltotta. Az utólsó levélben egy két szó vagyon a magyarokról-is, s az ö szabadságoknak el-temettetéséről. Adgya a magyarok ISTENE, hogy hamis próféta légyen! ... A Berlini levél-írót, ki avval ijesztgeti a magyarokat, hogy nem sokára 100 000 katonával el-temetteti József tsászár az ő régtől fogva haldokló szabadságokat, eléggé bé-torkollya magának ő Felségének Arany-levele, melly ... által ezen emberszerető, s igasság-szerető fejedelem mindgyárt országlásának elején bizonyossá tette arról az ő kedves hív magyar nemzetét, hogy az ő törvényeiben, szabadságiban, s igasságiban semmi változást ... nem akar tenni..."[44]

Az *Igaz Magyar* II. kötetében Szaicz célzatos dicsérettel illette József császárt: olyannal, amely valójában csak Mária Teréziát illette meg, s így a dicséret is inkább emlékeztetés volt: amikor Mária Terézia végső szorultságában kisded fiacskájával a magyarok emberségében reménykedett, nem kellett csalódnia. „Ez még mind fris emlékezetben vagyon az egész világ előtt, s főképen pedig maga előtt most említett felséges királyunk előtt, ki is azért olly kiváltképen-való hajlandósággal viseltetik a magyarokhoz, s a magyarok viszszont Józsefhez."[45] Egy jegyzetben viszont egészen másképp minősítette II. József uralmi rendszerét. Szaicz a régi magyar királyokról írta, hogy ők

„nemcsak dicsőségessé, hanem... bóldoggá is tették... Magyarországot, s a magyar nemzetet; és pedig valóságosan, s nem úgy, mint akikről Izaiás próféta azt jövendőlte: 'Et erant, qui beatificant populum istum seducentes.' Isa. IX. 16. 'Populo meus, qui te beatum dicunt, ipsi te decipiunt.' Isa. III. 12. [A két idézet mai fordításban: E nép vezetői tévútra tértek, s akiket vezettek, eltévelyedtek. – Én népem, fejedelmeid félrevezetnek, és összekuszálják az utat, amelyen jársz.] Tsak azok értik ezt, akik tudnak deákúl, és akik a mostani új lets-fets könyvetskéket olvasgattyák, és akiket a mostani nagy világosság úgy megvakított, hogy a rostán által sem látnak."

Ugyanitt említett még egy Pestről kapott furcsa könyvecskét, amelynek címe: *Können sich die Länder glücklich nennen, die von Joseph dem II. beherrscht werden?* Szerzője,[45a] noha II. Józsefről azt állította, hogy országát és népét boldoggá teszi, „imitt-amott mégis egy kicsinyt hamiskodik": a cím alá például mindjárt ezeket a verseket tette: „Ihr Geiseln dieser Welt, Eroberer der Erden, Die ihr euch Götter dünkt, ach lernet Menschen werden!"[46]

Abban az időben, amikor József császár a központosított és modern elvek szerint irányított birodalmának megteremtése érdekében a magyar rendi alkotmányt megszüntette, Szaicz Leó a magyarok régi szabadságáról is szól: a magyarok világi boldogságukat mindezideig régi szabadságaikban helyheztették.[47] A magyar alkotmányról egy J. W. monogrammú bécsi írót, azaz Joseph Wein-

[44] *Igaz Magyar*. I. XIII.

[45] *Igaz Magyar*. II. 211–213.

[45a] Anton von Geusau, l. WERNIGG, Ferdinand: *Bibliographie österreichischen Drucke ... 1781–1795*. Wien–München, 1973–1979. T. 2. 4242.

[46] Uo. 64–65.

[47] Uo. 315.

brennert hosszabban beszéltet. A gazdag bécsi kereskedő *Patriotisch gemeinter Vorschlag, wie dem gehemmten Ausfuhr-Handel aus den Hungarischen und Deutschen Provinzen des Hauses Oestreich aufgeholfen werden könnten*[48] című művét azért mutatja be hosszú jegyzetben, mert „csodálatosan ciceróskodik a magyarok mellett". Weinbrenner szerint: „Sajnos... éppen mi, ausztriai németek beszélünk ritkán pártatlanul, még ritkábban méltánytalanság nélkül a derék magyarokról, ... akiknek talán inkább van okuk rá, hogy ránk nehezteljenek, mint nekünk az irántuk való kedvetlenségre." Valóban jogosan lehet a magyarok szemére vetni, hogy elhanyagolják kereskedelmüket? – teszi fel a kérdést.

> „Józan ésszel és méltányossággal nem lehet tőlük követelni, hogy országuk alkotmányát, amelyet a legnagyobb boldogságuknak tekintenek, valami csekély előny kedvéért egészen megváltoztassák; legalábbis ezt mindaddig nem lehet tőlük megkívánni, amíg nem képesek őket arról meggyőzni, hogy alkotmányuk számukra kevésbé a boldogság forrása, sokkal inkább elkerülhetetlen szerencsétlenségük és nyomorúságuk valódi oka. – Természetesen igaz, hogy pénzben a magyarok eddig az osztrák monarchia állami terheihez messze nem arányosan járulnak hozzá; de egyrészt úgy vélik (és ebben a hitben az eddigi magatartásunk szükségszerűen megerősítette őket), hogy Magyarországnak tulajdonképpen egészen más az érdeke, mint a német birodalom osztrák részének vagy a monarchia más tartományainak – másrészt tagadhatatlan, hogy a magyarok erős karjukkal és kötelességükhöz híven forgatott kardjukkal e században az osztrák államok fennmaradásáért valóban többet tettek, mint a közös jóhoz történő arányos pénzhozzájárulásukkal valaha is tehettek volna, ennélfogva az osztrákok örök háláját vitathatatlanul kiérdemelték."[49]

A kritika szabadsága

1787 táján Szaicz Leó a megírt, de még nyomtatásra engedélyt nem kapott művei helyett az *Igaz Magyar* újabb kötetét készítette el. Ennek témája régi királyaink és főleg Szent István Mária-tisztelete. Szent István példájával, aki a kereszténység felvételével a magyarok „igazi megvilágosítója" lett, akarta az igaz magyarokat megerősíteni, az „elfajult magyarokat" pedig megtéríteni vagy megszégyeníteni.[50] Könyvének legfőbb célja, hogy meggátolja az emberek elámítását az „aufklerungsz-fantaszták" által, akik szerinte a régi jámborságot, a régi hitet, sőt a keresztény hitet akarják kipusztítani.[51] Ez a II., legterjedelmesebb kötet 1788-ban látott napvilágot. Ekkor írta Szaicz Leó – még mindig a korábbiak megjelenésére várva – az *Igaz Magyar* III. kötetét, amely egyházvédő álláspontjának az eddigieknél rövidebb összefoglalása és polemikus jegyzetei is visszafogottabbak. Szent István Intelmeit közölte szép magyar fordításban, és

[48] Bécs, 1781, 2. kiadása 1792.

[49] *Igaz Magyar*. II. 316–319. – Weinbrenner művének ennél jóval hosszabb kivonatát Szaicz 1790-ben, önálló röpiratban is kiadta, *Kurze unpartheiische Vertheidigung der edlen Ungarn wider ihre Beneider und Verläumder* címmel.

[50] *Igaz Magyar*. II. 35–36.

[51] Uo. 35–38.

hosszan magyarázta első királyunk uralkodási elveit, akinek az Isten házaira és szolgáira éppen olyan nagy gondja volt, mint a magyarok világi dicsőségére. Az 1789-ben megjelent III. kötet bibliai idézettel zárul az igaznak korai haláláról, akit az Úristen korán kiragad a bűnösök közül (Szaicz ezután már csak három évet élt, 46 éves korában hunyt el): „Kárhoztatja pedig a meg-hóltt igaz az élő istenteleneket ..." Az istentelenek, a mostan „nevető Demokritusok" a holtak között gyalázatban lesznek örökké. „Akkor fognak az igazak nagy állhatatossággal állani azok ellen, kik őket nyomorgatták, és a' kik el-vették az ő munkájokat." Bánkódva kérdezik majd akkor egymást: ezek azok, akikből mi gúnyt űztünk? „Mi balgatagok, az ő életeket bolondságnak (setétségnek, bigótságnak, slendriánistaságnak) állíttyuk vala, ... ímé, mint számláltattak az Isten fiai közzé ... Tehát el-tévelyedtünk az igasság úttyáról, és az igasság világossága nem fénylett nékünk."[52]

Az *Igaz Magyar* IV. kötete csak 1790-ben, József császár halála után kapta meg a nyomtatási engedélyt. Erről Szaicz Leó a kötetben így számolt be:

> „...Ezen kézírásomat a bécsi pápista könyvek inkvizíciójárúl másodszor küldék vissza mindenkor evvel az approbátzióval: NON ADMITTITUR IMPRESSIO, azaz: Meg nem engedtetik ezen írásnak kinyomtatása. – O PRESZFRÁJHÁJT! Ott a többi között azt is kitörülték, hogy a pápát illeti az elsőség, és pedig mind az tiszteletnek, mind az hatalomnak elsősége, ... holott még ezzel keveset mondottam, s azt is hozzá kellett vólna tennem, hogy ez őtet... isteni rendelésből illeti..."[53]

Szaicz a szöveget megtoldotta egy utolsó cikkellyel, amely a pápák segítségéről szólt a törökellenes felszabadító háborúban. Ezért a protestánsok is hálásak lehetnek – tette hozzá. A IV. kötetben található polemikus jegyzetek többsége csak ekkor került a műbe.

Az *Igaz Magyar* II–III–IV. kötetében számos bírálatot olvashatunk újabban megjelent magyar könyvekről, újságokról. Szaicz Leó hosszú jegyzetben dorongolta le a *Zakkariásnak az Austriai vallásbéli meg-világosításárúl-való leveleit.* A pápa- és klérus-ellenes szatirikus mű névtelen fordítóját (aki eretneknek nevezte magát) nem eretneknek, hanem disznó vallásúnak tartotta: ennek bizonyítására valóban a legvaskosabb részeket emelte ki a műből.[54] A szerzetesíró

[52] *Igaz Magyar.* III. 109–110. – Vö. Bölcs. 4. 16–19, 5. 1–6. v.

[53] *Igaz Magyar.* IV. 161. – A bécsi cenzúra döntéséről Szaicz 1790. február 27-én Kazinczynak írott levelében is beszámol; „de talán nem sokára ennek is fel-jön a tsillaga" – írja a könyvről. L. VÁCZY János: *Kazinczy Ferenc levelezése.* II. 1790–1802. Bp. 1891. 44.

[54] A következő részeket emelte ki: *„Azt hazudgyák, hogy a' Romában készültt párdon levelek ... a' más világon, követem kigyelmedet, szart sem érnének.* (A' németben tsak úgy vagyon, hogy semmit sem érnek). Illyen az-is, mit ott Sz. Antalrúl ír, kit *sok szép fiakat tsináló Páduai Szent Antalnak* nevez. Az V. levelében illy tisztességesen ír: *Én nem tudom, hogy vetemedett illyen gondolatra (a' Tsászár), hogy a' Pápa engedelme nélkül-is szabad légyen akárkinek gyermeket tsinálni, és midön meg-tiltotta, hogy azért, ha valaki a' sógora asszonya leánykája mellé szeretné tenni a' gatyáját, se nem szabad, sem pedig nem szükséges Rómába írni. – Mivel ő Szentsége semmit sem tsinálhat; tehát önként, és a' békességnek szeretetiből... örömest által engedte a'*

később megtudta, hogy a fordító Szacsvay Sándor volt, aki a könyvet Győrben nyomtatta ki, holott a bécsi cenzúra azt megtiltotta és a német eredeti is be volt tiltva, „a magyar pedig még a németnél is vastagabb és motskosabb." Mellette említette Szaicz *Az Izének a purgatoriumhoz-való útazása* című művet is, amelyet ő a Zakkariással összekötött, és kívül ezt a titulust tétette rá: „Két disznósdi."[55] A Páter Emiliánt így bírálja: „Szerentse, ha nem ebben a bordában szötték *a P. Emiliánt* is, melly mese készült a pápistáknak, s-kivált *a PP. kaputzinusoknak és más barátoknak, s-egyszer- s-mind a gyónásnak tsúfolására*, nem pedig, mint ö mondgya, *a gyermekeket nevelő némelly szülőknek okosítására.*"[56] A Rát Mátyás ellen írt könyvet is említette: „A' melly könyvetskét *egy dunamellyéki evangyelikus prédikátor a magyar közönség eleibe terjesztett Rát Mátyás ellen*, az leg-inkább tsak magokat a prótestánsokat tsúfollya." A Szigvárt-fordításról a véleménye: „A *Szigvárt klastromi története* (Barczafalvi Szabó Dávid fordítása) melly igen ótsállya, és meg-útáltattya egyfelöl a szerzetes életet, olly igen meg-vesztegeti másfelöl az erkőltsöt, és nem egyebet, hanem tsak a szerelmeskedésnek mesterségét taníttya."[57] Szaicz Leó kifejti, hogy „Én az ollyan könyveket tsak azért olvasom, hogy azokat érdemek szerént megdítsérhessem." Őszinte meggyőződéssel vallja a felvilágosodás korának moralizáló szépirodalmáról: „...tsak maga Kempis Tamás is többet ér száz Yungnál, Gellertnél, s-más ollyas morálistáknál s asztzétáknál."[58]

1790 elején, a korona hazahozatalakor sok szép versek jöttek világosságra – írta Szaicz Leó. „Vajha minnyájan illy szép verseket írnának, nem pedik ollyan szemtelen, tsúnya, fertelmes, botránkoztató verseket, minőket nem tsak Szatsvai Sándor az ő Bétsi Magyar Múzsájában, ... nem tsak Horvát Ádám az ő *HOLMI*ében, nem tsak a nagy peleskei nótárius az ő budai útazásában egy helyen (mert a többiek nékem is igen tetszettek), hanem még ... szégyen, gyalázat! – még némelly pápista, szerzetes vagy ex-szerzetes papok is írtak ..." (Szaicz R. M. [Révai Miklós] és N. I. [Nagy János] nevű szerzőkről beszél.[59]

Szaicz Leó az újabb irodalomból keveset dicsért, de „ama szép magyar könyvetskét", amelyet *A magyaroknak vitézsége...* címmel „egy még iskolában járó,

Tsászár' püspökjeinek már ezután ezt a' hatalmat, hogy akár kinek szabadságot adhassanak, a' gyermek-tsinálásra, kiki a mennyi, és a'kinek akarna. Illyen több-is vagyon az ő leveleiben." Szaicz arra is utalt, hogy a miskolci és pataki kálvinisták ebből a könyvből nagyon csúfolták a pápistákat. *Igaz Magyar*. II. 36–38.

[55] Uo. III. 44–45. *Az Izének ... utazását* Szaicz véleménye alapján tartják Szacsvay fordításának, l. KÓKAY György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795)*. Bp. 1970. 240.

[56] *Igaz Magyar*. III. 44–45.

[57] Szaicz Leó példái: „Lásd tsak a 170. 173. 174. lev. a 454. lev. azt mondgya: *Teréza megszórítá a kezét. És ekkor nyomá leg-elöször az ő ajakira a szeretetnek szent szűz tsókját.* Be szép morális ez!" Uo. 45.

[58] Uo. 33.

[59] *Igaz Magyar*. IV. 162.

minden ditséretre méltó derék, valóban igaz magyar iffiú", azaz Bacsányi János bocsátott ki Pesten 1785-ben, feltétlenül.[60] Általában az egyházi írókat és tudósokat népszerűsítette. Méltatta a sok magyar könyvet kiadó Molnár Jánost, aki Faludival és Baróti Szabóval együtt a legtöbbet tette a magyar nyelv csinosításáért, úgy, ahogy az egyházi és a világi tudományok előmozdításáért a jezsuiták; a historikusok közül különösen Pray és Katona, akiket áldjon meg a magyarok Istene.[61] Molnár Jánost hosszabban is méltatta:

> „...Ez a nagy magyar még sok más szép magyar könyvekkel gazdagitotta hazánkat, úgy hogy senki sem adott-ki több magyar könyvet, mint ő, és pedig merő szép és hasznos könyveket. Bár a' kik a magyar könyvekben gyönyörködnek, inkább az illyen jó könyveknek olvasgatásában foglalnák magokat, mellyekben sokat találnának mind múlatságra, mind tudományra és haszonra valót. De ó fájdalom! Sokak előtt sokkal kedvesebbek azok a heába-való, haszontalan, sőt veszedelmes, s-méreggel tellyes könyvek, mellyekből semmi jót, hanem inkább tsak sok roszszat lehet tanúlni; mellyek tsak az erkőltsöknek meg-vesztegetésére, s-a religyiónak, s-nem tsak a római katolika, hanem általlyában minden keresztény religyiónak el-rontására, s-ki-irtására tzéloznak..." Amikor 1790-ben Szaicz Leó arról értesül, hogy valaki még Rousseau *Contract social*ját is le akarja fordítani, így kiált fel: „Hát így kell e a magyar nyelvet, a magyar literáturát előmozdítani az erkőltsöknek s-a religyiónak romlásával? – – – –"[62]

A két fő magyar historikust, Prayt és Katonát Szaicz nem győzte eléggé dicsérni: velük méltán dicsekedhetünk. Fölhívta a figyelmet Katona István fő műve, a *Historia critica Hungariae* kiadási nehézségeire:

> „...Kivált ha arra segítené az Isten T. P. Katonát, hogy az ő historiáját szándéka szerént egészszen a mi időnkig vihetné, és már jó meszsze is vitte, egész Rudolfig, és már megint 12 darab készen hever nála. De nints, nints, a' ki, nem mondom, őtet, hanem hazánkat, nemzetünket meg-szánná, jóllehet annyinak módgya vólna benne, a' kiknek esztendőnként annyi sok szükség felett-való jövedelmek vagyon. – Nem méltó vólna e, hogy az egész ország nogatná őtet historiájának folytatására, de egyszer-s-mind segítené is, és érdeme szerint meg-jutalmazná?"[63]

Horányi *Memoria Hungarorum*át viszont bírálta, mert a tudós piarista többhelyütt kritika nélkül kezelte protestáns forrásait, így például Czwittingert, s emiatt katolikus körökben megütközést keltő kitételek kerültek írói lexikonába: sokan már a vallásáról is elkezdtek gondolkodni.[64]

Az egyházi írók közül nagy elismeréssel említette Erdélyi József váci kanonokot. Ő *Vindiciae adversus crisim Dianovszki* című könyvecskéjében (Vác 1789) megadta a magáét Dianovszki Jánosnak, „aki az Aufklérizmust még a

[60] *Igaz Magyar*. II. 43–44.

[61] Uo. 195–197.

[62] *Igaz Magyar*. IV. 166. A fordításokról: ECKHARDT Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Bp. 1924. 40–44.

[63] Uo. 140.

[64] *Igaz Magyar*. II. 177–180.

kúnok közé is bé-hozni akarta", és II. Józsefet csalhatatlannak jelentette ki még a hit dolgaiban is. Szaicz ehhez hasonló könyvet alig olvasott, és bánta, hogy hamarább nem akadt a kezébe.[65]

Szaicz hosszan idézte „Ő Felségének ... igen kegyelmes és üdvösséges rendelését, mellyel némelly mostani fitzkándozó prófeszszorkákat rövidebb zabolára fogni méltóztatott": az 1787. december 29-iki rendeletről van szó, amely az összes felsőbb iskolabeli tanárnak megparancsolja, hogy olyan tételeket, amelyeket a katolikus vallással viszálykodnak, ne vitassanak, és a vallás dolgairól tisztelettel és illendőséggel szóljanak. (L. *Augsburger Sammlung* 1788, Nro. 40. *Kritik über gewisse Kritiker.*)[66] Vajon nem lehetne ezt a magyarországi új professzorokra is alkalmazni, Gabelhoferre, Seyfferdtre és a többiekre? – teszi fel a kérdést Szaicz Leó.[67] – Gabelhoferről, Seyfferdtről egy külön könyvet tervezett írni, de 1790 elején, miután már nyugalomba küldték őket, lemondott a tervéről.[68]

„...Ezen egész *Igaz Magyaromat* általlyában úgy lehet tekinteni, mint valamelly Mindenes Gyűjteményt, mellyben különösen két deák köz-mondásra tartottam számot: ... Varietas delectat ... Omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci..." – írta az Igaz Magyar IV. kötetében, visszatekintésképpen Szaicz Leó. Polemikus hangvételéért utólag sem mentegetőzött, hiszen ellenfelei gúnyolódása szinte kivette ezt belőle:

> „Ha még is néha egy kevéssé tsípősen is írtam, azt nem annyira énnékem kell tulajdonítani, mintsem inkább azoknak kik ezt belőlem ki-vették, s-erre mintegy kedvem ellen is noszogattak, kik közzül különös emlékezetet érdemel a Magyar Kurir, ki a pápistákat kivált előbb, míg egy kevessé le nem ültették, majd minden újságában nyeggette, tűrhetetlenül motskolta, piszkolta, engemet is nem egyszer ... nagy nyájason öszve-szamarazott..."[69]

A *Magyar Kurír*ban 1788 augusztus végén lehetett olvasni az *Igaz Magyar* frissen megjelent II. kötetéről: Szacsvay a fodrásznál társalogva ironizált a kötetről, humorosan szörnyűlködve afelett, hogy Wittola prépositt al, Eibellel és a pesti szeminárium direktorával is elbánt a szerző. A „frizér" mocskolódó írónak nevezte Szaiczot, akin jobb lenne eret vágatni. Szacsvay azonban elismerte róla, hogy „még szebb magyarsággal irt könyvét egy szerzetesnek sem olvastam, és tsak T. Páter Horányi jobb magyar ennél..."[70] A *Magyar Kurír* toleranciájáról Szaicznak az a véleménye, hogy némelyek ezt legnagyobb intoleranciának, vastag gorombaságnak, szemtelen trágárságnak nevezik. Erről írhatna néhány szót vagy egy egész cikkelyt, „...mivel két esztendötül fogva mind fel-vagyon róva nálam, a'mi ide való vólna, de minthogy el-múltt esönek nem kell köpe-

[65] *Igaz Magyar.* IV. XII.
[66] Uo. XIII.
[67] Uo. XIV.
[68] Uo. XI.
[69] Uo. XV.
[70] Magyar Kurír 1788. 848.

nyeg, s ... a múltt esztendöben magát alkalmasint meg-jobbította[71] ... most az egyszer ugyan tsak még párdont adok néki..." Szaicz szemrehányást tesz a szerkesztőnek, hogy a lapban megjelent bírálatra írt válaszát nem tette ki az újságba: „Minémü vastag ér-vágást javaslott légyen nékem az ö frizérje, tudom; de ö is tudgya, mit válaszoltam légyen néki reá; vallyon miért nem tette bele az újságjába az én válaszomat is, a'mint szépen kértem?"[72] Szaicz különösen nehezményezte, hogy a *Magyar Kurír* XI. Múzsája 1787-ben (82. lap) Nikolai mondását közölte a katolikusokról: „A katolikusok a protestánsokhoz hasonlíttatva tsupa bolondok, s azoknak is kell lenniek, valameddig katolikusok lésznek."[73]

Az *Igaz Magyar* IV. kötetéhez több toldalék[74] készült, amire a nagy politikai változások, József császár halála adott okot. Maga a IV. kötet is csak ezután jelenhetett meg. „... Mivel illendő betsűlettel, a'mint reménylem, eltemettük már a megbóldogúlt aufkleristáknak zsinagógáját, nem akarom szegényeket többé bolygatni." – írja Szaicz. Az *Igaz Magyar*t, amelynek leginkább csak ők voltak a tárgyai és okai, nem akarja tovább folytatni: magyar históriát készül írni.[75] Emellett könyve elején már jelezte, hogy a püspökök hatalmáról egy különös deák könyvecskét akar a világ eleibe bocsátani, már készen van nála és minden órán meg fog jelenni.[76] Ez a *Vexatio dat intellectum* című röpirat 1790-ben valóban meg is jelent.

„Religio és haza"

Az 1790/91-es országgyűlés politikai, egyházpolitikai csatározásai azonban magukkal ragadták a szerzetesírót. 1790. július közepén az országgyűlési tárgyalásokon felháborodva emlegettek egy Magyar Dániel neve alatt kiadott röpiratot, mely a protestánsok kipusztítását, az országból való kiűzését javasolta.[77] Szerzőjeként egyesek Szaicz Leót emlegették. – Ha ezt nem is ő írta (soha el nem ismerte), ennek elleniratára azonban (amelyet egy Igaz Katolikus Magyar, azaz protestáns írt), válaszolt Máriafi István néven. „Máriafi" konklúziója: a magyarok között nem lesz mindaddig igaz egyesség, míg a hit dolgában nem lesz; ezért a protestánsok térjenek vissza a katolikus hitre. – A szakirodalom túl sok röpiratot tulajdonít Szaicznak: a másik, ezzel párhuzamos *Barátságos választ* is, ennek stílusa azonban sokkal higgadtabb Szaiczénál. Ugyancsak nem

[71] Erről l. DEZSÉNYI Béla: *A Magyar Kurír és a cenzúra 1787–1793.* = MKsz 1967. 15–17.

[72] *Igaz Magyar.* III. 68–69.

[73] *Igaz Magyar.* IV. XVI.

[74] Az Utolsó toldalékban Szaicz csokorba gyűjtötte az *Igaz Magyar*t ért bírálatokat, l. IV. 34–44.

[75] *Igaz Magyar.* IV. 126, IV. Utolsó toldalék 42.

[76] *Igaz Magyar.* IV. 4.

[77] MAGYAR Dániel: *Igen rövid megjegyzések* ... Vö. BALLAGI Géza: *A politikai irodalom története Magyarországon 1825-ig.* Bp. 1888. 717.

valószínű, hogy a szintén neki tulajdonított *Die verlarften Feinde der Kirche und des Staates* című, L. Fr. Friedenlieber neve alatt megjelenő röpiratnak ő lett volna a szerzője.[78]

Szaicz Leó több röpirata kapcsolódott az 1790/91-es országgyűlésen hívatlanul megjelent Trenk Frigyes személyéhez. A már betegeskedő egri szerzetes 1790 júliusában, gyógyulás céljából Pesten tartózkodott, épp akkor, amikor Trenk két élesen klérus-ellenes műve, *Der entlarvte Priester* és *Bilanz* (magyarul: *Mérő-serpenyő, melyben Trenk a király és a püspökök hatalmát összevetette*) megjelent. (Mindkettő lényege: az országgyűlés a királyi hatalom korlátozására törekszik, de a papi zsarnokságot nem korlátozza.) Szaicz *Der entlarvte Trenk* című elleniratát még Pesten nyomtatta ki. Trenket saját, Európa-szerte híres önéletrajza alapján bírálja.[79] „A művelt Európa" igazán megütközhetett azon, hogy az életrajzban annyi gazság leírását találta, szinte minden európai országban, ahol Trenk megfordult. Trenk zsarnoknak, despotának festette le az uralkodókat és kormányzatukat, de a most élőkről hízelegve írt.

> „De ami leginkább a keresztény Európát csodálkozásba ejti, vitathatatlanul az, hogy hősünk élettörténete minden egyes ívén a keresztény vallással, de különösen a római katolikus egyházzal perlekedik, vitatkozik, és mindent fel akar fordítani. ... Európa amúgy is, a megcsömörlésig el van árasztva az efféle vallásellenes alakokkal..."

Szaicz Trenk bárót félművelt deistának tartja, aki még az ifjúkorában neki szorgosan megtanított lutheri vallást is egészen elfeledte.[80]

Trenk válaszára: *Antwort an den elenden Entlarver des Trenks,* Szaicz latin nyelvű viszonválaszt készített: *Responsum latinum delarvantis anti-Trenkii...* címen. Ebben köszönetet mondott neki azért, hogy nevét „az egész felvilágosodott világban oly híressé tenni méltóztatott." Azt, hogy őt is legazemberezte, ahogy utcakölykök és kofák szokták tenni, ezen csak nevetett.[81] Alighogy a *Responsum*ot Szaicz befejezte, írták neki Pestről, hogy a két hírhedt Trenk-röpiratot a cenzúra már elkobozta.[82] A két hónap alatt lezajló polémiának ezzel vége szakadt; a hosszabb, magyar nyelvű cáfolat készítésére: *A Trenk mérő serpenyőjének öszve-törése* (Pest 1791) alighanem a „Bilanz" magyar fordításának többszöri megjelentetése késztette a szerzetesírót. – Trenk egyébként abban a *Nota*ban, amelyet 1790 szeptember elején a cenzúra végzése ellen tiltakozásul írt, a budai hadfőparancsnokság figyelmét felhívta a budai cenzúrahivatal „bűneire", több, általuk engedélyezett szerzőt szinte feljelentve. Szaicz Leó is köztük volt:

[78] BALLAGI: *i. m.* 650, 679 stb.

[79] *Lebensgeschichte* I–III., magyarul is megjelent Pozsonyban 1788-ban.

[80] *Der entlarvte Trenk.* Pest, 1790. 3–5.

[81] Azon is, hogy Trenk-ellenes röpiratáért állítólag 100 forintot kapott egy püspöktől. L. *Responsum* ... 5.

[82] Uo. 16.

> „A hírhedt *Igaz Magyar*, – írta Trenck – amelyet az alávaló, szemtelen szerzetes, az egri Saitz Leó püspöki védelem mellett írt, nyomatékosan azt mondja: hogy Magyarország mindaddig szerencsétlen lesz, míg az osztrák ház uralja. Hogy ez csak a nemzet elnyomásán dolgozik. Továbbá a leggyalázatosabb szerzetesi módon rágalmaz minden becsületes embert, és a nemzetnél gyanússá igyekszik tenni. Ezt is itteni cenzúrával nyomtatták, püspökök támogatták és terjesztették."[83]

Két évvel később, az *Intoleranz des katolischen Klerus...* című könyv szemrehányására, hogy „az 1791. e. ország gyűlés alatt annyit írtunk a prótestánsok ellen", Szaicz Leó azt válaszolta, hogy a protestánsok voltak az elsők, „kik azon ország gyűlésében a religyió dolgát mozgásba hozták, és ez által a régi szabadságoknak helyre állításában, s az ország bóldogságának előmozdításában olly nagy hátra-maradást szerzettek."[84]

A megsértett nemzeti büszkeség, a magyar nemesség kiváltságainak és az egyháznak a védelme vezette a szerzetes író tollát, amikor a *Magyar és Erdélyországnak rövid ismérete, melly e' két országnak mind világi, mind egyházi állapottyát szem eleibe állíttya* című művét (Pest, 1791.) megírta. A haza és a vallás ellenségeiről is írt könyvének elöljáró beszédében.

> „A hazánknak ellenségin pedig értem itt különösen azokat az irókat, kik élvén a mostani nagy szabadsággal,... olly tsúfos könyveket kiadtak a ditső magyar nemzet ellen, mint... *Babel, Ninive, Irrthümer, Manch Hermäon, Betrachtungen aller hungarischen nicht adelichen Staatsbürger* (ins Deutsche übersetzet von Gabelhofer), *Cronicon Viennense* IV. Kapitel: Ungarische Geschichte s.a.t. ..."[85]

A religió ellenségei között a „maszlagos fejű Trencket, ... kinél mérgessebb ellensége már nem lehet a papságnak", nem is akarja említeni, csak azt csodálja, hogy Magyarországon is beteljesedett róla a német közmondás: „Ein Narr macht 10 Narren, Egy bolond tiz bolondot tsinál." A nagy mennyiségű egyházpolitikai, egyházellenes röpiratok közül a következőket említette: *Minek a pap az ország gyűlésében?*, (Hajnóczy) *De comitiis Regni Hungariae*, (Hajnóczy) *Dissertatio politico-publica de regia potestatis in Hung. limitibus*, (Abaffy) *Observatio super legis religionariae paragrapho 13.*, (Abaffy) *Declaratio Statum Catholicorum, qui ad Conventum Catholicorum d. 30. Nov. a. 1790, apud Archi-Ep. Colocensem celebratum non influxerunt.* – „Mindezek esküt

[83] Szaicz bírálatát Trenk így említette: „ugyanez a gonosz szerzetes írta az ún. Leleplezett Trencket a Bilanzom ellen, de egy szót sem cáfolt meg, hanem csak hazudott és szidalmazott. Csavargónak, szélhámosnak nevezett engem." In: TRENK: *Nota.* 5. és 6. pont.

[84] *Magyarország ... története.* Pest, 1793. 27. – Az *Intoleranz* ... szerzője írta, hogy „az utolsó magyar országgyűlésen valóban mindenki, akinek csak keze volt, a protestánsok és a védelmezőik ellen írt, Magyarország első történészétől kezdve egészen a hírhedt egri skriblerig, aki röviddel ezelőtt nekünk egy új kereszténységet akart tanítani, amelyet, leírhatatlanul bután, hol istváni, hol Mária-kereszténységnek nevezett, amely azonban alapjában véve csak a Szaicz Leó szervita szerzetes ostoba agyában kiötlött kereszténység lehet. In: *Uo.* 16–17."

[85] Szerzőikről, Hoffmann Lipót Alajosról, Molnár Jánosról és a többiekről l. Ballagi idézett művét részletesen.

ellenségi a papoknak." – tette hozzá Szaicz Leó.[86] A *Magyar és Erdély-országnak ... történetei* című, utolsó művében is több politikai röpiratot ítélt el: az *Oratio ad proceres, Oratio pro Leopoldo II., Die grossen Wahrheiten* szerzőit (Martinovicsot és Zinnert) és néhány „hazaárulót", Kollárt, Grossingert és az *Intoleranz des katholischen Klerus gegen die ungarischen Protestanten* szerzőjét.

A *Magyar és Erdély-országnak rövid ismeretében* Szaicz Leó az ország gazdagságát, kultúráját, kormányzását mutatta be, s a király és a rendek jogait foglalta össze tömören, közérthető stílusban. A földrajzi művek, amelyekre leginkább támaszkodott: Hübner geográfiájának 2. része, Windisch *Geographie des Königreichs Ungarn* című műve ill. Benkő József *Transsylvania*ja. A természeti javakban gazdag ország legnagyobb fogyatkozásának tartotta, hogy „olly szűk benne a pénz más országokhoz képest" és „nem olly népes ország, mint más országok..." A magyar emberek természetét, az itteni kultúrát, tudományt bemutatva hosszasan időzött a magyar nyelv kérdésénél, egyetértőleg idézve Kazinczyt és a *Hazafiak tüköre* című névtelen politikai röpirat szerzőjét, vagyis tudtán kívül nagy ellenfelét, Szacsvay Sándort. A magyar nyelv előmozdításának rendkívüli fontosságát hangoztatta:

> „Én is minden igaz hazafiakkal ki-mondhatatlan nagyon éhezem, szomjúhozom a magyar nyelvnek nagyobb bóldogulását, s magam is kész vagyok tellyes tehetségemet ezen jámbor szándéknak elősegéllésére szentelni, de nem úgy, hogy a magyar nyelvnek (mint másutt a frantzia, német nyelvnek) ki-pallérozása merő kortsolyája légyen a szabad kőmivességnek, a szabad hitetlenségnek s erkőltstelenségnek."[87]

A Magyarország egyházi állapotát összefoglaló II. részben Szaicz Leó már higgadtabb hangon írt a korábbi heves polémiák tárgyáról: az egyház jogállásáról, vagyoni helyzetéről, a püspökök jogairól, az egyház kultúrában betöltött igen jelentős szerepéről, a szerzetesrendekről és a magyarországi vallásfelekezeteknek egymáshoz való viszonyáról. A 18. század vége felekezeti állapotairól véleménye: nem kell szaporítani az egyház ellenségeit, „néha mégis szabad őket tolerálni, mikor félős, hogy ... a konkollyal edgyütt kigyomláljuk a búzát is." A protestánsok materiális eretnekek, tévelygők; nagy veszedelemben forognak, de csak „materiális eretnekségükért" el nem kárhoznak. Nem elsősorban a protestánsoktól, hanem az „új vallások" néven emlegetett új tanoktól féltette az országot. Ez utóbbiak okát a hitbeli tudatlanságban és az epikureizmusban látta. Az új filozófusok könyveiből, a szabadkőművesek mesterkedéseiből nem következhet más, mint a nagy szabadság, vagyis „zabolátlanság", amely egyenlő a vallás és az ország végső romlásával. A francia példát említette elrettentésül. „Jaj lenne, ha a magyarokra is ráragadna ez a francia nyavalya..."

A *Magyar és Erdély-országnak rövid ismeretében* Szaicz számos megjegyzést tett a korabeli magyar irodalomról, újságírásról, cenzúráról. Decsy Sámuel

[86] *Magyarország ... ismérete.* II. 158. – Uo. II. 108. is.
[87] Uo. II. 241.

Pannóniai Feniksz című könyvének azt a részét kifogásolta, amely szerint a magyar nyelv fejlesztésének leghathatósabb eszköze a szabados gondolkodás és könyvnyomtatás volna, és a könyvvizsgálatot nem kellene a papokra bízni. Szaicz elvetette a teljesen szabad könyvnyomtatást: „Én azt tartom, hogy nem lehetne nagyobb gonoszság vagy bolondság, mintsem a tellyes szabad könyvírást vagy nyomtatást kívánni."[88] Ő egyébként sok rossz könyvet olvasott, eretnek könyveket is, „a' minthogy különösen szabadságot is kértem és nyertem két püspököktől az eretnek könyvek olvasására."[89]

Az első magyar irodalmi folyóiratról, az *Orpheus*ról Szaicz Leó kissé csalódottan nyilatkozott:

> „...Kazinczi uramnak... sokkal jobban tetszenek Volternek, Ruszszónak, Monteszkiőnek a könyvei, s az ollyan heába-valóságok, haszontalanságok, vagyis botránkoztató szerelmes versek, millyekkel rakva az ő Orfeussa, mellynek én már négy darabját el-olvastam, de a magyar történetekről még egy kukkot sem találtam benne, jóllehet azokról különös ígéretet tett az homlokírásban. Vallyon akik a magyar nyelvet akarják gyarapítani, mért nem írnak valami hasznos könyveket, p. o. magyar históriát, gyeográfiát, magyar szótárt, vagy valamit a gazdaságról, az ájtatosságról, a jámborságról, a sok gonosznak el-hárításáról, s méltó tárgyokról? de az ollyan haszontalan, vagy éppen botránkoztató könyvekkel kár a nagyra termett magyar nemzetnek alkalmatlankodni, és tsak pénzt tsalni."[90]

A hírlapokról is igen borsos véleményt közölt a könyvben, a *Magyar Kurír* kapcsán:

> „...azt is tudgyuk, hogy nem mind igaz az, amit az újságírók hazudnak, s hogy kivált ezeknek a koméknak kötve kell hinnünk; de néha ugyancsak mégis ő nékik is szerencséjek vagyon az igazmondáshoz, és sok dolgokat különben nem is tudnánk,... hacsak az újságokból nem..." A „Hadi történetírókról" *(Hadi és Más Nevezetes Történetek)* írja, hogy az utóbbi időben ők is kezdenek „kutyálkodni", „...míg ő nékik is megütik az orrokat, és talán nemsokára támadnak ollyan jó lelkű igaz katolikus újságírók, kiknek erre gondgyok lészen, és bár mentűl hamarébb..."[91]

Szaicz véleményt mondott Voltaire „Henriásának" két, időben párhuzamosan elkészült magyar fordításáról (mindkettő protestáns fordító tollából): szerinte Szilágyi Sámuel fordítása kevésbé indifferentista, mint Péczeli Józsefé.[92] Mélységesen elítélte a „botránkoztató" könyveket kiadó pap-írókat, így Révai Miklóst, Nagy Jánost,[93] de különösen Verseghy Ferencet, aki „már nemcsak minden papságból, hanem... minden természet szerént-való szemérmetességből kivet-

[88] Uo. II. 240.
[89] Uo. II. 244.
[90] Uo. II. 170.
[91] Uo. II. 254–255.
[92] Péczeli Józsefet SZAICZ *A Trenk mérő serpenyője összetörése* című művében is nagyon dicsérte. (Pest, 1791. 59.)
[93] Ellene külön röpirata is megjelent, *Az oroszlány reváncsa a nyájas múzsának* címmel.

kezett."[94] Az elítélésnél azonban óvatos: már csak monogrammal említette a szerzőket, nehogy még ő népszerűsítse botrányosnak tartott műveiket. Éppen ezért már a címét sem említette annak a könyvnek, amelyet egy római katolikus pap, egy volt szerzetes merészelt nemrég kiadni, s a haza leányainak ajánlani: a könyv az Ótestamentumot teszi kétségessé és nevetségessé, és a religió ellen sok kételkedést támaszt. „Ennél mérgessebbet s veszedelmessebbet, kivált magyar nyelven még nem olvastam..." – írta róla Szaicz Leó. (A veszedelmes könyv: Millot apát *A világnak közönséges történetei* című műve (Pest, 1790.), Verseghy Ferenc fordításában és hosszú magyarázatával: ez utóbbi, és nem az eredeti mű miatt kobozta el a könyvet a cenzúra.)[95] Amit ő írt Nagy János ellen: „...a' mit én egy bizonyos motskos szájú plébános és ex-jézsovita ellen írtam ... tsak egy kis revánts vólt azokra a motskos és gyermekes versekre ... Tsak hogy magam is mintegy általlom a dolgot, de mi haszna, mikor mások ki-veszik belőlem?"[95a] Szaicz jobbnak tartja, hogy az egész világgal megismertessék az ilyen rossz könyveket, hogy „egy-két ki-rúgó fráternek" a cselekedetéből ne következtessenek az egész papságra.[96]

„Religio és haza" – ez műveinek alfája és omegája – írta magáról a szerzetes a *Magyar és Erdély-országnak mind világi, mind egyházi történetei* című utolsó művében, amely már csak halála után, 1793-ban jelent meg. A könyv a magyar históriából csak a Szent István haláláig terjedő részt tartalmazza. A magyar őstörténetet, a hármas, hun-avar-magyar honfoglalást és a kalandozásokat röviden, kritikus szemlélettel tárgyalta: „Amit a régi magyarokrúl olvasunk, az merő költemény vagy legalább igen bizonytalan." A könyv háromnegyed részét az általa legjobban ismert Szent István korának szentelte. Polemizáló hajlama ez utolsó művéből sem tűnt el teljesen: a „históriabéli szabad gondolkodás" nála leginkább a magyarsággal szemben elfogult, középkori és újkori német történetírók kritikáját jelentette. Ebben a könyvében olvasható Szaicz vallomása idegen származásáról: szülei hazai németek voltak, de olyan németek, akik a magyarhoz semmi idegenséget nem mutattak, s övele már kicsiny korában megtaníttatták a magyar nyelvet. „Úgy hogy most már csaknem jobban tudom a hazám, mintsem az anyám nyelvét..."[97] Szaicz Leó hátrahagyott iratai között fennmaradt a magyar história folytatása egészen a 17. század közepéig. A kinyomtatást aligha a szerző halála akadályozta meg, hanem a mű szelleme, mottója ugyanis: „Ez a könyv éppen nem kedvez a németnek."[98]

[94] *Magyarország ... ismérete.* II. 228, 243.

[95] MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit: *Megbíráltak és bírálók.* Bp. 1985. 97–103.

[95a] Erről Kazinczy véleménye: „P. Leo a szanyi pap ellen írt magyar verssel nagyon prostituálta magát." VÁCZY János: *i. m.* II. 152.

[96] *Magyarország ... ismérete.* II. 242–243.

[97] *Magyarország ... története.* 33–34.

[98] Erre utalt LESKÓ József: *i. m.* 15.

PAVERCSIK, ILONA

Leó Szaicz über die Literatur der Aufklärung

Leó Szaicz (1746–1792), der Serviter-Mönch zu Eger, schrieb im josephinischen Jahrzehnt und in den daran folgenden Jahren die Hauptwerke seines Lebens: seine vierbändige Apologetik, „*Igaz Magyar*" (Der gerechte Ungar), die Geographie und die Geschichte Ungarns. In diesen Werken fasst er nicht nur seine Ansichten gegenüber der Kirchenpolitik der Aufklärung ab, sondern macht er zahlreiche kritische Bemerkungen über die inländischen und ausländischen Flugschriften, belletristischen Werke und Zeitschriften, die die Ansichten der Aufklärung vermittelten. Der Abhandlung sammelt diese kritischen Bemerkungen des „Apostels" der Apologetik, der „nützlichen Literatur" und der ungarischen Sprache zusammen.

KÖZLEMÉNYEK

Batthyány Ádám imádságoskönyve. Batthyány Ádám grófot (1610–1659), a Dunántúl és a Kanizsával szembeni végek főkapitányát irodalomtörténetünk nemcsak mecénásként és Zrínyi Miklós barátjaként tartja számon, hanem egy verses levél[1] és néhány „flexibilis műfajú" úti feljegyzés[2] szerzőjeként is. Eme „fontos kicsiségek" közlésekor is említés nélkül maradt azonban az az adat, hogy Batthyány Ádám talán szerzője egy 1654-ben, Bécsben kinyomtatott imádságoskönyvnek is, amelyből egyetlen példány sem maradt fenn, és amelynek Kemény Józseftől származó egyetlen leírása is inkább csak kételyeket kelt a mű létét illetően, semmint hogy bizonyítaná azt.

A leírás Kemény „Bibliográphiai Emlény" című, 1847-ben készült kéziratában található, amelyben „régi ritka könyvekről" készült korábbi jegyzeteit szedte rendbe és írta össze „a lehetős chronologiát követve".[3] A kéziratot Kemény 1855-ben Vass József kolozsvári piarista tanárnak ajándékozta,[4] aki annak darabjait először az *Új Magyar Múzeum* hasábjain, majd kötetben összegyűjtve publikálta.[5] Kemény az imádságoskönyvről a következő leírást adta:

> „Clypeus religionis Christianae contra tentationes mundi. Az az: Az Keresztyéni Vallásnak Paissa az világnak incselgetési ellen. Minden Keresztyén híveknek erösittetésére irattatott Németh-Uyvári Groff Batthyanyi Adam stb. stb. által." Ez alatt, de csakugyan a címlapon: „Segitts rajtunk Nagy Ur Isten. / Hogy legyünk boldogok itten. / Áldd meg szegény jó Hazánkat, / Olcsadd ki az bünös lángat, / Melly dulja s fulja szívünket. / Tartsd meg mi bennünk hitünket. / Te vagy védlönk, erös

[1] TARNÓC Márton: *Batthyány Ádám levele Lobkovitz Poppel Évához* = ItK (71.) 1957. 402–403; *RMKT* XVII/8. Szerk.: KOMLOVSZKI Tibor–STOLL Béla. Bp. 1976. n° 109; *Régi magyar levelestár (XVI–XVII. század)*. Szerk. HARGITTAY Emil. Bp. 1981. I. 558–560. (Magyar Hírmondó); KINCSES Katalin: *„Im küttem én orvosságot", Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1640.* Bp. 1993. 100–101. (Régi magyar történelmi források III.)

[2] SZILASI László: *„Vitéz-e avagy ájtatos?" I. Batthyány Ádám sajátkezű bűnlajstroma s „némely fontos kicsiség".* Szeged, 1989. (Peregrinatio Hungarorum 3.); VÁRKONYI Gábor: *„Király urunk eő Fölséges koronászatia." Magyarok az 1636-os birodalmi gyűlésen és római király koronázáson.* = Levéltári Szemle (42.) 1992. 3–15.

[3] MTAKK, Magyar irodalom, Könyvészet, 4-edrét, 4.

[4] VERESS Endre: *Gróf Kemény József (1795–1855).* Kolozsvár, 1933. 51. (Erdélyi Tudományos Füzetek 55.)

[5] KEMÉNY József: *Batthyány Ádám emlékezete 1654-ről* [!], közli VASS József. = Új Magyar Múzeum (9.) 1859. I. 500–502.; Uő: *Történelmi és irodalmi kalászatok.* Pest, 1861. 200–201. Vö. *Dézsi Lajos kiadatlan kiegészítései 1537–1667.* In: SZTRIPSZKY Hiador: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár című munkájának I–II. kötetéhez* [utánnyomatának függelékében]. Bp. 1967. n° 86. Ezt az adatot az írói lexikonok közül csupán az *Új magyar irodalmi lexikon.* I–III. Bp. 1994. (Kovács József László szócikke) vette át.

> Várunk. / Add meg mit Te Tölled várunk / Csendes halált e világon, / Töröknek vesztét faágon." Ez alatt pedig: „Nyomtattatott Béchben. M.DC.LIV. esztendöben. Cosmerovius Máté által." – Negyedrétben, 137 lap.

A leírás valódiságát – fönnmaradt példány hiányában – nem tudjuk ellenőrizni, ám a közlemény más adatait igen. Kemény ugyanis a *Clypeus*szal együtt ismertetett egy másik Batthyány Ádám által kiadott nyomtatványt, Kéry Sámuel *Keresztyén Senecáját*[6] is. Ennek leírása pontos (csupán a formátum nem „tizennyolcadrét", hanem tizenkettedrét), ám a mű szerzőjének nem Kéry Sámuelt, hanem Malomfalvay Gergelyt nevezi meg, aki valóban intézte a könyv kiadását, de szerzője nem volt.[7] Kemény ezenkívül hibásan közölte Batthyány Ádám halála évét („1654" – helyesen: 1659) és egybemosta Batthyány két feleségének nevét („Vittmanni Formentini Aurora" – helyesen: Formentini Aurora és Wittmann Katalin). Adatai tehát nem légbőlkapottak, de nem is pontosak.

Óvatosságra késztet azonban Kemény József közlésének elfogadásában az a tény, hogy tudjuk: ő volt a kitalálója egy sor hamis oklevélnek[8] és az ő képzelete alkotta meg a XVII. századi székely költő, gelencei Szőke Ambrus alakját és az e név alatt közölt „koholmány" „versikéket".[9] És hogy miért állt volna Kemény érdekében, hogy bibliográfiai adatokat hamisítson? A választ Mályusz Elemér így fogalmazta meg: „Amivel »gazdagította« a múltat, az tetszett olvasóinak. Egyhangú, szürke képek helyett erős színekkel festett, mozgalmas jeleneteket ábrázolt. [...] Akkor a származástudat jelölte ki a határokat, amelyeken belül az egyes ember képes volt tárgyszerűen gondolkozni. Keményt ugyanez az őstisztelet tartotta hatalmában. Minél inkább híjával voltak barátai az ősöknek, annál inkább volt kész ilyenekkel megajándékozni őket. Jellembe vágó, hogy ugyanígy járt el családja, sőt önmaga érdekében is."[10] Batthyány Ádám imádságoskönyvének közlésekor sem felejtette el megemlíteni Kemény József, hogy a szerzőt anyai ágon őseként tisztelheti. Az esetleges hamisítás célja tehát a fentiek értelmében az lehetett, hogy Kemény egyik ősét mint imakönyv- és versszerzőt mutathassa be. Ugyanakkor azonban az is megfontolandó, hogy ha Kemény valóban ismerte az imádságoskönyvet (tehát ez esetben csak leírásának egyes elemeit tartjuk hamisnak), akkor feltehetőleg nem próbálkozott volna meg egy több száz példányban kinyomtatott könyv címleírásának meghamisításával.

Vagy mégis? Ozorai Imre *Az Christusrul es az ü eghazarul, esmet az Antichristusrul es az ü eghazarul* című vitairata második kiadásának (Krakkó, 1550 körül)[11] abban a példányában ugyanis, amelyet Kemény József szerzett meg az Akadémiai Könyvtár számára, az utolsó levélen Frangepán-címer látható „1535"-ös évszámmal. Ezt Kemény a nyomtatvány kiadási évének tartotta[12] és ezt a véleményt a későbbi kutatás is osztotta. Csupán az 1970-es években bizonyította be egy Prágából előkerült újabb példány, hogy az évszámot valaki kézzel, utólag helyezte el az akadémiai példányban a címer mellett. Kemény Józsefnek az Akadémiához írott levelei szerint a könyv egy „fél-tudós"

[6] RMK I. 882.

[7] IVÁNYI Béla: *A magyar könyvkultúra múltjából.* Szeged, 1983. 287–297 passim. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11.)

[8] TAGÁNYI Károly: [Ismertetés az] *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* [első kötetéről]. = Századok (27.) 1893. 41–57; VERESS: *i. m.* 8.; MÁLYUSZ Elemér: *Gróf Kemény József oklevélhamisítványai.* = Levéltári Közlemények (59.) 1988. 197–216.

[9] TOLNAI Vilmos: *Szőke Ambrus.* = Egyetemes Philologiai Közlöny (35.) 1911. 300–302.; KOVÁCS Sándor Iván: *Thaly Kálmán a kriptában.* = Kortárs (23.) 1979. 255–264.

[10] MÁLYUSZ: *i. h.* 214.

[11] RMNy S88B (MKsz (92.) 1976. 170; korábban RMNy 15).

[12] KEMÉNY József: *Ozorai Imre „De Christo et eius ecclesia" című Krakkóban 1535-ben megjelent magyar nyelvű munkájáról.* = Magyar Tudós Társaság Évkönyvei (5.) 1842. 6–10.

erdélyi nemesembertől származott, „ki nevét bizonyos okokra nézt jelenteni nem akarja", ami a hamisítás fényében érthető is. Ez tette ugyanis lehetővé, hogy tulajdonosa az antedatált kötetet az akkor ismert harmadik legrégebbi magyar könyv „exemplar unicum"-aként adhatta el az Akadémiának. „De az sem lehetetlen" – tette hozzá Holl Béla – „hogy az évszám magától Keménytől származik és a »fél-tudós« erdélyi nemes szerepeltetése is az ő kitalálása..."[13]

*

Mondanivalónk magva azonban nem az, hogy Kemény József mit és miért hamisított meg Batthyány Ádám imádságoskönyvének esetében, hanem az, hogy a könyv létezéséről levéltári források tanúskodnak, sőt ezek nyomán tartalma is rekonstruálható.

1653 „virágszombatján", azaz április 5-én elhunyt Batthyány Ádám első felesége, Aurora Catharina Formentini. Temetésén, amelyet június 10-én tartottak, öten mondtak beszédet: magyarul Széchenyi György veszprémi püspök, Folnai Ferenc vasvári prépost, Malomfalvay Gergely kismartoni mariánus ferences gvárdián és Tallián Ferenc pozsonyi ferences, németül pedig Laurent Jakobi rohonci német plébános.[14] A kéziratokat Batthyány már 1653 őszén elkérte a szerzőktől,[15] majd 1654 elején elhatározta, hogy a magyar nyelvűeket Bécsben kinyomtattatja (Folnaié kivételével, amelyet szerzője 1653 végén maga jelentetett meg).[16] A prédikációkkal együtt Batthyány két másik mű kiadását is tervezte: Kéry Sámuel fordítását, a *Keresztény Senecát* és a szóban forgó imádságoskönyvet. Ez ügyben 1654 elején Nádasdy Ferenchez fordult tanácsért, aki ekkor a Bécshez közel fekvő, Lajta melletti Seibersdorfban lakott és az előző évben nyomtatta ki a bécsi Cosmerovius-nyomdában a „szegény Esterházi uram teste felet tött Praedicatio és Oratio"-t.[17] A nyomtatás gyakorlati kivitelét „vigyázását" Batthyány Malomfalvay Gergelyre bízta, akinek szintén lehetett e téren tapasztalata, hiszen 1653-ban neki is megjelent egy könyve Cosmeroviusnál (*Belső-képpen indító Tudomany*)[18] Mattheus Cosmerovius nyomdája egyébként, amely ekkor a Stephanskirche és a Donau-kanal között fekvő Köllnerhofban működött, öt sajtójával a kor legnagyobb műhelyei közé tartozott. Természetesen főleg latinul, németül és olaszul nyomtatott, de jónéhány magyar nyelvű nyomtatvány is megjelent itt.[19]

Malomfalvay Gergely – miután március elején már egyszer „elment volt az keönyv nyomtatohoz" az árat megbeszélni[20] – április 8-án indult volna Kismartonból Bécsbe, „de mivel hogy nagyságodtól semmi dispositiom nem érkezék, várakoznom kel" – írta április 7-én Batthyánynak – „kérem azért nagyságodat, minél hamarabb küldjön valami pénzt elől-járóba az könyvnyomtató számára. Tudom immár, hogy a könyv nyomtató legények is ital pénzt kérnek, s ugy is

[13] HOLL Béla: *Ozorai Imre vitairatának kiadásairól.* = MKsz (92.) 1976. 156–170. Holl Béla tanár úrnak ezúton köszönöm, hogy a tanulmányra fölhívta a figyelmemet. – Kemény további könyvhamisításairól: RMNy II., App. 89.; MÁLYUSZ Elemér: *Kemény József „könyvhamisításai".* = MKsz (109.) 1993. 192–197.; BORSA Gedeon: *Mohács előtti budai könyvkereskedők és kiadványaik Kemény Józsefnél.* = MKsz (109.) 1993. 197–205.

[14] IVÁNYI: *i. m.* 277.

[15] JENEI Ferenc: *Ismeretlen irodalmi levelek a Batthyány-levéltárból.* = ItK (64.) 1960. 691.

[16] RMK I. 867. Vö.: IVÁNYI: *i. m.* 285–287, 298.

[17] IVÁNYI: *i. m.* 287–288. n° 487; RMK I. 868.

[18] IVÁNYI: *i. m.* 287. n° 486; RMK I. 870.

[19] MAYER, Anton: *Wiens Buchdruckergeschichte 1482–1882.* Wien, 1882. I. 232–235.

[20] IVÁNYI: *i. m.* 287. n° 487.

lesznek szorgalmatosbak."[21] Április 12-ig azonban Batthyányitól sem választ, sem az imádságoskönyv kéziratát nem kapta meg, de enélkül is elindult Bécsbe, hogy „addig azoknak nyomtatásához kezdenék, mellyek immár kezem közt vannak."[22]

Április 16-án Malomfalvay már Bécsből írt Nádasdynak arról, „hogy mind ez mai napig el nem kezdhettem Cosmeroviussal az munkát", mivel eddig a példányszámokról tárgyalt. Végül abban állapodtak meg, „hogy magánosan mindenik praedikátzióból két száz, a Senecából pedig és a masik [azaz: imádságos] könyvecskéből (ha el érkezik) mindenikből 400 azaz a kettőből 800 exemplárt nyomtasson. [...] A praedikatziokbol mindenikből 25 avagy 30 exemplár leszen feiér papiroson, az Senecából pedig és az másikból 50, azaz a kettőből 100. [...] Azt is örömest tudnám micsoda quantitásban akaria Bottyani uram ő nagysága s itéli az imádságos könyvecskét, talám jó volna in duodecimo, mint egy uti társ formán, és igy, egy uti társ is kivántatnék."[23]

Az *Úti-tars* című imakönyv először 1639-ben jelent meg Pozsonyban, Nyáry Krisztinának ajánlva, tizennyolcadrét alakban,[24] de mivel hamarosan minden példánya elfogyott, 1643-ban Rezenyi György pozsonyi kanonok újból kiadta, ezúttal tizenkettedrétben.[25] Malomfalvay tehát a második kiadásra gondolt. A Németújváron 1653. szeptember 17-én fölvett könyvjegyzék szerint valamelyik kiadása Batthyány Ádámnak is megvolt.[26]

Malomfalvay április 16-án kelt levelét Nádasdy másnap küldte tovább Batthyánynak. „Az melly keönyvecskét kegyelmed ki akar nyomtattatni, azt is kérem szeretettel ne késleltesse, hogy anyval hamarab végeződjék el a munka."[27] Ugyanaznap azonban Malomfalvay újból írt Batthyánynak, jelentve, hogy „az imadságos könyvecskével [...] még el nem kezdtünk, de a könyv nyomtatónak szája íze is meg-vész, ha pénzt nem lát."[28] A pénz, 150 forint azonban már április 20-án, tehát azelőtt megérkezett Bécsbe, mintsem hogy Batthyány a második levelet megkaphatta volna.[29]

A pénz megérkezvén, „megkenvén az könyv nyomtatonak száját, job izűen munkálkodtanak immár, amint hogy a legények is szorgalmatosbak, mivel szokás szerint bibalét [borravalót] igértem nekik." – írta Malomfalvay árpilis 29-én Batthyánynak. Az imádságos könyv kézirata azonban még mindig nem érkezett meg. „Azért kérem alázatossan nagyságodat, hogy küldtön küldgye az imádságos könyvecskét [...]. Ha pedig Nagyságod el nem akarná küldeni avagy ki nem akarná nyomattatni az könyvecskét, arról is méltóztassék nagyságod tudósítani."[30] Batthyány azonban nem állt el szándékától, mert postafordultával levelet írt Malomfalvaynak, amelyben azt írta, hogy az imádságoskönyvet elküldte. Malomfalvay erre a levélre május 1-én válaszolt, méghozzá azt, hogy a könyvet még nem kapta meg.[31] Az csak egy héttel később érkezett meg: „Az imadsagos könyvet 7 huius vettem el Nadasdi uram ő nagysága levelével eggyütt." – írta Malomfalvay május 11-én. A kézirat egy része azonban már május 7. előtt is Malomfalvaynál kellett, hogy legyen, mivel április 26-án Batthyány Ádám a Bécsbe vásárolni küldött Szili Gergelyt töb-

[21] IVÁNYI: *i. m.* 288. n° 489.

[22] JENEI: *i. h.* 692. (A levél levéltári jelzete: Magyar Országos Levéltár [= MOL], Batthyány-cs. misszilisei [P 1314], 30304.) IVÁNYI: *i. m.* 288–289. n° 490. hibás keltezéssel (ápr. 10.) közli a levél kivonatát.

[23] IVÁNYI: *i. m.* 289–290. n° 491.

[24] HUBERT Ildikó: *Az Útitárs című imakönyv első kiadása (1639).* = MKsz (101.) 1985. 58–62.

[25] RMK I. 1607.

[26] IVÁNYI: *i. m.* 273.

[27] IVÁNYI: *i. m.* 290. n° 492.

[28] IVÁNYI: *i. m.* 290. n° 493. Ezt a levelet is Nádasdy továbbította: uo., n° 494.

[29] IVÁNYI: *i. m.* 291. n° 495.

[30] IVÁNYI: *i. m.* 291–292. n° 497.

[31] IVÁNYI: *i. m.* 292. n° 498.

bek között arra is utasította, hogy „Malomfalvay pater Gergelt keresse feöl eő kegyelme az kalastromban [valószínűleg a singerstrassei ferences kolostorról van szó], s mennyen végére tüle, mikor készülnek el az mi könyveink az könyv nyomtatónál. Az minemő litániátt föl küldöttünk, azt köttesse ő kegyelme az Boldog Aszony öt Psalmusa után."[32] Tehát néhány imaszöveg, többek között „az Boldog Aszony öt Psalmusa" már ekkor Malomfalvaynál kellett, hogy legyen.

A könyvhöz azonban a kéziraton kívül még valami kellett: „Az nagyságod cimerére volna szükségem azon imádságos könyvbe (ha úgy tetszik Nagyságodnak) meg van ugyan az publikán fiaival együtt (mellyet bele is tettem a predikatziokba és Senekába) de az pecsétekről nem ismerhetem oroszlány-e vagy mi tart fegvert szájában a kő szikla oldalán."[33] A fiait vérével tápláló pelikán Cosmerovius műhelyének egyik szép nyomdadísze volt, amely nemcsak a Malomfalvay által említettekben, hanem más itt nyomtatott könyvekben is megtalálható.[34] Az imádságoskönyvhöz azonban Malomfalvay Gergely a teljes Batthyány-címert rézbe akarta metszetni, amelyen a sziklán fészekben ülő pelikán alatt szájában kardot tartó oroszlán látható. Május 19-ig még nem talált „oly mestert", aki kimetszette volna,[35] de június 11-én készült följegyzésében Batthyány Ádám már följegyezte, hogy „A frontspiciumra [címlapra], avagy az imádságos könyvek előt való képekre, költ mindenestöl fl. 15." és ugyanezért, „tudnia illik az ő nagysága cimerének le rajzolásától ki metszésétől és nyomtatásától (melly az imádságos könyv elein lészen) kivánnak leg alább fl. 16."[36] Nagyon valószínű, hogy a címert rézbe metsző mester Subarich György volt, aki rendszeresen dolgozott a Cosmerovius-nyomda kiadványai számára (legismertebb műve Zrínyi Miklós „Syrena"-kötetének címlapja) és akitől két más címermetszet eredetiben is fönnmaradt (Nádasdy Ferencé és Pálffy Miklósé).[37]

Közben a könyv tervezett formátuma is megváltozott: „A mint veszem eszembe, nehezen lehet ollyan formában az imádságos könyv mint uti társ," – írta Malomfalvay május 19-én – „mind az által azon leszek, tellyes tehetségem szerént, hogy nagyságod kedve szerént legyen."[38]

Június 11-én Batthyány Ádám már az elkészült könyvek bekötéséről intézkedett: „köttessen be ...az Imádságos könyvecskébeniss százat, a többi maradgyon exemplárban."[39] (Eszerint az „exemplar" krudában maradt, kötetlen példányt is jelent.) Levele azonban csak június 22-én érkezett meg Bécsbe: „nem tudom hol tanolták a jó posták az illyen serénységet, hogy az nagyságod levelével tiz egész nap járjának Rohoncztól fogva Bécsig." – írta Malomfalvay – „Az imádságos könyvnek is immár utolsó részét nyomtattatom, ugy, hogy Isten kegyelméből ezen a héten [június 27-ig] végét akarom szakasztani minden bizonnyal: mint irja nagyságod azon imadsagos könyvbül is beköttetek százat, de az többe telik, mint Seneca, mert a nagysága is közel s kevés hejával két annyi. [...] Amint minap is irtam vala, azon imádságos könyvnek ki nyomattatása igen kevéssel szál aláb, ha szálhat nyolcvan talernál, a száz exemplárnak pedig bé-köttetése menyire

[32] IVÁNYI: *i. m.* 291. n° 496.

[33] IVÁNYI: *i. m.* 293–294. n° 501.

[34] Pl. RÁTTKAY György: *Memoria regum et banorum...* . Viennae, 1652. (RMK III. 1794); MALOMFALVAI Gergely: *Belső-képpen indító Tudomany.* Bécs, 1653. (RMK I. 870). Vö. KOVÁCS Sándor Iván: *A lírikus Zrínyi.* Bp. 1985. 94.

[35] JENEI: *i. h.* 691. (A levél jelzete: MOL, Batthyány-cs. misszilisei [P 1314], 30304.) IVÁNYI: *i. m.* 295. n° 503.

[36] *Magyarországi magánkönyvtárak.* I. Szerk. VARGA András. Bp.–Szeged, 1986. 173. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/1.)

[37] KOVÁCS S. I.: *i. m.* 94.

[38] JENEI: *i. h.* 691. (A levél jezete: MOL, Batthyány-cs. misszilisei [P 1314], 30304.) IVÁNYI: *i. m.* 295. n° 503.

[39] MOL, Batthyány I. Ádám iratai (P 1315), 3. cs., f. 747 (fogalmazvány).

fog menni, nem tudom még, mert arról a könyvkötővel nem végesztem, tudom aszt, hogy többre megyen, mint a Seneca (mind közel két annyi)."

Ennek alapján alkothatunk valamelyes elképzelést az imádságos könyv méretéről. Mivel a „Seneca" tizenkettedrét méretű, összesen 228 oldalas kötet, az imádságoskönyvnek „közel két annyinak", tehát 350–400 oldalnyi tizenkettedrétnek, esetleg kisalakú nyolcadrétnek kellett lennie. Egyébként a XVII. század első felének magyar imádságoskönyvei túlnyomó többségben tizenkettedrét méretűek (vagy még kisebbek) voltak, azzal a céllal, hogy ilyen kis méretű könyveket az emberek „'s kiváltképpen leány-aszzonyok jó módgyával magokkal hordozhatnának" – ahogy az *Úti-társ* első (tizennyolcadrétben megjelent) kiadásának bevezetése fogalmaz.[40] Akadt néhány nyolcadrét méretű imakönyv is, mint Pázmány Péteré,[41] Szenci Molnár Alberté[42] vagy az evangélikus Jiřik Třanovský-é,[43] ennél nagyobbat azonban nem ismerünk.

Batthyány Ádám június 11-én kelt elszámolása pontos adatokat is tartalmaz a nyomtatásért és kötésért kifizetett összegekről. Sajnos az elszámolás nem teljesen világos, hiszen kiderül például, hogy Malomfalvay kifizetett már 66 forintot „300 praedicatio, 100 Seneca, és 100 Leölki kard, avagy Imadságos keönyv bé kötisiért", de ugyanakkor az is, hogy a könyvkötő kíván még 21 forintot „az Seneca könyvének 100 exemplária bé köttetésétől" és ugyancsak 21 „s egy nehány" forintot „az 300 Praedicationak bé köttetésétől",[44] ráadásul ekkor az imádságoskönyv még ki sem volt nyomtatva. Emiatt nem megállapítható, hogy az egyes példányok kötése mennyibe került.

Június 29. körül Malomfalvay Gergely, befejezvén a nyomtatást, hazautazott Kismartonba „a meg-unt Béchi gyönyörűségből",[45] ám júliusban ismét ő intézte a további példányok beköttetését. (Hogy ez hol történt, az a forrásokból nem derül ki: valószínűleg szintén Bécsben.) Az imádságos könyvből ekkor 50 példányt darabonként 30 dénárért „aranyas" kötésben, 250-et pedig darabonként 25 dénárért „paraszt táblában" kötöttek be.[46] (Feltehetőleg a fentebb említett 50 „feiér papirosra" nyomtatott példányt kötötték „aranyasan".) Az „aranyas tábla" valószínűleg valamilyen aranyozott bőrkötést jelentett, a „paraszt tábla" pedig talán egyszerű papírkötést. A Zrínyi-könyvtár 1662. évi katalógusa ugyanis ezeket „ligatura rustica" vagy „ligato alla rustica" néven emlegeti.[47] Ugyanakkor azonban a bécsi könyvkötőcéh korabeli árszabása szerint egy nyolcadrét könyvet 15 krajcárért (azaz 20 dénárért) már pergamenbe kötöttek, a papírkötés pedig ennél csak olcsóbb lehetett.[48] Még érdekesebbé teszi a kérdést, hogy az imádságoskönyvvel egyidőben beköttetett *Keresztyén Seneca* „aranyas" példányai ugyancsak 30 dénárba, „paraszt táblás" példányai viszont csak 21 dénárba kerültek. Ugyanakkor a bécsi árszabás szerint egy tizenkettedrét könyv pergamenkötése csak 8 krajcárba (10,66 dénár) került. Tehát a két könyv mérete között nem lehetett nagyon nagy különbség. Mindezeket figyelembe véve viszont a Kemény József által a *Clypeus religionis Christianae*ra megadott méretek („Negyedrétben, 137 lap") nem látszanak hitelesnek.

[40] HUBERT: *i. h.* 62.
[41] RMNy 945, 1003, 1345, 1513; RMK I. 836.
[42] RMNy 1238.
[43] RMNy 1632.
[44] *Magyarországi magánkönyvtárak*... 173.
[45] IVÁNYI: *i. m.* 296. n° 504.
[46] *Magyarországi magánkönyvtárak*... 172, 174.
[47] *A Bibliotheca Zriniana története és állománya.* Szerk. KLANICZAY Tibor és mások. Bp. 1991. n° 69, 150, 353, 375 stb. (Zrínyi-könyvtár IV.)
[48] MENZEL, Maria: *Wiener Buchbinder der Barockzeit.* Graz–Wien–Köln, 1972. 52. A korabeli pénzek értékviszonyairól: HUSZÁR Lajos: *Habsburg-házi királyok pénzei 1526–1657.* Bp. 1975. (Corpus nummorum Hungariae – Magyar egyetemes éremtár III.)

1654 júliusában Batthyány Ádám már a kinyomtatott könyvek szétküldésével és elajándékozásával foglalkozott. Följegyzései pontosan megőrizték, hogy kiknek hány példányt adott az imádságoskönyv elsőként bekötött százas sorozatából: Folnai Ferencnek és Meszlényi Benedek Vas megyei alispánnak 5-5 példányt, szervitorainak, Horváth Ferencnek, Gorup Jánosnak és Rabbi Istvánnak 4-4 példányt, Hagymási Istvánnak és Palotai Miklósnak 2-2 példányt, Istvánffynak hármat, Malomfalvay Gergelynek nyolcat, Taurity Pál mariánus ferences provinciálisnak hatot, végül 12 példányt Nádasdy Ferencnek,[49] aki ezt július 12-én köszönte meg Seibersdorfról.[50] Nádasdy egyébként valószínűleg Malomfalvay Gergelyen keresztül kaphatta meg példányait abból az 50 darabból, „az kik az előtt ott fönn [Bécsben] maradtak". Ezekből Malomfalvay még rendtársainak, Babindel Kelemennek és Litomericzy Lászlónak, „eggy világi embernek" és magának is félretett 1-1 példányt, továbbá kért 50-et, „a kit maga osztana ki". Ezt meg is kapta, mivel a másodiknak bekötött sorozatból Batthyány Malomfalvay Gergelynek 5 „aranyas" és 20 „paraszt táblás" példányt, a többi ferences atyáknak: Tallián Ferencnek, Babindel Kelemennek, Litomericzy Lászlónak és Kubics Pacificusnak pedig 2, illetve 10 darabot rendelt.[51]

E följegyzésekben található meg az imádságoskönyv címe is, amelyet többször is *Lelki kard*ként említenek.[52] Ez a tény újból komolyan megkérdőjelezi Kemény József közlésének hitelességét, hiszen abban a *kard* szó egyáltalán nem szerepel. A „lelki fegyver"-típusú címadások egyébként népszerűek voltak a korabeli elmélkedő és imádságirodalomban. A katolikusok közül Pécsi Lukács adott ki könyvet, *Lelki pais* címen (Nagyszombat, 1592),[53] de említhetjük az evangélikus Sibolti Demeter *Lelki hartzát* (Detrekő[?], 1584),[54] Diószegi K. István *Lelki fegyverét* (Lőcse, 1703)[55] vagy az 1700-ban Nagyszombatban kiadott *Lelki fegyverházat*.[56] Ezek a címek mind Pál apostol egyik levélrészletétől veszik eredetüket, amelyben így írt: „Öltözzetek fel az Isten fegyverébe, hogy az ördög leselkedésinek ellene álhassatok ... mindenekben felvévén a hitnek paizát, melyben az igen gonosznak minden tüzes nyilait megolthassátok és az üdvösségnek sisakját vegyétek fel; és a *léleknek kargyát* (melly az Isten igéje) minden imádsággal és könyörgéssel imádkozván minden időben és lélekben."[57]

*

Az eddig idézett forrásokból az imádságoskönyv tartalmából nem sokat tudtunk meg, csupán annyit, hogy a kézirat elsőként küldött részeiben „az Boldog Aszony öt Psalmusa" és egy litánia is szerepelt, a további (május 7-én Bécsbe érkezett) kéziratrész pedig nem egészen olyan volt, amilyennek Malomfalvay Gergely képzelte. Erről ugyanis május 11-én, följebb már idézett levelében így írt Batthyánynak: „azon imádságokat jó lett volna a lajstrom szerént leiratni, mert a typographushoz külömben nem adatni, hanem csak egymás után rendelt leveleken; mind az által

[49] *Magyarországi magánkönyvtárak*... 171.
[50] IVÁNYI: *i. m.* 297. n° 506.
[51] *Magyarországi magánkönyvtárak*... 174–175. Az említett ferencesek azonosításához és Batthyány Ádámmal való kapcsolatukról lásd: MAGYAR, Arnold: *340 Jahre Franziskaner in Güssing*. Güssing, 1980. 51, 272.
[52] *Magyarországi magánkönyvtárak*... 173–175 passim. Még így is előfordul: „Leölkj kard, avagy Imadsagos keönyv."
[53] RMNy 698.
[54] RMNy 542.
[55] RMK I. 1677.
[56] RMK I. 1568.
[57] Ef 6, 11–17 (Káldi György fordítása, RMNy 1352.)

azon leszek, hogy az többit el végezvén jó rendbe vegyem aztis, mellyhez Pünkösd [május 24.] előtt derekason nem kezdhetek."[58]

Hogy mi lehetett a probléma a kézirattal? Véleményem szerint az, hogy nem volt kézirat. Batthyány Ádám imádságoskönyve ugyanis nem volt más, mint Pázmány Péter *Imadsagos könyvének* csökkentett terjedelmű, „kivonatolt" változata, kiegészítve néhány más imával. A „kiegészítő imák" szövege már április végén Malomfalvaynál volt, május 7-én viszont csupán egy „lajstromot" kapott, amelyben a könyvbe tervezett imák címei és Pázmány könyvének megfelelő oldalszámai szerepeltek.

Ennek a lajstromnak két változata ma is megtalálható a Batthyány-levéltárban.[59] Mindkettő csupán a „Memoriale" címet viseli, más, eredetükre vagy elkészítésük céljára történő utalás nincsen rajtuk. Tartalmukból azonban nyilvánvaló, hogy az imádságoskönyvhöz készültek.

Az első a Batthyány-udvar egyik deákjának kezeírásával készült és fogalmazványnak tekinthető, mivel az imák sorszámozását tekintve utólagos javítások olvashatók rajta, az egyik résznek („A' hatodik része a Pázmán Könyvének...") pedig sorszáma sincsen. A javítások sem teljesen következetesek, hiszen némely áthúzott sorszám helyére a javító nem írt be újat. A második lajstromot Batthyány Ádám sajátkezűleg írta, tehát az elsőnél nehezebben olvasható, viszont nincsenek rajta javítások és az imákat – szemben az elsővel – szigorúan a Pázmánynál található sorrendben adja. Valószínűleg azonban ez sem tisztázat, mivel egy ima („Az Jesushosz való imádság") kétszer is szerepel benne és az első lajstrommal sem egyezik meg, annak sem javított, sem javítatlan állapotában. Azt viszont mindenesetre bizonyítja, hogy az imádságoskönyv összeállításával Batthyány Ádám valóban személyesen foglalkozott.

A következő oldalon a második lajstromot közlöm betűhív átiratban (B), föltüntetve azt, hogy az egyes imák milyen sorszámot kaptak az első lajstromban, annak javítása előtt (A) és után (Aj), valamint hogy Pázmány Péter imádságoskönyvének 1631. évi negyedik (P4) és 1650. évi ötödik kiadásában (P5)[60] ezek az imák mely lapokon találhatók.

Hogy a lajstromban szereplő oldalszámok valóban Pázmány Péter imádságoskönyvére vonatkoznak, azt a B-jegyzék 11. pontja árulja el, amelyben Batthyány teljes egészében átemeli saját könyvébe a Pázmány-könyv hatodik részét. A megadott lapszámokból ugyanakkor az is kiderül, hogy annak nem a legutolsó, 1650. évi kiadását használta, hanem az előző, még Pázmány életében megjelent 1625. vagy 1631. éviek egyikét. (A két kiadás tartalma, sőt szedése is teljesen azonos.)[61]

A lajstrom alapján végzett számítás szerint Batthyány a (kalendáriumot nem számítva) 590 oldalas Pázmány-féle imádságoskönyvből 201 oldalnyi szöveget vett át saját könyvébe, tehát majdnem a kötet egyharmadát. Ez tizenkettedrét méretben nyomtatva megközelítheti a 350–400 oldalt, amely terjedelem egybevág fentebbi következtetésünkkel. Batthyány válogatását feltehetőleg személyes szempontok vezették. Pázmány könyvének fejezetei közül kihagyta a szentmiséhez és a gyónáshoz kapcsolódó (1., 5. részek), valamint a kötött szövegű imákat, amelyeket valószínűleg úgyis kívülről tudott (4., 9.), bevette könyvébe viszont a reggeli, esti imákat, (2.) hálaadásokat (3.), némileg lerövidítve a litániákat és bűnbánati zsoltárokat (10.) és válogatott a különböző alkalmi könyörgések (6–8.) között.

[58] IVÁNYI: *i. m.* 293–294. n° 501.

[59] MOL, Batthyány cs. törzslevéltára (P 1313), Kéziratok, 267. cs., fol. 358 és 359.

[60] RMNy 1513; RMK I. 836. Mindkettőnek az OSzK-ban található egyik példányát használtam.

[61] *Pázmány Péter összes munkái.* II. Bp. 1895. XII; RMNy 1345, 1513.

A	Aj	B	P4	P5
		Memoriale,		
1.	1.	1. Regeli imatcsagok ..... folio. 87.	87–98	87–98
29.	2.	2. Az eorszö Angial segitsegeert koniorges .. folio. 98.	98–99	98–99
30.	30.	3. Szt Agoston hala adassa az eörszö angialnak gond viseleseirt ..... folio. 100.	100–104	100–104
28.	3.	4. Estveli hallaadasok ..... folio. 104.	104–111	104–111
31.	31.	5. Az keresztien embernek magaval valo szam vetes ..... folio. 112.	112–119	112–119
2.	–	6. Az Istenek felsegerol ..... folio. 120.	120–124	120–124
3.	–	7. Az Teremtesert es taplalasert hala adas .. folio. 124.	124–128	124–128
4.	–	8. Az megh valtasert hala adas ..... folio. 128.	128–134	128–133
5.	–	9. Az megh szentelesert halaadas ..... 134.	134–138	133–137
6.	–	10. Sz: Ambrus es Agoston hala adasa ..... folio. 138.	138–142	137–141
–	–	11. Az Hattodik Resze paszmani konivenek,[a] az Hetedik reszeigh per consequens az kovetkeszendok ..... folio: 213. mind adigi megh ..... folio: 289.	213–289	213–289
7.	7.	12. Az ania Sz: Egihazert ..... folio. 315.	315–316	317
8.	8.	13. Lelki pasztorokert ..... folio. 316.	316–319	318–320
9.	9.	14. Feidelmekert tiszt viseleokert ..... folio. 319.	319–321	320–322
10.	10.	15. Döghalal<er>tavoszta[tá]sa[é]rt ..... f: 321.	321–322	322–323
11	11.	16. feold giomolcseirt ..... fol: 323.	323	324–325
12.	12.	17. Eseoert ..... fol: 324.	324	325
13.	13.	18. Egi haboruk<ert>elen ..... fol: 324.	324–325	325–326
14.	14.	19. Az Bönosok tereseirt ..... fol. 325.	325–326	326–327
15.	15.	20. Szolök magasztiokert [!] ..... fol: 330.	330–331	332–333
16.	16.	21. Elenseginkert ..... fol. 341.	341–342	342–343
17.	17.	22. Utton iarok köniorgese ..... fo[lio]: 342.	342–344	343–345
18.	18.	23. Christusban el niugot attiankfiaiaert [!] .. folio. 344.	344–347	346–349
19.	19.	24. Sz: David penitenczia tarto sóltari ..... folio. 466.	466–478	465–476
20.	20.	25. Az aniasz: egihasz litaniaia ..... folio. 488.	488–501	487–501
21.	21.	26. Az megh ducseült szentek segetsegeirt könierges ..... folio. 502.	502–504	502–504
22.	6.	27. A Eödveseges Jesus neveröl Litania ..... folio. 513.	513–519	512–519
23.	7.	28. Sz: Bernard koniorgese ..... folio. 519.	519–521	519–521
25.	4.	29. Az aldot Jesushosz imatcsagh ..... folio. 527.	527	527
26.	26.	30. Boldogh aszo[n] elseo Litaniaia[b] ..... fo. 527.	527–534	528–535
24.	4.	31. Eött Psalmusok Jesus neve Tiszte⟨seg⟩letire.		
27.	27.	32. Eott Psalmusok a' Boldoghsagos szüsz maria nevenek tiszteletire,		
33.	33.	33. Az utolso Itelet napiarol		
32.	32.	34. Az Halottak Litaniaia[c]		
		35. Az Jesushosz valo Imadsagh,[d]		

[a] P4 és P5: „Lelki javainkért, könyörgések."
[b] A: „Boldogh Aszony Litániai". (P4 és P5-ben két Mária-litánia található. Az első fölött ez a cím szerepel: „Bóldog Aszonyrúl Litaniák", a második címe pedig: „Más Litania Bóldog Aszonyrúl.")
[c] A: „Á halálrúl valo Litania."
[d] A-nál hiányzik. Minden bizonnyal itt is csak tévedésből szerepel, hiszen a 29. szám alatt is megtalálható.

Válogatásának szempontjai legjobban Pázmány „Szűkölködő atyánkfiaiért és néminemű bizonyos személyekért" című (8.) fejezetének anyagán figyelhető meg. Batthyány kihagyta a „Szüleinkért" szóló imát, mivel apja már 1625-ben, anyja pedig 1640-ben meghalt. Szintén kihagyta a „Jámbor házasok egymásért" való imáját, mivel 1653-ban elhunyt felesége is, de ugyanezen okból megtartotta a „Krisztusban lenyugott atyánkfiaiért" szólót. Érdekes viszont, hogy az „Özvegyek és árvák könyörgését" nem érezte magáénak, talán mert már ekkor tervezte második házasságát, amelyet végül 1655 augusztusában kötött meg Wittmann Katalinnal.[62] Bevette könyvébe a szülőknek „magzatjokért" való imáját, lévén két fiú és két lány apja volt és ezzel párhuzamosan kihagyta a „Magtalanok imádságát" és természetesen a „nehézkesekét" (terhesekét) is. Úgyszintén nem tartotta fontosnak „A rabokért", „A betegekért" és a „Keseredettekért" szóló imákat, viszont magáénak érezte az „Ellenségeinkért" valót és az „Útonjárók könyörgését". Utóbbit érthetjük is, ha csak egy rövid pillantást vetünk 1642 és 1657 között rendszeresen vezetett és évenként sajátkezűleg összesített itineráriumszerű naplófóljegyzéseire, amelyekből az derül ki, hogy szinte állandóan úton volt rezidenciái, a szomszédos birtokosok kastélyai, a török végek és Bécs között.[63]

Batthyány Ádám egyébként igen jól ismerhette korának imádságirodalmát. Már áttérésekor, 1629-ben, nővérének anyósa, Wesselényi Anna, lelki kétségeinek vigasztalására „kis könyvet" küldött neki, amelyben „meg is jegyeztem némely imádságokat. De kegyelmedet azon kérem, az másik könyvet, az magyart kegyelmed gyakorta olvassa; sok szép ájtatos imádságok vannak benne."[64] Nehezen lenne megállapítható, mely könyvekről van itt szó, mivel a németújvári könyvtár 1651–1656 közötti jegyzékeinek tanulsága szerint Batthyány Ádámnak nemcsak a kor szinte teljes magyar katolikus imádságirodalma volt birtokában (Pázmány könyve például két példányban is), hanem nyolc-kilenc-féle német, legalább ennyi latin, sőt egy „cseh imádságos könyve" is volt.[65] A források arról is tanúskodnak, hogy Batthyány valóban imádkozott is ezekből a könyvekből. Rohonci várában „oltáros kamrája" volt, amelynek festményekkel díszített házioltára nyilvánvalóan nem reprezentációs célokat szolgált,[66] 1657-ben készített bűnlajstromában pedig ilyen följegyzések is találhatók: „kis könybeli imátcságimot el nem montam ekoron", „könybol nem imátkosztam".[67] Levelei arról is szólnak, hogy komolyan vette a „szent innepekhez való készületit" karácsonykor és a húsvétkor: ezeket az időket „az devotio kedvéjért" Németújváron, az általa alapított ferences kolostor közelében töltötte.[68]

Nem Batthyány Ádám volt azonban az egyedüli magyar főúr a XVII. században, aki maga szerkesztett imádságoskönyvet. Így tett az evangélikus Nádasdy Pál is 1631-ban (*Ahitatos és buzgo imádságoc*)[69] és ebbe a körbe tartozik Batthyány Ádám sógorának testvére, Esterházy Pál is, aki a század végén állított össze ima- és énekeskönyveket Szűz Mária tiszteletére.[70]

[62] MOL, Batthyány I. Ádám iratai, 2. cs., 1655, f. 25.

[63] MOL, Batthyány I. Ádám iratai, 1. cs., 1644. ff. 119–178. (az 1642–1654 évekből); 1657. ff. 1–7. (1657-ből.) Utóbbit kiadta: SZILASI: *i. m.* 46–62.

[64] TAKÁTS Sándor: *Wesselényi Anna.* In: Uő: *Régi magyar nagyasszonyok.* Szerk. RÉZ Pál. Bp. 1982. 236.

[65] IVÁNYI: *i. m.* 268–273 passim.

[66] MOL, A Batthyány cs. körmendi központi igazgatósága (P 1322), Leltárak, 79 (Inventarium diversarum rerum in clenodiis existentium arcis Rohoncz iussione Illustrissimi Comitis et Domini Domini Adam de Batthyan, in Anno Domini 1650, die 17 mensis Maii conscriptum).

[67] SZILASI: *i. m.* 49.

[68] A karácsonyról: MOL, Batthyány I. Ádám iratai (P 1315), 3. cs., f. 345. Batthyány Ádám Pálffy Pálnak, 1643. dec. 29. A nagyböjtről: uo., 2. cs., 1651, f. 60. Batthyány Ádám ismeretlennek, 1651. márc. 7.

[69] RMNy 1494.

[70] Fölsorolásuk: *RMKT* XVII/12. Szerk.: VARGA Imre–Cs. HAVAS Ágnes–STOLL Béla. Bp. 1990. 796.

Nem volt egyedülálló azonban az sem, hogy egy imádságoskönyv Pázmány könyvét használja alapvető forrásául. Így tett 1609-ben Mihálykó János eperjesi evangélikus prédikátor és 1615-ben a katolikus Ferencffy Lőrinc is.[71] Az evangélikus kiadás nem teljesen nyerte el Pázmány tetszését, mivel „sok helyen megszaggatá és az ő foltos tetszésének rongyával bé is tatarázta az én írásomat, [...] több jeles dolgokat is kitörle az ő nyomtatásában. Annak okáért nem hogy javallanám, [...] de sőt inkább a benne való sok fogyatkozásokért gyalázom, és enyémnek nem ismerem." – írta a *Keresztyén imadsagos könyvecske* második kiadásának előszavában.[72] Ferencffy névtelenül kiadott könyvéről viszont, amely kétharmad részben az ő szövegeit tartalmazza, bizonyára tudott és feltehetően beleegyezését is adta hozzá.[73]

Bármennyire is személyes szempontok vezérelték azonban Batthyány Ádámot a *Lelki kard* szövegeinek összeválogatásánál, a könyvecskét mások is szívesen használhatták. Erre utal, hogy az 1680 körül egy második kiadást is megért a csíksomlyói ferences nyomdában. Ebből a kiadásból a közelmúltban került elő 14 teljes és ugyanennyi féllevélnyi nyomdai makulatúra-töredék.[74] A tizenkettedrét nagyságú lapokból álló nyomtatvány minden teljes oldalának tetején a „Lelki kard" élőfej olvasható. A fönnmaradt lapok tartalmát az alábbiakban közlöm, külön oszlopban föltüntetve a Pázmány-imádságoskönyv negyedik kiadásának (P4) megfelelő lapszámait. Szögletes zárójellel jelöltem saját kiegészítéseimet, amely a cím nélkül vagy hiányos címmel fönnmaradt szövegek tekintetében főként ugyanezen imakönyvre támaszkodik.

ív jelzés	oldal szám	A *Lelki kard* második kiadásának tartalomjegyzéke	P4
Q	181	[Sz. Dávidnak poenitentia tartó zsoltári.]	466–478
		[L. zsoltár] [*Balassi Bálint verse*]	
	182		
	183		
	184	[Psalmus CI.] [*Nyéki Vörös Mátyás verse.*]	
	189	[Psalmus CXLII.] [*Nyéki Vörös Mátyás verse.*]	
	[190]		
	191		
	192	Az Anya-Szen[tegyház] Litánia[ja].[a]	488–501
S_2	[207]	A megdicsöült Sz[e]ntek segitsegeért, Könyö[r]gések.	502–504
	[208]		
S_3	209		
	210		
S_4	211		
	212	Az idvesseges Jesus Nevéröl-való litania.	513–519
	[213]		
	[214]		

[71] RMNy 976, 1092.
[72] RMNy 1003.
[73] HOLL Béla: *Ferencffy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVII. században.* Bp. 1980. 67–68.
[74] *Borda Antikvárium, 20. katalógus. Becses nyomtatványok és kéziratok 1482–1995.* Bp. 1995. n° 7020. A töredéket az OSzK vette meg, ahol jelzete: RMK I. 1243c. A nyomtatványt V. Ecsedy Judit határozta meg és hívta föl rá figyelmemet, amit ezúton is köszönök. Itt köszönöm meg Pavercsik Ilona és Heltai János segítségét is.

ív jelzés	oldal szám	A *Lelki kard* második kiadásának tartalomjegyzéke	P4
T_2	[219]	[Szent Bernárd könyörgése]	519–521
	[220]		
T_3	221		
	222	Öt psalmusok a Iesus Neve tiszteletire.	
		[*Káldi György fordításában*]	–
		Psalmus XCIX.	
T_4	223	Psalmus XIX.	
	224	Psalmus CXXVII.	
	[225]	[Psalmus CXXVIII.]	
	[226]	Psal[mus XII.]	
X_2	[243]	A Ból[...]	–
	[244]	Bóldog Aszszonyhoz mindennapi ajánlás.	–
X_3	245	A Boldogságos segitő Szűz Mariahoz, áitatos Imádság.	–
	246		
X_4	247		
	248	A Boldogságos Szűz Máriához, más áitatos Imádság;	–
		Mellyet képe-elött mondhatni.	
	[249]	Más Imádság; ugyan az[o]n Bóldogságos Szűzhöz.	–
	[250]		
Y_2	[255]	Szent [? imádsága]	–
	[256]		
Y_3	257	Arany-Szájú Szent János Imádsága.	–
	258		
Y_4	259		
	260		
	[261]		
	[262]		
Aa	277	[I. könyörgés]	–
	278	II. Könyörgés	–
		III. Könyörgés, az Ur vétel-után.	
	279		
	280	V. Oh Jesus örökké-való szerelemnek ...	–
	287		
	[288]		
Bb_2	[291]	Chri[...]	–
		XI. [...]	
	[292]	XII. Oh Jesus, Igasságnak tüköre ...	–
Bb_3	293	XIII. Oh Jesus, erős Oroszlan ...	–
	294	XIV. Oh Jesus, Christus, Felséges ...	–
Bb_4	295	XV. Oh Jesus, igaz, és gyümölcsös Szölö-tö ...	–
	296		
	[297]		
	[298]	Vége-[...]	–

[a] Nem szerepel a *Lelki kard* szövegében Szent Ágoston imája, amely Pázmánynál az Az Anyaszentegyház litániája bevezetéséül szolgált.

A töredékek és a Batthyány Ádám-féle lajstrom átfedései alapján megállapítható, hogy a *Lelki kard* két kiadása nem volt teljesen azonos. A második kiadásból hiányzott (vagy legalábbis nem az 1654. évi lajstrom sorrendje szerinti helyen volt) az „Az aldot Jesushosz imatcsagh" és a „Boldogh aszo[n] elseo Litaniaia", ugyanakkor a kötet végén (a töredékben a 243. oldaltól) egy sor olyan imádságot is tartalmazott, amelyet az első kiadás nem. Ennek a kiegészítésnek az összeállítója minden bizonnyal Kájoni János ferences volt, aki 1676-ban állított föl nyomdát Csíksomlyón, hogy ott az erdélyi katolikusok számára nyomtasson vallásos kiadványokat.[75] Ezek a kiadványok általában a királyságban már korábban megjelent művek új, Kájoni által többé-kevésbé átszerkesztett kiadásai voltak. Így került sajtó alá 1676-ban az 1651. évi lőcsei *Cantus Catholici*t fő forrásként használó *Cantionale Catholicum* című énekeskönyv,[76] de Kájoni 1685-ben „újólag ki nyomatta" Ágoston Péter *Szívek kincse* című „fohászkodó könyvecskéjét" is, amely elsőként 1671-ben Nagyszombatban jelent meg.[77] Ez utóbbi kiadvány esetünkben azért is fontos, mert mérete (tizenkettedrét) és különleges ívszámozása (hat levelenként) megegyezik a *Lelki kard* hasonló jellemzőivel. Feltételezhető tehát, hogy a *Lelki kard* csíksomlyói kiadása is 1685 körül jelent meg, de bizonyosan 1676 (a nyomda fölállítása) és 1687 (Kájoni halála) között.

A csíksomlyói kiadás töredéke egyébként megőrzött egyet a *Lelki kard* azon szövegeiből is, amelyekkel Batthyány Ádám egészítette ki 1654-ben a Pázmány-imádságoskönyv szövegeit. Az „Öt psalmusok a Iesus neve tiszteletire" cím ugyanis nem mást takar, mint a Káldi György fordításában közölt 99., 19., 127., 128. és 12. zsoltárokat (régi számozás szerint, ebben a sorrendben). Nem maradt fönn ugyanakkor a többi Batthyány-féle ima, de címük alapján biztosak lehetünk abban, hogy a jórészt középkori eredetű, a ferencesek által terjesztett, népies imádságirodalomhoz tartoztak. Ismerve Batthyány Ádám és a ferencesek közötti szoros kapcsolatot, ez egyáltalán nem meglepő. A „boldogságos Szűsz Mária nevenek tiszteletire" szerzett „ött psalmusok" például rokon forrásból származhatnak a (tévesen Szent Bonaventurának tulajdonított) *Psalterium Beatae Mariae Virginis* című gyűjteménnyel, amelyben a bibliai zsoltárokat és kantikumokat írta át Szűz Mária nevére az ismeretlen szerző.[78] Magyar fordítását éppen a Batthyányval is kiadói kapcsolatban álló, fentebb említett Kéry Sámuel jelentette meg 1660-ban, *A Boldogságos Szűz Zsoltár-Könyve* címen.[79] Ugyancsak középkori eredetű a

[75] Kájoni működésének legújabb összefoglalása: *RMKT* XVII/15A–B. Szerk. HOLL Béla. Bp. 1992. 110–113.

[76] RMK I. 1188. Modern kiadásai: DOMOKOS Pál Péter: *„...édes hazámnak akartam szolgálni..."*, Bp. 1979. (dallamokkal); *RMKT* XVII/15A–B. Szerk. HOLL Béla. Bp. 1992., (dallamok nélkül). A *Cantus Catholici*: RMK I. 856.

[77] RMK I. 1329. (Egyetlen példányát, amelyet Kolozsváron, egykor a református kollégium, ma az Academia könyvtárában őriznek, nem volt módom látni.) Első kiadása: RMK I. 1120. Vö. GAJTKÓ István: *A XVII. század katolikus imádságirodalma.* Bp. 1936. 42. (Palaestra Calasanctiana 15.)

[78] RMK I. 954; Vö. GAJTKÓ: *i. m.* 48. XV–XVI. századi latin és német kiadásairól: GW 4798–4800; VD16 B6574–6578. További kiadásokról: *Il Saltero della B.V. Maria compilato da San Bonaventura. Volgarizzamento antico toscano.* Ed. Francesco ZAMBRINI. Bologna, 1872. (Scelta di curiosita letterarie inedite o rare dal secolo XII al XVII, 126.) Egy 1602. évi német kiadást az OSzK őriz: *Der gulden Psalter S. Bonaventure ... zu Ehren der Himmelskönigin und Mutter Gottes Marie.* Ingolstadt, 1602. (OSzK XII. Mor. 1800. Az előszó végén az 1588-as dátum szerepel!)

[79] RMK I. 954. A könyvből csak az ajánlás maradt fenn, de GAJTKÓ: *i. m.* 43, 48. szerint innen származik a *Liliom kertecske, azaz szep viragokkal ... bevettetett aétatos könyvecske.* Pozsony, 1675. 165–182. (RMK I. 1186.) alatt található „Boldogságos Szűz Máriának a' dög

lehet a „halottak litániája" is. „Litaniae defunctorum" található például Nicolaus Salicentius *Antidotarius animae* című könyvében, amelyből a mai magyarországi könyvtárak három különböző XV. századi kiadást is őriznek.[80] XVII. századi magyar változatai a névtelen ferences szerző által összeállított *Liliom kertecske* című, 1675-ben Pozsonyban megjelent imakönyvben találhatók meg ilyen címek alatt: „Pénteki litánia a' Christus kinszenvedéséről. Az elő társaság-bélieknek bóldog kimulásokért", és „Litánia [...] melyekkel szoktak Istennek ajánlani a' halálra vált embert".[81] Talán éppen ezek egyike volt olvasható a *Lelki kard*ban is.

Adatainkat összefoglalva végül elmondhatjuk, hogy a Batthyány Ádám szerkesztette *Lelki kard* című imádságoskönyvet 1654 júniusában nyomtatták a bécsi Cosmerovius-nyomdában, valószínűleg tizenkettedrét (vagy esetleg kisalakú nyolcadrét) méretben, körülbelül 350–400 oldalon. A 400 kinyomtatott példányból 50-et aranyozott táblába, 250-et „paraszt táblába" (azaz talán papírfedélbe), 100-at pedig ismeretlen módon kötöttek be. A könyv címlapját Batthyány Ádám rézmetszetű címere díszítette, amelynek készítője feltehetőleg Subarich György volt.[82] A *Lelki kard* tartalmának nagyobbik részét Pázmány Péter *Imadsagos könyv*ének negyedik kiadásából válogatott imák alkották, amelyeket a szerkesztő néhány további, a népies hagyományból származó, ferences eredetű szöveggel egészített ki. A *Lelki kard* első kiadásából egyetlen példány sem ismert, ám a fönnmaradt adatok alapján valószínűleg nem azonos a Kemény József közléséből ismert *Clypeus religionis Christianae* című, szintén 1654-ben, Bécsben, Batthyány Ádám neve alatt megjelent imakönyvvel. Utóbbit tehát tévesen feltételezett nyomtatványnak kell tartanunk.[83] A *Lelki kard* második kiadását 1676–1687 között nyomtatták Csíksomlyón, valószínűleg Kájoni János szerkesztésében, aki az imakönyvet kevés változtatással és újabb szövegekkel kiegészítve adta ki.

KOLTAI ANDRÁS

halál ellen való ött sóltára, mellyeket Szent Bonaventura sóltáraiból szedtenek ki." (A *Liliom kertecské*nek a budapesti Egyetemi Könyvtárban található példányát használtam. Jelzete: RMK I, 272.) A döghalál elleni zsoltárok („Wider die Pestilenz gemacht vonn fünff Psalter") valóban megtalálhatók a *Psalterium B.M.V.* OSzK-beli német kiadásának függelékében is: *Der gulden Psalter...*

[80] SALICENTIUS, Nicolaus: *Antidotarius animae.* Hagenau, 1494. CIII. (Kalocsa, Érseki Könyvtár 20966.) Holl Béla szíves közlése. A könyv más magyarországi példányai: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur.* Ed. Géza SAJÓ–Erzsébet SOLTÉSZ. I–II. Bp. 1970. 3000–3002. A XVI. században azonban német nyelvterületen csupán egyszer jelent meg, Nürnbergben, 1520-ban (Vö. VD16, N 1563).

[81] *Liliom kertecske* ... 214–219, 465–469.

[82] Utólag jutott a kezembe Fazekas István tanulmánya, amelyben egy levélrészlet alapján arra a következtetésre jut, hogy Batthyány Ádám a *Lelki kard*ot fiainak, Kristófnak és Pálnak ajánlotta. (*Batthyányy I. Ádám és gyermekei.* In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon.* Szerk. PÉTER Katalin. Bp. 1996. 103.)

[83] Itt kell megjegyeznem, hogy Jenei Ferenc föltételezte (JENEI: *i. h.* 688.): a Malomfalvay Gergely leveleiben említett imádságoskönyv azonos lenne azzal az 1655-ben megjelent *Imadsagos könyvecské*vel, amely Szabó Károly közlése szerint Pázmány Miklósné Pete Hetessy Rozina költségén jelent meg. (RMK I. 900. Egyetlen példánya, egykor Schlauch Lőrinc szatmári püspök könyvtárában volt.) Ezt azonban Orlovszky Géza nyomán Kovács Sándor Iván már kétségbe vonta és föltételezték, hogy Malomfalvay leveleiben inkább a Kemény József által leírt *Clypeus religionis christianae*ről van szó. (KOVÁCS S. I.: *i. m.* 364. 46. jegyzet.)

Tipográfiai vizsgálódások az „Istenes énekek" körül. Az alábbi dolgozat mindössze három datálatlan Balassi–Rimay *Istenes énekek*-kiadás, (két esetben töredék) nyomdai vizsgálatára vállalkozik. Pusztán tipográfiai eszközökkel kíséreli meg e három, példány alapján is megvizsgálható kiadás megjelenésének idejét megállapítani oly módon, hogy a két töredék és a címlap nélküli kiadvány betű- és dísz-anyagát összeveti azzal a felszereléssel, amely a kibocsájtó nyomdák egyéb kiadványaiból rekonstruálható és pontos időhöz köthető. E három nyomtatvány közül kettő a bártfai Klöss-műhelyből,[1] és egy a váradi református egyház Szenci Kertész Ábrahám által vezetett nyomdájából való:[2]

I. [Balassi Bálintnak Istenes éneki]
példány: MTA K RM I 8° 984 (töredék) = *Stoll 89*
II. [Balassi Bálintnak Istenes éneki] Hozzájárul:
Isten eleibe fölbocsátandó áhítatos imádságok
példány: Marosvásárhely, Teleki–Bolyai kvt 4647
(címlap nélkül) (OSzK foto) = *Stoll 99*
III. [Balassi Bálintnak és Rimai Jánosnak Istenes éneki]
példány: OSzK RMK I 787a (töredék) = *Stoll 102*

I. Dézsi Lajos feltételezte, hogy Bártfán jelent meg az őskiadás.[3] Varjas Béla[4] és nyomában Eckhardt Sándor,[5] a bécsi Ferenczffy-féle kiadás felfedezése után nem tartotta indokoltnak egy ennél korábbi bártfai kiadás létét. (Megjegyzendő, hogy a bécsi kiadás[6] pontos dátuma akkor még nem volt ismert, Varjas 1632–1635 közé datálta, majd Holl Béla Ferenczffy Lőrinc 1632–1638 közötti működésében helyezte el.[7] Azóta Armando Nuzzo[8] felfedezése nyomán már ismertté vált pontos kiadási éve: 1633.) Klaniczay Tibor[9] azonban Dézsi álláspontját fogadta el, vagyis szerinte is megelőzte a bécsit egy elveszett kiadás, amely szerinte Bártfán vagy Lőcsén jelent meg, közvetlenül Rimay halála után, 1632-ben. Vadai István[10] is elfogadta az ismert bártfai és a bécsi kiadást megelőző közös ősnek létezését, de a rendezett editiók előszava alapján lőcsei származását is lehetségesnek tartotta.

Újabban Hubert Gabriella és Szabó Géza a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának RM I 8° 984 jelzetű töredékét ezzel a mostanáig elveszettnek hitt kiadással azonosította.[11] Megállapí-

[1] MTA Könyvtára: RM I 8° 984 és OSzK: RMK I 1573 (fotomásolat) = STOLL Béla: *Balassi-bibliográfia*. Bp. 1994. a 89. és 99. tételek (továbbiakban: STOLL).

[2] OSzK: RMK I 787a = STOLL: *i. m.* 102.

[3] DÉZSI Lajos: *Balassa és Rimay Istenes énekinek bibliographiája.* Bp. 1905. 6–7. (továbbiakban: DÉZSI)

[4] VARJAS Béla: *Balassa Bálint Istenes énekeinek első kiadása.* = Mksz 1940. 105–126. – A felfedezett, csonka bécsi kiadást Varjas Béla hasonmás formában is kiadta: *Gyarmati Balassa Bálintnak Istenes éneki.* (Bp. 1941.)

[5] ECKHARDT Sándor (összeáll.) *Balassi Bálint összes művei.* I. Bp. 1951.

[6] RMNy 1599.

[7] HOLL Béla: *Ferenczffy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVII. században.* Bp. 1980. 201–202.

[8] NUZZO, Armando: *Balassi Bálint Istenes énekeinek első bécsi és lőcsei kiadásáról.* = MKsz 1992. 348–351. – Armando Nuzzo bevezető tanulmánya a bécsi 1633. kiadás hasonmásához (Bp. 1994.)

[9] KLANICZAY Tibor: *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához.* = MTA I. Osztályának Közleményei Bp. 1957. 265–338.

[10] VADAI István: *Balassi–Rimay „Istenes éneki"-nek elveszett kiadásairól.* = ItK 1991. 63–73.

[11] A felfedezésről HUBERT Gabriella adott hírt: *Balassi Istenes énekeinek legelső kiadása?* = MKsz 1995. 169–172.

tották, hogy betűi és keretdíszei a bártfai Klöss-nyomda készletéből valók, és elfogadták az elődök által valószínűsített 1632. körüli nyomtatási évet.

A töredéket[12] most pusztán tipográfiai módszerrel megvizsgálva és összevetve a bártfai Klöss-nyomda felszerelésével, ugyanerre az eredményre juthatunk. A töredékben szereplő háromféle betűtípus közül kettő[13] 1603-tól 1637-ig volt használatban, míg a harmadikat[14] Klöss Jakab csak 1635-ig használta. (Ez utóbbi kiemelő-betű egyébként egyike a vizsolyi nyomdából Klösshöz került betűknek.) A betűk állapota alapján e töredék valóban 1630–1635 közé datálható, vagyis a Szabó Géza által az őskiadással azonosított kiadás „Bártfa 1632 körüli" datálása a legvalószínűbb.[15]

II. A megvizsgálandó másik *Istenes énekek* kiadás címlap nélküli ugyan, de az ezzel együtt nyomtatott *Isten eleibe fölbocsátandó áhítatos imádságok*[16] címlapja elárulja, hogy „Bártfán, Klösz Jakab által" nyomtatták, csak kiadásának éve ismeretlen. A Balassi-versek és az említett, hozzányomtatott mű szemlátomást ugyanabból a nyomdából és valószínűleg egyidőből származik. E kiadás unikum példányát a marosvásárhelyi református főiskola könyvtára őrzi.[17] Ez a kiadás Klaniczay Tibor szerint „1635-ben, vagy valamivel ennél is később" jelenhetett meg.[18] Dézsi 1640 tájára datálta.

Tipográfiai vizsgálata azonban még ennél is későbbi időre mutat. A 24-rét nyomtatványban hétféle betűtípus található, némelyikből ugyan csak egy-egy sor. E betűtípusok közül négy[19] csak 1638-tól használatos; éppen ezek váltották fel a Klöss-nyomdában az előző nyomtatványnál szereplő, és 1637-ig használt betűket. Egy másik betű[20] pedig csak 1639-től fordul elő a bártfai nyomtatványokon. Két másik már korábban, 1608-tól fogva folyamatosan szerepel a Klöss-nyomda készletében, ezek tehát nem jelentenek támpontot a datáláshoz. Ezek az 1638-tól ill. 1639-től használt típusok igen sokáig, egészen a század végéig, sőt némelyek az 1700-as évek elejéig megvoltak a bártfai nyomda készletében. Nyomtatványunk azonban (vagyis a Balassi-versekhez hozzányomtatott *Isten eleibe fölbocsátandó áhítatos imádságok*) impresszumában Klöss Jakab nevét is feltünteti, aki 1664-ig vezette a nyomdát, feltehetően ekkor halt meg. Számunkra tehát 1664. az utolsó számbajöhető dátum, vagyis ifj. Klöss Jakab halálának éve. Az az időkör pedig, amikor e bártfai, rendezetlen kiadás készülhetett, az 1639–1664 időkör. A nyomdai anyag állapota, bizonyos betűk kopása, deformálódása a „Bártfa 1660 körüli" datálást teszik valószínűvé.

III. A harmadik megvizsgálandó kiadás az Országos Széchényi Könyvtár RMK I 787a jelzetű töredéke, amelyet id. Szinnyei József fedezett fel egy váradi nyomtatvány kötéstáblájában,[21] Dézsi Lajos szerint is rendezett kiadásból való, betűit „váradi jellegűeknek" tartotta.

A Balassi-kutatás ma már általánosan elfogadja[22] azt a feltevést, hogy az első rendezett kiadás sajtó alá rendezője Szenci Kertész Ábrahám, a tudós váradi nyomdász volt. Minden bizonnyal az általa írt és eredetileg az első rendezett kiadáshoz tartozó előszó maradt fenn a későbbi (rendezett)

[12] MTA Könyvtára: RM I 8° 984.
[13] A 84 mm 20-sor távolságú antikva és az ugyanilyen méretű kurzív.
[14] A 8 mm magas kiemelő betűt.
[15] Lásd a 11. lábjegyzetet.
[16] SZABÓ Károly: RMK I. 1573–1574.
[17] Az unikum példány fotómásolata a fenti jelzeten található az OSzK-ban.
[18] KLANICZAY: *i. h.* 299.
[19] A 88 mm-es antikva, a 96 mm-es antikva, az ugyanilyen kurzív és a 73 mm-es kurzív.
[20] A 88 mm-es kurzív.
[21] FRAKNÓI Vilmos: *Könyvtáblában felfedezett XVI. és XVII. századbeli magyar ősnyomtatványok.* = MKsz 1878. 251–302., DÉZSI: *i. m.* 28–30.
[22] KLANICZAY: *i. h.* 312–313.

1677. évi kolozsvári kiadásban.[23] Minthogy az előszóban a kiadó a korábbi rendezetlen kiadások miatt panaszkodik, tehát joggal tulajdoníthatjuk neki az új, rendezett kiadás szerkesztésének érdemét.

Ebből az előszóból már Dézsi Lajos[24] arra következtetett, hogy a második váradi kiadás már rendezett volt. (A rendezett kiadás előszava megbírálja az előző, rendezetlen kiadásokat: a bártfai, a lőcsei és az első váradi kiadást említve, méghozzá ilyen sorrendben, – a bécsit a rendezett kiadás szerkesztője nem ismerte.) Klaniczay Tibor szerint elképzelhető, hogy a felsorolt kiadások nem ugyanilyen egymásutánban követték egymást, s az említett lőcsei kiadás nem követte, hanem megelőzte a fennmaradt bártfai edíciót. Ha azonban a fennmaradt bártfai kiadás[25] 1660 év körüli datálására gondolunk (l. az előző tételt), akkor helyes a Szenci Kertész által említett sorrend: a bártfai őskiadás, a Klaniczay által is valószínűsített 1640 és 1650 közötti, elveszett lőcsei kiadás,[26] és Szenci Kertész saját, 1652. évből való rendezetlen kiadása. Mert természetesen a 2. bártfai kiadást –, amit tipográfiai módszerrel 1660 tájára datáltunk – nem ismerhette.

A váradi 1652. évi kiadásból[27] nem maradt fenn példány, de ismeretes ebből az évből az *Isten eleibe fölbocsátandó áhítatos énekek*[28] váradi kiadása. Minthogy ez a rendezetlen kiadások toldalékaként szokott megjelenni (ahogyan az előbb tárgyalt bártfai kiadásnál is),[29] a Balassi-kiadásokkal foglalkozók egyöntetűen elfogadták az 1652. évi váradi (rendezetlen) kiadás tényét.

Dézsi Lajos bizonyos énekek elhelyezkedése alapján a most vizsgált töredéket rendezett kiadás darabjának tartotta.[30] Klaniczay[31] Dézsi érveit nem fogadta el, mert úgy látta, nincs akadálya, hogy ebben a szerinte valószínűleg 1650 előtti kiadásban (vagyis az OSzK RMK I 787a jelzetű töredékében) egy rendezetlen kiadást lássunk, tekintve hogy még 1652-ben is rendezetlen kiadás jelent meg Váradon. Valószínűnek tartotta, hogy 1652 után, de természetesen még 1660, vagyis Várad elfoglalása előtt jelenhetett meg.

Vadai István filológiai és terjedelmi indokok alapján e töredéket[32] valóban rendezett, váradi kiadásnak tartotta és alaposabb vizsgálattal azt is kimutatta, hogy a töredéket annak idején nem 1650-ből származó kötetből áztatták ki, hanem Szenci Kertész Ábrahám 1656. évi *Orator extemporaneus*[33] c. kiadványából. Vadai helyesen látta, hogy a töredék, betűi alapján lehetne kolozsvári nyomtatvány is, Veresegyházi Szentyel Mihály műhelyéből, hiszen Szenci Kertész nyomdájának nagy része 1668 után odakerült. Filológiai érvekkel viszont bebizonyítja, hogy nem lehet Veresegyházi nyomtatványa, hiszen ő nyilván rendezett kiadásból dolgozott,[34] míg ennek a korrektúratöredéknek forrása, amiből szedték, csak rendezetlen kiadás lehet.

E töredék tehát egy 1656-os váradi nyomtatvány könyvtáblájából került elő.[35] Vadai István gondolatmenete szerint feltételezhetünk továbbra is egy rendezetlen váradi kiadást 1652-ből, és kezünkben van a rendezett kiadás töredéke 1656-ból vagy 1655 tájáról. Álláspontja szerint Szenci Kertész Ábrahám saját, rendezetlen (1652. évi) kiadása nyomán korrektúrázta e töredékben fenn-

[23] STOLL: *i. m.* 114.
[24] DÉZSI: *i. m.* 27–30.
[25] SZABÓ Károly: RMK I. 1573–1574.
[26] STOLL: *i. m.* 100.
[27] DÉZSI: *i. m.* 28–30; STOLL: *i. m.* 101.
[28] SZABÓ Károly: RMK I. 865.
[29] SZABÓ Károly: RMK I. 1573–1574; STOLL: *i. m.* 99.
[30] DÉZSI: *i. m.* 27–30.
[31] KLANICZAY: *i. h.* 313.
[32] OSzK: RMK I. 787a; VADAI: *i. h.* 71–73.
[33] SZABÓ Károly: RMK II. 866. (1656 Várad)
[34] VADAI: *i. h.* 69.
[35] SZABÓ Károly: RMK II. 866. (1656 Várad)

maradt rendezett edíciót. A megvizsgált töredék a váradi rendezett kiadás korrektúra-példányából való.[36]

A töredék nyomdai vizsgálata és annak Szenci Kertész Ábrahám nyomdakészletével való összevetése alapján[37] ez a datálás valóban helytálló. A nyomtatványban szereplő két szövegtípus,[38] Szenci Kertész Ábrahám készletében 1649-től kezdve volt csak meg, tehát a töredék ennél korábban semmiképpen sem készülhetett. E betűtípusokat Szenci Kertész Ábrahám Váradon 1660-ig használta, majd ezután 1667-ig Szebenben is. A töredék szebeni eredetét azonban valószínűleg kizárhatjuk. A betűk meglehetősen jó állapota, mindössze az ékezetes betűknél tapasztalható kisebb egyenetlenségek előfordulása az 1655 körüli évekre jellemző, tehát a tipográfiai összehasonlítás Vadai István 1656. körüli datálását megerősítette.

Úgy látszik, hogy a tipográfiai érvek megdöntik annak lehetőségét, hogy ezt a töredéket ugyanakkor nyomtatták volna, mint a vele együtt kiáztatott *Comico tragoediát*,[39] vagyis 1646-ban vagy, amint Klaniczay Tibor feltételezte, valószínűleg 1650 előtt. Alátámasztja viszont Klaniczaynak azt a feltételezését, amely szerint a rendezett váradi kiadás csak 1652 után jelent meg.

A pozsonyi 1676. évi[40] kiadás megjegyzése alapján feltételezett négy váradi kiadás kérdését már Szabó Géza meggyőzően tisztázta.[41] Szabó Géza szerint csak két váradi kiadást kell feltételeznünk, mert Szenci Kertész saját második kiadását joggal tekinthette negyediknek [Szabó Géza szerint a két bártfai után], ha a bécsi kiadást nem ismerte. Márpedig a kolozsvári kiadások Szenci Kertésztől származó előszava arra vall, hogy nem ismerte. Ezt a „váradi negyedik edició szerinti" megjelölést a 18. századi kiadások egy részének címlapján is viszontlátni.[42]

Hogyan magyarázható már most a „váradi negyedik edició"[43] megjelölés, ha a második bártfai kiadás idejét az 1660 körüli évekre tesszük, vagyis a váradi második kiadás utáni időpontra? Erre az alábbi magyarázat adódik: talán valóban létezett a bártfai őskiadás (1632 körül) és a váradi első, rendezetlen kiadás (1652) között egy lőcsei kiadás is az 1640 körüli évekből, hiszen ilyen lőcsei kiadásra, méghozzá éppen ilyen sorrendben, Szenci Kertész Ábrahám is hivatkozik rendezett kiadásához írt előszavában.[44] Eddig a kiadásoknak általa említett sorrendjét (bártfai, lőcsei, váradi) tévesnek vagy mellékesnek tartották. Ugyanezt a lehetőséget egyébként Klaniczay is felvetette, amikor egy lőcsei, 1640–1650 közötti kiadás létét feltételezte.[45] A tipográfiai érvek Szenci Kertész Ábrahám szavait támasztják alá. Vagyis Szenci Kertész csak az első bártfai kiadásról beszélhetett, a másodikról nem.

Szenci Kertész tudatos szövegkiadói tevékenységének nem ez az első és egyetlen nyoma: elveit már a *Praxis pietatis* 1643. évi váradi kiadásához írt előszavában világosan kifejtette.[46]

[36] VADAI: *i. h.* 73.

[37] V. ECSEDY Judit: *Szenci Kertész Ábrahám nevezetes váradi tipográfiája.* = OSzK Évkönyve 1992. (1996: sajtó alatt)

[38] A 68 mm-es antikva és az ugyanilyen méretű kurzív betű.

[39] MKsz 1878.272.

[40] STOLL: *i. m.* 113.

[41] SZABÓ Géza: *Balassi Bálint és Rimay János Istenes énekei.* Bp. 1983. Kísérő tanulmány a kolozsvári 1701-es Istenes énekek kiadás hasonmásához. Bp. 1983.

[42] Pl. a címlapjukon lőcsei kiadási helyet megjelölő, de hamis impresszumú 1700-as, 1712-es és 1720-as kiadás (az utóbbinak a budapesti Egyetemi Könyvtárban lévő példánya). Lásd erről HUBERT Gabriella: *Ismeretlen 18. századi Balassi-Rimay Istenes énekek-kiadás az Evangélikus Országos Könyvtárban* című tanulmányát ugyanebben a számban.

[43] Először a pozsonyi 1676. kiadás címlapján találni ezt a megjelölést: STOLL: *i. m.* 113.

[44] Fennmaradt a kolozsvári, 1677. évi kiadásban: STOLL: *i. m.* 114.

[45] KLANICZAY: *i. h.* 325.

[46] SZABÓ Károly: RMK I. 751.; – V. ECSEDY Judit: *A legnépszerűbb 17. századi magyar könyv.* = Magyar Grafika 1994. 39–42.

Az előbbiekből azonban az is következik, hogy a tudomásunk szerint második bártfai kiadás, annak ellenére, hogy Szenci Kertész rendezett kiadása után jelent meg, mégis rendezetlen volt. Ilyen, viszonylag kései, rendezetlen kiadásokról azonban eddig is volt tudomása a könyvészetnek és irodalomtörténetnek, hiszen az 1665. kassai kiadás is ilyen.[47] (Nem szólva a katolikus kiadásokról, mint az 1699. évi nagyszombati.[48])

E tipográfia vizsgálatok eredményeképpen az első hat kiadás időrendje az alábbiak szerint módosul:

[Bártfa 1632 körül, ifj. Klöss]	= Stoll 89
Bécs 1633 Ferenczffy	= Stoll 90
<Lőcse 1640 körül, Brewer>	= Stoll 100
<Várad 1652 Szenci Kertész>	= Stoll 101
[Várad 1655 körül Szenci Kertész]	= Stoll 102
[Bártfa 1660 körül ifj. Klöss]	= Stoll 99

V. ECSEDY JUDIT

Ismeretlen 18. századi Balassi–Rimay Istenes énekek-kiadás az Evangélikus Országos Könyvtárban. A gyülekezeti énekeskönyvek mellett Balassi Bálint és Rimay János vallásos énekeinek a gyűjteménye volt az egyik legnépszerűbb protestáns nyomtatvány a 17–18. században. Balassi és Rimay versei nem gyülekezeti, hanem magánájtatossági alkalmakra szolgáltak.[1] Szinte valamennyi nagyobb nyomdában kiadták őket. Népszerűségüket jól jelzi, hogy az egyes kiadásokból mindössze egy-két példány maradt fenn, mert elhasználódtak a kötetek. A legkorábbi, töredékesen ismert kiadás az 1632 körüli bártfai,[2] a legutolsó a Pozsony–Pest 1806-os.[3] A kiadások sora ekkor megszakadt a református egyházban térhódító vallási racionalizmus miatt.[4]

Radvánszky Béla és Dézsi Lajos termékeny munkakapcsolatának köszönhetően először 1904-ben jelent meg a Balassi–Rimay Istenes énekek-kiadásainak bibliográfiája.[5] Dézsi 1905-ben újra kiadta a bibliográfiát.[6] Minden általa kézbevett példánynak a tartalmát pontosan ismertette. A kiadások négy típusát különböztette meg: I. rendezetlen kiadások, ahol Balassi és Rimay versei még keveredtek, II. rendezett kiadások, ahol a két költő verseit már szétválasztották (Rimay versei előtt is hosszú címfeliratokkal, ún. váradi vagy lőcsei forma szerinti), III. rendezett kiadások (Rimay versei előtt rímes címfeliratokkal, ún. kolozsvári vagy debreceni forma szerinti), IV. a második és harmadik típus keveredése egyetlen esetben (Hely és kiadó nélkül, 1702). A bibliográfia szerint a 17–19. században 39 kiadás jelent meg. Dézsi 1923-ban az időközben előkerülő újabb kiadásokkal, a nagyszombati tartalom-ismertetésével bővítve harmadszorra is megjelentette bibliográfiáját, melyben már 42 kiadást sorolt fel.[7] Dézsi adatközléseinek mindig sok hasznát látta

[47] STOLL: *i. m.* 105.

[48] STOLL: *i. m.* 124.

[1] L. az 1701-es kolozsvári kiadás fakszimile kiadásához írt kísérőtanulmányt, SZABÓ Géza: *Balassi Bálint és Rimay János Istenes Énekei.* Bp. 1983. 11.

[2] RMNy 1519. H. HUBERT Gabriella: *Balassi Istenes énekeinek legelső kiadása?* = MKsz (111.) 1995. 169–172.

[3] STOLL Béla: *Balassi-bibliográfia.* Bp. 1994. 161. sz.

[4] SZABÓ Géza: *i. m.* 31.

[5] *Rimay János munkái.* Kiad. RADVÁNSZKY Béla. Bp. 1904. függelékeként: DÉZSI Lajos: *Balassa és Rimay „Istenes énekei"-nek bibliographiája.*

[6] DÉZSI Lajos: *Balassa és Rimay Istenes énekeinek bibliográfiája.* Bp. 1905.

[7] *Balassa Bálint minden munkái.* Kiad. DÉZSI Lajos. I. Bp. 1923. XCVIII-CLI.

a régi magyar irodalomtörténet. A történelem viharai során elveszett vagy lappangó nyomtatványokról, kéziratokról több esetben csak az ő leírásai nyomán van fogalmunk (pl. Csereyné-kódex, Vasady-kódex etc.). Így Dézsi fenti bibliográfiája nemcsak a későbbi kutatások számára jelenthetett kiindulópontot, hanem azóta elveszett vagy lappangó kiadások leírását őrizte meg a számunkra. Példaként az utolsó, Pozsony–Pest 1806-os kiadást hozhatjuk fel. Ebből ő még három példányt ismert. Kettő a mai Országos Széchényi Könyvtárban volt, egy pedig a sajókazai Radvánszky-Könyvtárban. Az OSzK 1996-os nagy állományellenőrzése során megállapították, hogy mindkét példány hiányzik. Az egykor Sajókazán lévő példány is egyelőre lappang. Címlap-fotóját szerencsére ismerjük,[8] így ha egyszer előkerülne bármelyik példány, Dézsi leírása nyomán tudnánk azonosítani.

A legfrissebb Balassi-bibliográfia,[9] javítva és kiegészítve a Dézsi-bibliográfiákat, az Istenes énekeknek már 45 kiadását sorolja fel. Két tétel hiányzik a felsorolásból. Az 1690-ben Lőcsén megjelenő kiadást (Dézsi Lajos, 1923, 16. tétel) Kovács Sándor evangélikus teológiai tanár, püspök fedezte fel. Az egyetlen példány valaha az evangélikus egyház Luther-könyvtár és Múzeumában volt. A könyvtár anyaga jelenleg az Evangélikus Országos Könyvtárban[10] található, értékes részei a Régi és Ritka Gyűjteményben vannak feldolgozva. Sajnos az 1690-es lőcsei kiadás nem szerepel benne, egyelőre lappang. 1744-es debreceni impresszummal már Dézsinél is két különböző kiadás szerepelt (34–35. tétel). A legújabb kutatások szerint mindkét debreceni nyomtatvány hamis impresszummal jelent meg, az egyik valójában soproni, a másik pedig pozsonyi kiadás.[11]

A 18. századi megjelenések sorát egy újabb, az összes kiadást tekintve a 48. kiadással egészíthetjük ki. Az Evangélikus Országos Könyvtár Podmaniczky-Degenfeld Könyvtárában, 1284-es jelzet alatt[12] a Balassi–Rimay Istenes énekek 1720-as lőcsei kiadása található. 1720-as lőcsei impresszummal eddig is ismertünk kiadást,[13] amely azonban eltér az EOK-ban fellelt kiadástól. Eszerint „Lőcse 1720"-as impresszummal két különböző kiadás létezett. A Dézsi-féle osztályozás szerint az Egyetemi Könyvtárban található kiadás a II. típusba tartozik, míg az EOK-é a III. típust képviseli. A kötetek összevetésének elősegítése végett mindig célszerű Dézsi Lajos 1904–1905-ös rövidített tartalom-leírását követnünk.

> A' Néhai / *Tekintetes Nag[yság]os vitéz* / URNAK / GYARMATI / BALASSA / BALINTNAK: / *és* / Ama' jó emlekezetü né-/hai Nemzetes /RIMAI / JANOSNAK; Igaz Haza-fiainak, és / a' Magyar nyelv két / ékességének / ISTENES ENEKI / *Most újabban e' kis formá-* [sic!] / *ki-bocsáttattak.* / LÖTSEN. / 1720. Esztendöben.
>
> Tartalma:
>
> A1v: Oven. in Append. / Epigrammatum: / *Praeter virtutem*
> A2r: ELOGIA [...] / AD VALENTINUM BALASSA, / Joannes Rimainus.
> BALINT *nemzetedben ki / vóltál* BALASSA
> A3v: *In Eundem* / JANUS BALOGUS / TOLNAEUS.
> *DIique Deaeque simul coelo*

[8] ERDÉLYI Pál: *Balassi Bálint 1551–1594.* Bp. 1899. 205.
[9] STOLL Béla: *i. m.* 14–20.
[10] A továbbiakban: EOK.
[11] V. ECSEDY Judit: *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek 1539–1800.* Bp. 1996. 98–99. sz.
[12] A kötet azóta bekerült a Régi és Ritka Gyűjteménybe, új jelzete: R 1393.
[13] L. a budapesti Egyetemi Könyvtárban: Rar. Hung. 209–210/A.

A4r: Ugyan azon Magyarúl:
ISten Aszszonyokkal égben az / Istenek
[Élőfej: ELOGIA BALASSAE.][14]

A5r = [1. p.]: Néhai / *Tekintetes és Nagyságos vitéz* / URNAK / *GYARMATI* / BALASSA BALINT-/NAK / Istenes, 's egynéhány vitézi / ENEKI.
ADj már tsendességet
[etc.]
[Élőfej: BALASSA ENEKI.]
D1v = 66. p.: BALASSA BALINT / ENEKINEK. / *VEGE.*

D2r: A' / *jó emlekezetü,* / NEHAI NEMES ES / NEMZETES / RIMAI / JANOSNAK / ENERI [sic!] / KÖVETKEZNEK.
D2v: Oven. in lib. uno, Epi-/grammatum:
Solis ut in solo motu
D3r = 67. p.: *Tükör ez: nézz ebbe bünös, / Hogy kárhozatban ne légy ös.*
Könyörülj én rajtam, Ur / Isten 's irgalmazz
[etc.]
[Élőfej: RIMAI ENEKI.]

K10v = 326. p. [recte 226. p.]: *Ezek a' meg nevezett fö Sze-/mélynek* Rimai Jánosnak Ene-/ki; *immár következnek / más egynéhány szép / Enekek.*
K11r = 327. p. [recte 227. p.]: *A' szerentsénell* [sic!] *állhatatlan / vóltáról, e' sententziának / betüiböl allván.* / FERENDUM ET SPE-/RANDUM. / *Incerto Authore.*
FOrog a' Szerentse
[etc.]
[Élőfej: ISTENES ENEKEK.]
Q4r = 459. p. [recte: 357. p.]: *VEGE.*

Q4v: Rendi e' Könyvben / foglaltt Enekeknek.
Q8v: *OVENUS.*
Nil opus Authorem
[Élőfej: LAISTROM.]
Q9r = 1. p.: Egynéhány oktató / Régulák által / VEZERLÖ UTA, / Minden úton-járó igaz / IZRAELITANAK. / AZ IGAZ UTON-/JAROHOZ.
BOldogul akarszlé [sic!] *házadbol / útadra ki-menni*
[12 regula] [Élőfej: *Régula.*]

R4v = 16. p.: *Ultra* [sic!] *indúlónak / Imádsága.*
OH fényes egekben lako-/zó. [Élőfej: *Utra indúlónak. Imádsága.*]
R6r = 19. p.: *Utban mondandó / Imádság.*
OH én bújdosó Atyáim-/nak [Élőfej: *Utban mondandó Imádság.*]
R8v = 24. p.: *Haza téréskorra való / Imádság.*
OH Izraelnek, s' Izrael / házából [Élőfej: *Haza téréshorra* [sic!] *való Imádság.*]
R11r = 29. p.: *Bujdosók, Számkivettettek / Imádsága.*
OH nagy hatalmú, senki-/töl nem függö [Élőfej: *Bujdosók Imádság.*]
S2r = 35. p.: *Bün botsánatért való / Imádság.*
OH végére mehetetlen böl-/tseségü [Élőfej: *Bün botsánatért való Imádság.*]

[14] Az élőfejek nyomdahibásak, a legjobb alakot közöljük. A következő betűket átírtuk: ę = é, o̊ = ö, ů = ü.

S6v: REGGELI / ENEK.
SZivem szerint Ur / Isten, hálat adok ne-/ked
S8r: MAS. / Vagy: / *Szivem szerint, Ur Isten / hálát etc.*
HAlát adok tenéked, / oh kegyelmes Isten
S9v: ESTUELI ENEK.
KRistus ki vagy Nap / és Világ, menyor-/szágra út, igazság
S11r: MAS.
MAradgy velünk mi / Kristusunk

A kötet a possessor-bejegyzés szerint a 18. században Bujáki Jánosé volt. A Podmaniczky–Degenfeld Könyvtár ex librisén a tulajdonosok mindig feltüntették, hogy az adott könyv hogyan került könyvtárukba. Eszerint 1891-ben, 6 forintért vásárolták egy G. R. monogramot viselő személytől. Kötése eléggé megviselt, korabeli vaknyomásos barna bőrkötés, két csatnak a nyomával.

Az istenes énekek kiadásainak leszármazási sztemmája szerint a lőcsei 1670-esnek (illetve az újabban előkerült 1666-osnak[15]) egyenes ági leszármazottja valamennyi későbbi lőcsei kiadás.[16] Semmi magyarázatot nem találtunk arra, hogy miért jelent meg ugyanabban az 1720-as évben kétféle lőcsei kiadás. Így a nyomdahelyre terelődött a figyelem. Pavercsik Ilona, a lőcsei nyomda legkiválóbb szakértője miután megvizsgálta mindkét kötet díszeit, betűtípusait, megállapította, hogy egyik 1720-as nyomtatvány sem készülhetett Lőcsén. Az Egyetemi Könyvtárbeli címlapon a nyomdász neveként ráadásul Brewer Sámuel szerepel, aki már 1699-ben meghalt, s halála után egyetlen lőcsei nyomtatványon sem olvasható a neve, csak örököseié.

Az EOK-beli 1720-as a szokásos 101 éneken kívül nemcsak beosztásában (l. Dézsi III. típus), hanem, amennyiben a hibás lapszámozástól eltekintünk, lapszámozásában és ívszámozásban is megegyezik a lőcsei 1730-assal (OSzK 304.279, Stoll Béla 148. tétel.), valamint a pozsonyi, Spajzer-kiadású 1730-assal (OSzK M 199.684, Stoll Béla 149. tétel.).

További problémát jelent a többi 18. század eleji, Dézsi-féle II–III. típusú, sok nyomdahibával tarkított lőcsei Istenes énekek-kiadás (1700, 1704, 1710, 1712, 1730), illetve azok valamennyi példánya: valódi vagy hamis impresszum szerepel-e címlapjukon?

A megmagyarázhatatlannak tűnő eltérésekre és azonosságokra, a sok nyomdahibára a nyomtatványok tipográfiai elemzése adhat választ.

A tipográfiai vizsgálatokat V. Ecsedy Judit végezte el, aki megállapította, hogy az 1712-es, 1720-as és az 1730-as lőcsei kiadások hamis impresszummal jelentek meg. Az EOK-példány „Lőcse 1720"-as impresszumáról kimutatta, hogy nemcsak a nyomtatási hely, hanem az év is hamis, mert valójában 1735 körül jelenhetett meg Pozsonyban a Royer nyomdában. A 18. század elejétől kezdve több dunántúli nyomda vállalta magára a protestáns vallásgyakorlathoz szükséges könyvek kiadását.[17] A cenzúrarendeletek miatt a nyomdász a megélhetését kockáztatta, ha engedély nélküli protestáns könyveket nyomtatott ki. Talán ez a Royer-nyomda hamis impresszumának egyik lehetséges magyarázata. Az EOK példányától eltérő külsejű – és címlapjának szövegében sem egyező – budapesti Egyetemi Könyvtár-beli példányról egyelőre csak annyit lehet biztosan állítani, hogy minden bizonnyal hazai nyomdából származik és kiadási éve megfelelhet a valóságnak.

[15] NUZZO, Armando: *Balassi Bálint Istenes énekeinek első bécsi és lőcsei kiadásáról.* = MKsz (108.) 1992. 348–355.
[16] KŐSZEGHY Péter: *A Balassi-szöveghagyomány néhány kérdéséről.* = ItK (89.) 1985. 89.
[17] V. ECSEDY Judit: *i. m.* 42.

Az Evangélikus Országos Könyvtár „Lőcse 1720"-as impresszumú Balassi–Rimay-kiadásának bibliográfiai leírása a fentiek szerint a következő:

> BALASSI Bálint – RIMAY János: Istenes eneki. Lőcse 1720. [recte Pozsony 1735 körül. Royer,] A–R, S11 = [8], 66, [2], 67–459 [recte 357], [9], 43, [11] pp. 24rét.

Nem zárható ki újabb kiadások és példányok előkerülése, így hasznos lehet, ha közöljük a Dézsinél még nem szereplő 1712-es és 1730-as „lőcsei", hamis impresszumú Istenes énekek tartalom-leírását is. A Dézsi-féle II. típusba tartozik az OSzK 321.253-as jelzetű 1712-es lőcsei énekeskönyve (A Dézsi-bibliográfiákban még nem szerepel. Stoll Béla 145. tétel).

> Az / *Né hai Tekintetes Nangos* [sic!] *Vitéz* /URNAK. / GYARMATI / BALASI BA-/LINTNAK, / Es / Amaz, jó emlekezetü, / Istenben bóldogúl ki múlt / Néhai / NEMZETES / RIMAI JANOS-/NAK, / Igaz háza fiának, és a' Ma-/gyar nyelvnek két ékessé-/gének. / *ISTENES ENEK[I].* / Mellyet a' Váradi Negyedik Editio / szerint edgynehány uj Enekek-/kel és Linádsságokk[al] [sic!] / ki-botsátott. / Lötsén, BREWER Samuel, / Anno 1712.
>
> Alv: Ovenus in Appendice / Epigrammatum. / *Praeter Virtutem*
> A2r: ELOGIA [...] / *Ad VALENTINUM / BALASSAM.* / JOHANNES RIMAI-/NUS.
> *BALINT nemzetedben ki vóltál / BALASSA*
> A3v: IN EUNDEM / JANUS BALOGUS / Tolnaeus.
> *DIq[ue]* [sic!] *Deaeq[ue] simul coelo*
> A4r: Ungarico Idiomate per / JOHANNEM RIMAI, / *reddita in hunc modum.*
> *ISten Asz[z]onyokkal égben / az Istennek*
> [Élőfej: ELOGIA. BALASSAE.]
>
> A5v = [2. p.]: *Néhai tekintetes és Nangos* [sic!] / *Vitéz Urnak.* / GYARMATI / BALASSA / BALINTNAK, / Istenes egynehány Vi-/tez Eneki. / ELSÖ.
> ADgy már tsendességet
> [etc.]
> [Élőfej: BALASSA ENEKI.]
> D3v = 70. p.: *A meg irt Vitéz Ur-Istent / Enekek vége.*
>
> D4r = [71. p.]: *Az / Jó Emlekezetü, Istenben / idvösségesen nyúgovó* / NEHAI NEMES / ES NEMZETES / RIMAI JA-/NOSNAK, / Istenes Eneki követ-/keznek.
> D4v = [72. p.]: Ovenus in Libro uno / Epigrammatum.
> *Solis ut in solo motu*
> D5r = [73. p.]: PSALMI LI. / Periphrastica Expla-/natio. / [etc.]
> D6r = 75. p.: Könyörül [sic!] én rajtam Ur I-/sten, s' irgalmazz
> [etc.]
> [Élőfej: RIMAI ENEKI.]
>
> N5r = 289. p.: *Ezek a' meg-nevezett fö személynek* / RIMAI JANOSNAK / *Entki* [sic!]: *Immár következnek más / egynehány szép Enekek.*
> N5v = [290. p.]: ELSO. / *A' Szerentsének álhatat-/lan vóltáról e' Szentén-/lának bötülböl* [sic!] *álván.* / FERENDUM ET SPE-/RANDUM. / *Incerto Authoré.*
> FOrog a' szerentse
> [etc.]
>
> S12v: RENDI E KÖNYVBEN / foglalt Enekeknek.
> [Élőfej: AZ ENEK TABLAJA.]

T3r = [1.p.]: *Via Jacobaea,* / az az: / JACOB PATRI-/ARKANAK / *olly úta,* / Melly minden UTON-JARÓ / s' bújdosó igaz Izraëlitákat, / bátorságos és boldog DE-/REK UTAR [sic!] igazgat, / Egynehány oktató Regu-/lák és Istenes Imadságok / által. / *Terem* 48 15. 16. / *Amaz Isten, kinek elötte jártanak az / én Atyáim, Abrahám és Isak; amaz / Isten, a' ki táplát* [sic!] *engem eleitöl fogva / mind e' máj napiglan, amaz Aogyal,* [sic!] / *ki meg-szabaditote engemet min-/den gonosztól, áldgya / meg az igaz,* / Uton-Járokat. / LÖTSEN, 1712.

T3v = [2. p.]: *Az igaz Uton Járok-/hoz.*
Bóldogúl akarszé házad-/ból útadra ki menni
[15 regula] [Élőfej: UTON-JARÓK. REGULAI.]

U2r = 23. p.: PRIMA / ORATIO / VIATORUM. / *In ingressu itineris dicenda.* / Utadnak el kezdésében / igy, vagy hasonló-kép-/pen imádkozzál.
OH fének [sic!] egekben lako-/zó
[Élőfej: UTON-JARÓK. IMADSAGI.]

U4r = 27. p.: II. ORATIO. / *In progressu itineris.* / Utnak közepin mon-/dandó Imádság.
OH én bujdosó Atyáim-/nak [Élőfej: UTON-JARÓK. IMADSAGI.]

U8v = 36. p.: III. ORATIO. / *In Egressu & Regressis / itineris dicenda.* / Utnak el végezesében, / és Utról való Haza té-/résben mondando / Imádság.
OH Izraelnek s' Izrael há-/zából
[Élőfej: UTON-JARÓK. IMADSAGI.]

U10v = 40. p. [A kötet csonkasága miatt a szöveg megszakad.]

A kiadás valódi impresszumának meghatározása további kutatásokat igényel.

A Dézsi-féle III. típusba tartozik az OSzK 304.279 jelzetű 1730-as lőcsei kiadása (Dézsi-bibliográfia, 1904, 26. tétel említi. Stoll Béla 148. tétel).

A' Néhai / *Tekéntétes Nagyságos Vitéz* / URNAK. / *GYARMATI* / BALASSA / BÁLINTNAK: / *és* / Ama jó-emlekezetü néhai / Nemzetes / RIMAI / JÁNOSNAK; / Igaz Haza-fiainak, és a' / Magyar nyelv két / ékességnek [sic!] / ISTENES ÉNEKI / *Most újobban e' kis for-/mába ki-botsáttattak.* / LÖTSÉN. 1730.

Alv: Oven. in Append. / Epigrammatum. / *Praeter virtutem*
A2r: ELOGIA [...] / AD VALENTINUM BALASSA, / Joannes Rimainus.
BÁLINR [sic!] *nemzetedben ki vól-/tál* BALASSA
A3v: *In Eundem* / JANUS BALOGUS / TOLNAEUS.
DIiquae [sic!] *Deaeque simul coelo*
A4r: Ugyan azon Magyárúl:
ISten Aszszonjokkal égben az / Istenek
[Élőfej: ELOGIA. BALASSA.]

A5r = [1. p.] Néhai / *Tekintetes és Nagyságos Vitéz* / URNAK / *GYARMATI* / BALASSA BÁLINT-/NAK. / Istenes. 's egynéhány Vitézi / ÉNEKI.
ADgy már tsendességet
[etc.]
[Élőfej: BALASSA ÉNEKI.]

D1v = 66. p.: BALASSA BALINT / ÉNEKINEK / *VÉGE.*

D2r: *A' / Jó emlekezetü,* / NEHAI NEMES ÉS / NEMZETES / RIMAI / JÁNOSNAK / ÉNEKI / KÖVETKEZNEK.
D2v: Oven. in Lib, uno, Epi-/grammatum:
Solis ut in solo motu

D3r = 67. p.: *Tükör ez: nézz ebbe bünös, / Hogz* [sic!] *kárhozátban ne légy ös.*
KÖnyörüly én rajtam, Úr / Isten 's irgalmazz
[etc.]
[Élőfej: RIMAI ÉNEKI.]

K10v = 226. p.: *Ezek a' meg-nevezett fö Sze-/mélynek* Rimai Jánosnak / Éneki; *immár következnek / már egynéhány szép / Énekek.*
K11r = 227. p.: *A' szerentsének állhatatlan vól-/táról, e' szententiának be-/tüiböl állván:* / FERENDUM ET SPE-/RANDUM. / *Incerto Authore.*
FOrog a' szerentse
[etc.]
[Élőfej: ISTENES ÉNEKEK.]
Q4r = 357. p.: *VÉGE.*

Q4v: Rendi e' Könyvben / foglalt Énekeknek.
Q8v: OVENUS.
Nil opus Authorem
[Élőfej: LAISTROM.]

Q9r = 1. p.: Egynéhány oktató / Regulák által / VEZERLÖ UTA, / Minden úton járó igaz / IZRAELITANAK. / AZ IGAZ UTON-/JÁRÓHOZ.
BOldogúl akarsz-é házadból / útadra ki-menni
[12 regula] [Élőfej: *Régula.*]

R4v = 16. p.: *Utra indúlónak / Imádsága.*
OH fényes egekben lako-/zó [Élőfej: *Utra indúlónak. Imádság.*]
R6r = 19. p.: *Utban mondandó / Imádság.*
OH én bújdosó Atyáim-/nak [Élőfej: *Utban mondandó. Imádság.*]
R8v = 24. p.: *Haza téréskorra való / Imádság.*
OH Izraelnek, 's Izrael / házából
[Élőfej: *Haza téréskorra. való Imádság.*]
R11r = 29. p.: *Bújdosók, Számkivettet-/tek Imádsága.*
OH nágy hatalmú, senki-/töl nem függö
[Élőfej: *Bújdosók. Imádsága.*]
S2r = 35. p.: *Bün botsánatért való / Imádság.*
OH végére mehetetlen böl-/tseségü
[Élőfej: *Bün botsánatért. való Imádság.*]

S6v: REGGELI / ÉNEK.
SZívem szerint Ur / Isten, hálát adok né-/ked
S8r: MÁS. / Vagy: / *Szívem szerint, Ur Isten / hálát, etc.*
HÁlát adok tenéked, / óh kegyelmes Isten
S9v: ESTVÉLI ÉNEK.
KRistus ki vagy Nap / és Világ, menyor-/ságra út, igazság
S11r: MÁS.
MAradgy velünk mit [sic!] / Kristusunk

V. Ecsedy Judit tipográfiai vizsgálata szerint a kötet nem 1730-ban Lőcsén, hanem Budán, 1730 körül, a Landerer nyomdában jelent meg. Bibliográfiai leírása:

BALASSI Bálint – RIMAY János: Istenes éneki. Lőcse 1730. [recte Buda 1730 körül. Landerer,] A–R, S11 = [8], 66, [2], 67–357, [9], 43, [11] pp. 24rét.

A kiadás hasznán a fentiek szerint nem egy, hanem több nyomda is osztozott. Balassi és Rimay istenes énekeit az 1730-as években Budán a Landerer nyomdában, Pozsonyban a Royer nyomdában illetve Spajzer Ferenc kiadásában azonos beosztással, ív- és lapszámozással hozták forgalomba, csupán a betűtípus tért el. Egy esetleg szintén hamis impresszumú, ma már ismeretlen 1710-es lőcsei [?] kiadás [Stoll Béla 144. tétel.] lehetett a későbbiek mintája. Dézsi leírása szerint[18] ugyanis az 1728-as budai kiadás szintén ugyanezt a beosztást, ív- és lapszámozást adja. Az 1728-as pedig, címlapja szerint, az 1710-es lőcseit követte: „Nyomtattatot Löcsén 1710. [Ujj]onnan nyomtattatot Bádán [sic!] 1728."

H. HUBERT GABRIELLA

Kísérlet egy elveszett retorika rekonstrukciójára (Nógrádi Mátyás ars concionandija). Medgyesi Pál imádság- és prédikációelméletével, a *Doce nos orare, quin et praedicare*[1] című munkájával egy időben jelent meg Nógrádi Mátyás, későbbi református püspök kézikönyve a prédikációszerkesztés szabályairól. A *Régi magyarországi nyomtatványok* harmadik kötetébe a munka mint egykorú adat alapján feltételezhető retorikai kézikönyv kerül be.[2] A nyomtatványból példány nem ismert, de a szerző más írásaiból következtetni lehet a prédikációval kapcsolatos elképzeléseire. Más helyen írtam az elveszett mű helyéről a kor irodalmi gondolkodásában, de mindössze egyetlen mozzanatot ragadtam ki Nógrádi munkásságából: a tanításról és az oktatásról vallott nézeteket hasonlítottam össze a század magyar elméletíróinál.[3] Ez alkalommal az elveszett ars concionandi vázlatos rekonstrukciójára teszek kísérletet.

Az 1650-ben megjelent ars concionandik szerzői, Medgyesi Pál és Nógrádi Mátyás személyes, mondhatnánk úgy is, hogy szakmai kapcsolatban álltak. Az ifjú Nógrádi 1633-ban Debrecenben a külföldről nemrégiben hazatért Medgyesi tanítványa volt. Herepei János buzgalmának köszönhetően vált ismertté egy könyvbejegyzés a kolozsvári református kollégium könyvtárának egyik kötetéből: „Hunc librum dono dabat Revere[n]d. ac Clarissi. Dominus Paulus P. Megiessi Matthiae K. Nogradi 1. die May. Anno Do. 1633. In schola Debrecina."[4] Ebből Herepei arra következtet, hogy a fiatalember „jó tanuló, igyekvő növendék lehetett, hiszen tanára könyvajándékozással ezért tüntette ki".[5] Maga a tény kétségtelenül igazolja tanár és tanítvány jó kapcsolatát; a hazai irodalmi gondolkodás fejlődése szempontjából pedig különös jelentősége van annak, hogy az ajándék éppen egy irodalomelméleti kézikönyv: Lorenzo Vallának a latin nyelv eleganciájáról szóló munkája.

[18] DÉZSI Lajos: *i. m.* 1904. 80–82. Azóta a lappangó OSzK-példány is előkerült.

[1] MEDGYESI Pál: *Doce nos orare, quin et praedicare.* Bártfa, 1650. RMK I. 832. (A továbbiakban: MEDGYESI 1650.)

[2] A kötet kéziratában RMK I. 833a számon szerepel. Vásárhelyi Judit hivatkozik a korábbi szakirodalomra: ZOVÁNYI Jenő: *Prédikálásnak egyenesen folyó rendje* címen sorolja a munkát Nógrádi művei közé, 1650-re téve megjelenését; (*Zoványi Jenő cikkei a „Theológiai Lexikon" részére a magyar protestantizmus történetéhez.* Bp. 1940. 329.) ezt átveszi Varga Imre is az RMKT Nógrádi verseit is tartalmazó kötetében *Régi Magyar Költők Tára XVII. század 10. Az 1660-as évek költészete (1661–1671)*, sajtó alá rendezte VARGA Imre. Bp. 1981. 657.)

[3] BARTÓK István: *Nógrádi Mátyás elveszett ars concionandija. Tanítás és oktatás a XVII. század második felének magyar prédikációelméletében.* = ItK 1997. (megjelenés előtt).

[4] HEREPEI János: *Néhány adat Nógrádi K. Mátyás életéhez.* In: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 2.* Szerk. KESERŰ Bálint. Bp.–Szeged, 1966. 183–186. itt: 183. (A továbbiakban: HEREPEI 1966.)

[5] HEREPEI 1966, 184.

Az RMNy-tétel leírásában Vásárhelyi Judit idézi azt a helyet, ahol prédikációelméletét Nógrádi Mátyás mint megjelent könyvet említi. *Lelki próbakő* című művének ajánlásában Nógrádi Mátyás ezt írja Bagoly Katának:

> „Becsületes Aszszonyom, harmadik munkám ez, az én kegyelmetek között való lakásomban, mellyet közönségessé tészek Isten kegyelme által: Mert magam költségével a' Prédicállásnak egyenesen folyó rendit, és útát, ez előtt nem régen, kegyelmetek szemei eleiben bocsátottam. Az után nem sok idővel, Nemzetes BORNEMISZA ISTVÁN Uram költségével, Szent Pál Apostol Romaiakhoz irt levelét, három Methodus alatt éppen világ eleiben terjesztettem."[6]

Az ajánlásban említett Szent Pál-levél „három metódus alatti" magyarázata[7] több szempontból is igen fontos Nógrádi Mátyás prédikációelméleti munkásságának rekonstruálásához. Az olvasóhoz szóló előszóból szerezhetünk tudomást róla, hogy Nógrádi az ars concionandiban egy florilegium kiadásának előkészületeiről tett említést. Most ugyanis biztosítja az olvasót, hogy nem feledkezett el korábbi ígéretéről, de elfoglaltságai miatt késik a kézikönyv.[8] Az elméleti összefoglaló mellett tehát Nógrádi egy példatárral is szerette volna segíteni prédikátortársait. A gondolat nyilván az elmélet kidolgozásakor foglalkoztatta, hiszen a „libellus ante hunc emissus" – összevetve a hivatkozást a *Lelki próbakő* ajánlásában írottakkal – nem lehet más, mint az elveszett ars concionandi. Arra vonatkozó utalást nem ismerünk, hogy a florilegium valaha is elkészült és megjelent volna.

A hivatkozásban használt „libellus" kifejezés lehet szerénykedő fordulat, amellyel a szerző el akarja kerülni saját érdemeinek túlzott kidomborítását. Ha viszont a terjedelemre vonatkozik, akkor arra következtethetünk, hogy nem vaskos kötetnek, hanem vékony füzetecskének kell elképzelnünk az elveszett homiletikát.

Szent Pál levelét Nógrádi Mátyás 16 fejezetre osztja. Mindegyik fejezet anyagát „triplici methodo" fejti ki. A kérdések és feleletek sorozatából álló analysist követi az explicatio, a kétséges pontok magyarázata, ugyancsak kérdés–felelet formában. A szerző mindkét részben kitér a felmerülő ellenvetések cáfolatára is. Szempontunkból legérdekesebb a harmadik, a „practicus methodus". Ez ugyanis nem egyéb, mint a „praxis concionatoria", azaz annak bemutatása, hogyan lehet prédikáció formában a hallgatóság hasznára és épülésére fordítani az adott fejezetben tárgyaltakat.

A vázlatokban a legfontosabb dolgok a prédikáció főbb szerkezeti egységei szerint elrendezve szerepelnek. Nógrádi csak a gondolati vázát adja az egyes beszédeknek, a főbb szerkezeti egységekhez kapcsolódva. A részletesebb kidolgozást a prédikátorokra bízza.

Előfordul például, hogy csak a tanulságot határozza meg, az azt alátámasztó érvek és a hasznok kifejtését az igehirdető végezze saját belátása szerint.[9] Leggyakrabban a „terjesztés" (amplifi-

[6] NÓGRÁDI Mátyás: *Lelki próbakő, Mellyen Az ember mind magát, s-mind Vallását megczirkálhattya, sőt háza-népének-is szent útat mutathat, az egyenesen való-járásra.* Debrecen, 1651. RMK I. 845. (A továbbiakban: NÓGRÁDI 1651b) A2r–v.

[7] NÓGRÁDI Mátyás, *Epistolae Ad Romanos Scriptae. Brevis explanatio, Triplici Methodo ornata. Videlicet. I. Analytica, II. Explicatoria. III. Practica.* Debrecen, 1651. RMK II. 746. (A továbbiakban: NÓGRÁDI 1651a.)

[8] „Lector candide, non excessit nobis memoria promissio nostra, De FLORILEGIO emittendo, cujus in nostro libello, ante hunc emisso, interposui mentionem. sed quia in diem graves nobis occurrunt labores, hinc retardatur illius complanatio [...]" NÓGRÁDI 1651a, Ad Lectorem, A4v.

[9] „Usus poteris subnectere; quosvis." NÓGRÁDI 1651a, 20. „Quibus mediis possum promovere fratris salutem? – Kettőt megemlít, majd: – Caetera media tuo committo judicio." NÓGRÁDI 1651a, 232–233. „Rationum & Usuum elaborationes tuo judicio committo." NÓGRÁDI 1651a, 258.

catio) módját bízza a prédikátorra „amplifica, amplificetur, amplificabis" és hasonló fordulatokkal. Néha az elmondottak megvilágítását illetően éppen csak utal a lehetőségekre,[10] vagy mindössze annyit mond: világítsd meg úgy, ahogy a legjobban tudod.[11] Olykor az egyes helyek magyarázatával kapcsolatban különféle szaktekintélyekhez utalja a prédikátort.[12]

A *Lelki próbakő* a népnevelő kegyességi művek szép példája, mellyel a jámbor olvasó „háza népének is szent utat mutathat az egyenesen való járásra." Szempontunkból a legtanulságosabb a benne található két prédikáció: az egyik a varázslásról, a másik az istentagadókról. A címekből kiderül, hogy mindkettő el is hangzott a debreceni gyülekezet előtt.[13]

A szerkezeti egységek latin és magyar elnevezése és azok tartalma sokat segít Nógrádi Mátyás homiletikai elképzeléseinek rekonstruálásában. Különösen érdekesek azok az esetek, amikor a szerző utal az egyes részek egymáshoz kapcsolódására, a prédikációban betöltött szerepükre. A Manasses gonoszságát tartalmazó textusban például előfordul a Gyehenna említése. A magyarázat szükségességét Nógrádi a következőképpen indokolja: „Az Sidó botüben, GEHINNOM vagyon, a' mely szó két szóból álló egy szó, mellyeket meg-kell fejtegetni, és ugy mehetünk az dolognak értelmére."[14]

Máskor a szerző jelzi, hogy egy-egy részt elhagyva vagy a szokásos sorrendet módosítva eltér az általános sémától: „[...] de ennek a' Tanuságnak rend-szerént való erössétésit hátra hagyván, edgy-nehány kérdések által tanitok [...]"[15] Vagy: „Hátra tevén azért most a' Tudományokatt, e' nagy es fontos dolognak feytegetésében; Kérdésenként megyek-elő, a gyengék kedveert, a' Kerdesek pedig, im ezek lesznek."[16] A „gyengékre" való utalás teszi egyértelművé, hogy a bonyolultabb vázlat egyszerűsítése a kevésbé felkészült hallgatókhoz való alkalmazkodást szolgálja. Erre az eljárásra bőven találhatunk példát a kor prédikációs elméletében és gyakorlatában.

Az egyes latin terminusok tartalmát Nógrádi gyakran körülírással próbálja minél érthetőbben kifejezni. Az Usus Examinatorius jelentésének érzékeltetése stiláris szempontból is figyelemreméltó. Szép magyar fordulatokat eredményez, amikor a szerző önállóan fogalmaz, vagy legalábbis elszakad feltételezhető forrásaitól: „Kérlek a' hatalmas Istenre, visgállyátok meg magatokat ezeken a dolgokon [...]"[17] „Ezeken a dolgokon vond rámára szivedet édes Atyámfia [...]"[18] Ugyanezeknek a gondolatoknak a megfogalmazása az angol szerzőtől fordított *Idvösség kapujá*ban[19] kevésbé szerencsés, túlságosan szembetűnő az idegen szöveg hatása: „Exáment és Probát szolgál-

[10] „Illustrabis Exemplis similitudinibus." NÓGRÁDI 1651a, 88.

[11] „Illustrabis ut melius poteris." NÓGRÁDI 1651a, 236.

[12] „De his inspice Vollebium." NÓGRÁDI 1651a, 18. „Consule Bucanum. [...] De hoc vide Ursinum." NÓGRÁDI 1651a, 19.

[13] *Rövid tracta A' Varaslasrol, mellyet Bizonyos Tanitásokáltal el végezett a' Debreczeni Szent Congrégatioban NOGRADI MATYAS. An. 1651.* NÓGRÁDI 1651b, 123–202; *Lelki Elmélkedés, Melly Az Atheusoknak, es szent Lélek ellen vétö embereknek avagy csak fél-rész szerint-valo állapottyokat világoson ki-mutattya: mellyet a' Pünkösdi szent alkalmatosság Tanitott NOGRADI MATYAS; A Debreczeni Sz. Congregatioban. An. 1651. die Maji 28. 29. 30. 31. 32.* NÓGRÁDI 1651b, 203–280.

[14] NÓGRÁDI 1651b, 129.

[15] NÓGRÁDI 1651b, 152.

[16] NÓGRÁDI 1651b, 216.

[17] NÓGRÁDI 1651b, 256.

[18] NÓGRÁDI 1651b, 264.

[19] *Idvösség Kapuja [...] Mellyet ez-elött Angliai Nyelven ki-bocsátott, rész-szerint, HILDERSAM Londiniumban, [...] Mostan pedig Magyar Nyelvre forditott [...] NOGRADI Matyas.* Kolozsvár, 1672. RMK I. 1133. (A továbbiakban: NÓGRÁDI 1672).

tat ez, mellyen meg kell magadat czirkálnod, hogy-ha vagyon-é ép szived?"[20] „Examinállyuk-meg szivünket ezen a' jegyen, ha ugyan valoban követtyük-é ez Regulát, avagy nem?"[21] „Exament és vizsgálást ád e' Tudomány elönkbe. Czirkáld-meg szivedet [...]"[22]

Az *Idvösség kapuja* Hildersam angol szerző nyomán készült, az ötvenegyedik zsoltárnak magyarázata, mégpedig – és ez az, amiért a számunkra különösen fontos forrás – „Praxis szerént valo fejtegetése". Ez alatt itt is a „praxis concionatoria" értendő, akárcsak a Szent Pál-levél „tertio methodo" kifejtése.

A szerző elöljáróban tíz kérdést lát szükségesnek tisztázni. Ezek közül szempontunkból a legérdekesebb a nyolcadik kérdés, amelyik egy tömör ars concionandi-vázlatnak tekinthető, ezért érdemes teljes terjedelmében idézni.

> „VIII. Quaestio
> Mitsoda modot akarok e' Soltárnak fejtegetésében tartani rövideden megjelentem.
> 1. In Genere, Közönségessen.
> (1) Qualis sit hic Psalmus.
> (2) Titulus examinandus.
> (3) Divisio Psalmi ponenda.
> 2. In Specie
> (1) Minden verseknek értelmét meg-fogom mondani.
> (2) A' hol az igék engedik részekre-is osztom.
> (3) A' versekben lévő nehézségeket meg-világosítom.
> (4) A' minémü tanuságokat Isten elönkben ád, ki-mutogatom.
> (5) A' Tanuságokat practisalom meg-erösétem, és hasznait kijelengetem.
> (6) Ha valami ellen-vetések támadnak azokat el-háritom."[23]

Az „in genere" – „in specie" felosztás minden bizonnyal az elveszett ars concionandiban is szerepelt. Ez a szinkretikus retorikai hagyomány – Keckermann és követői – ismeretében szokásosnak mondható.

Érdekes a tíz kérdés utáni eszmefuttatás az exordium szükségességéről. Kell-e „pompás elöljáró beszéd" vagy nem – a kor homiletikai elképzeléseinek egyik jellegzetes vitapontja volt. Nógrádi Mátyás a következőket írja:

> „[...] de minek elötte elöbb mennénk, egy kérdésre meg-kell felelnünk rövideden, melly ez;
> QUAESTIO.
> Holott it mint egy elöl-járo beszédet csinál Dávid a' Titulusnak alkalmatosságával. Az a' kérdés Szabadé és illendö-é a' Tanitoknak pompás elöl járo beszédet csinálni, kiváltképpen ollyat, a' minémüvet a' Pápisták ma csinálnak?
> FELELET.
> Absolute, nem szükséges; Rationes Sunt.
> 1. Mert más az Oratornak állapottya, más a' Praedicatornak. Az Orator ritkán Oral, és kivántatik, hogy az halgatoknak jo akarattyokat kivánnya, de a' Ministernek vagyon már hitele az halgatók elöt. Ergo nem kivántatik.

[20] NÓGRÁDI 1672, 637.
[21] NÓGRÁDI 1672, 645.
[22] NÓGRÁDI 1672, 1356.
[23] NÓGRÁDI 1672, 14–15.

2. Mert az Oratoroknál is az exordium non est pars Essentialis Orationis; azért nem szükséges hoszszu elöl-járo beszédet a' Pogányok Scholajából elö hozni.
3. Elég ha a' Tanito a' Leczkének alkalmatosságán kezdi el a' Textust és annak czéllyát meg-mutogattya.
4. Itt Dávid nem csinál elöl járo Pompás Exordiumot; hanem az alkalmatosságon kezdi-el a' Soltárt, micsoda inditotta légyen Dávidot e' Soltárnak irására. A Betshabe Aszszonnyal valo gonosság, az Isten haragjának érzése; és a' Náthán Prophétának ellene valo mendörgö Legatioja."[24]

Az exordium elutasításánál figyelemreméltó a világi retorikára való hivatkozás, ahol az exordium „non est pars Essentialis". Hasonlót „a Pogányok Scholáján" kívül a kor magyar szerkesztésű világi retorikáiban is olvashatunk. Andreas Graffnál például a beszéd „principalis" része a propositio és a confirmatio; „minus principalis" a két szélső, azaz a kezdő exordium és a befejező peroratio; ugyancsak kevésbé fontos az eddig említettek között elhelyezkedő narratio és confutatio.[25]

Az exordium tekintetében különbséget fedezhetünk fel Medgyesi és Nógrádi felfogása között. Medgyesi a Geleji Katona Istvánnal folytatott „homiletikai vitában" az exordium ellen foglal állást, viszont elméleti munkájában is tárgyalja és saját prédikációiban is gyakran él vele. Nógrádinál teljes az összhang a fentebbi fejtegetés és egyéb ismert megnyilvánulásai között: az idézett rövidke vázlatba nem veszi fel az exordiumot, és nyomtatásban fennmaradt prédikációiban sem használja.

A könyvben a prédikációk közel másfélezer lapon keresztül követik egymást, az idézettnél sokkal részletesebb szerkezeti vázlat alapján. A textus mindig a zsoltár egy-egy verse. Ebben a kötetben is találhatunk példákat annak hangsúlyozására, hogy az egyes részek hogyan kapcsolódnak egymáshoz és a prédikáció egészéhez. Az ige nehezen érthető szavainak magyarázatát például így vezeti be a szerző: „Hogy annál jobb utat nyithassunk, a' Tudománynak ki-mutogatására, két difficultást láthatunk a' Textusban, két nehézséget."[26] A doctrina tisztázásával kapcsolatban is emlékeztet a szerző a részek szokásos sorrendjére, mintegy előlegezve a gondolatmenet várható folytatását: „Minek-elötte a' tanuságot erösgetnök, néminemü homályokat akarok el-háritani, mellyek a' Tudományban lehetnek, Kérdésekben foglalván a' nehézségeket."[27]

Érdekes, amikor a szerkezet szabályszerűségére történik utalás: „Ez undok bünnek eltakargatásában, melly csudálatos mesterséget követett Dávid, egy-szoval jelentsük-meg, mivel itt vagyon hellye, és ideje."[28] Vagy: „Igy meg-értvén a' tanuságnak világositását, Okaira kell általmennünk."[29]

Jó példa a különböző részek gondos számontartására, amikor a szerző figyelmeztet korábbi ígéretére: „Meg-igirtük vala fellyeb, hogy egy néhány igazgatásokat szabjunk azok eleiben, kik a' lelki késértetekben forganak [...] már ez után azokhoz fogunk, és hat kiváltképpen valo directiokat tanitok mellyekre kell vigyázniok: [...]"[30] Az is előfordul, hogy a szokásos felépítés módosul: „E'

[24] NÓGRÁDI 1672, 16.
[25] „Pars est vel Principalis, vel Minus principalis. Principalis est Propositio & Confirmatio. Minus princip. est Extrema, eaque antecedens ut Exordium: et Consequens ut Peroratio, vel Media, ut Narratio & Confutatio." GRAFF, Andreas: *Lex mihi ars Studium eloquentiae absolutum.* Lőcse, 1643. RMK II. 623. C10r.
[26] NÓGRÁDI 1672, 499.
[27] NÓGRÁDI 1672, 543.
[28] NÓGRÁDI 1672, 631.
[29] NÓGRÁDI 1672, 904.
[30] NÓGRÁDI 1672, 312.

Tanuságnak második Hasznát, melly Feddés volna, elhagyom, mivel az Intö Haszon közibe elegyedett ide fellyebb."[31]

Az ellenvetések megcáfolását Nógrádi általában élvezetes magyar fordulatokkal jelenti be, úgy tűnik, ennek a gondolatnak a kifejtésében a legváltozatosabb a stílusa. Néhány példa:

> „Megmutogatom ez hetedik Versnek folyásában az igasságot, és az hamisságnak nyakát szakasztom. [...] Minek elötte eléb mennénk, lássuk ezeknek csavargo ellenkezéseket. [...] Valoban szines fogások, de nosza rázogassuk-meg czikkelyenként."[32] „E' bizony nem egyéb gondolat, hanem a' meg-romlott testnek műhelyében koholtatott meg-veszett agyaskodás."[33] „E' Tanuság alkalmatosságot szolgáltat némely meg-veszet emberek szavainak meg-czáfolására [...] E' Tanuság világosságra hozza azoknak bolondságokat, kik szüntelen vádollyák az Istennek szerelmesit."[34]

Az applicatio, azaz a rászabás lényegét könnyen megérthetjük Nógrádi néhány meggyőző megoldásából. Egy alkalommal például „az Isten igéjéhez valo készülettel" kapcsolatban általánosságban a következőkre figyelmezteti hallgatóját:

> „minek elötte Isten igéjének halgatására mennél, el-kell vetned minden ismért bünt, valamely dolgot bünnek ismérsz és tudcz lenni, abbul ki kell térned." Konkrét példát hoz arra, hogyan vétenek sokan ez ellen: „Ugyan-is ez az csudálatos dolog hogy az emberek Szombaton megiszszák magokat, részegek mint egyféle állat, s' mindgyárt Vasárnapra kelve az Isten igéjének hallására jönek. Ne gondold azt, hogy igy kellessék idvezülnöd, hanem meg-romlasz inkább."[35]

Egy más helyen az elmondottakból az a tanulság adódik, hogy a szülőknek szem előtt kell tartaniuk gyermekük üdvösségét akkor is, amikor taníttatásáról, kiházasításáról gondoskodnak. Az applicatio során derül ki, pontosan milyen rossz példát kell elkerülniük:

> „Itt azért sokan el-árullyák magokat a' szülék közzül, kiknek semmi gondgyok nincs magzattyoknak idvességekre. Sokan csak arra vigyáznak, hogy ez ideiglen tarto élettel élhessenek. Azért, midön szolgálatra adgyák, nem néznek sem Arriánust, sem Pápistát, csak külsö étellel tartsa, ha lelke szomjuhozik-is. Hasonlo-képpen, ha tanitatni kell, akar minémö eretnek Scholában tanullyon, csak légyen jo Deák, azzal sem gondolnak: Ha házasitani kell leányokat, akar lator, akar eretnek légyen, ottan hamar annak tukmállyák, csak legyen a' tarsolyban."[36]

Nógrádi Mátyás fennmaradt műveiben következetesen alkalmazza az ars concionandi latin és magyar terminusait. Jellemző példa a bizonyítás aspektusainak magyar elnevezése.

Medgyesi Pál a *Doce praedicare* első tabulájában a tanulság „öszve-szedése" és „magyarázása" után szögezi le, hogy a tanulságnak „meg-állatása" során két dolgot kell bizonyítani: először azt, hogy a kifejtett igazság „ugy légyen", utána pedig azt, hogy „miért légyen" úgy.[37]

[31] NÓGRÁDI 1672, 725–766.
[32] NÓGRÁDI 1672, 500–501.
[33] NÓGRÁDI 1672, 534.
[34] NÓGRÁDI 1672, 1230.
[35] NÓGRÁDI 1672, 67.
[36] NÓGRÁDI 1672, 542.
[37] MEDGYESI 1650, K7r.

Másfél évtizeddel később Ramus logikájának legbuzgóbb magyar interpretátora, Martonfalvi Tóth György mindezeket a következőképpen fejti ki. A doctrina egyik fő része a tanulság kiemelése a hallgató számára, azaz kibontása a szövegből és világos megfogalmazása. Eddig tart a formatio. A másik fő rész a tractatio, a tétel bizonyítása. Ennek első fázisában (tu hoti) azt kell igazolni párhuzamos helyek vagy példák segítségével, hogy a felállított tétel igaz. A második fázisban (tu dioti) azt kell megindokolni érvekkel, hogy a bizonyított igazság miért van úgy, ahogy van. A tárgyalt állítást alátámasztó érveket az igehirdető maga is megalkothatja, ha az állítás logikai alanyát és állítmányát a logikai értelemben vett inventio tudományára támaszkodva a helyére teszi.[38]

Nógrádi a tanulság megerősítésében pontosan az említett két módszert alkalmazza, és a kétféle érvelés elnevezését következetesen megkülönbözteti: az első esetben a tanulság *igazságát*, a második esetben pedig *valóságát* mutatja meg.[39]

Az egyes részek tartalmának vizsgálata nem hagy kétséget az adott szerkezeti egység funkciója felől. Az ismert kötetekben olvasható prédikációkat Nógrádi a gyakorló igehirdetőknek is mintául szánta, talán a megígért florilegium helyett is. Kettőről biztosan lehet tudni, hogy a szerző el is mondta őket a gyülekezet előtt.

Semmi okunk feltételezni, hogy Nógrádi gyakorlata jelentősen eltért volna az elméleti művében rögzített kánonoktól. Ismerve a korabeli elméletírók megjegyzéseit saját rendszerük alkalmazásáról, arra gondolhatunk, hogy az elmondott beszédek egyszerűbbek lehettek mind a nyomtatásban megjelenteknél, mind az ars concionandikban kidolgozott konstrukcióknál. A szabályok ugyanis a teljes eszköztárat mutatják be, amiből a prédikátor az alkalomnak megfelelően válogathat. Az irodalmi gondolkodást vizsgálva viszont elsősorban nem arra vagyunk kíváncsiak, hogy a prédikációk élőszóban hogyan hangzottak, hanem inkább a tudnivalók teljességét összefoglaló elméleti rendszerezésekre.

Nógrádi ismert művei alapján rekonstruálható a szerző prédikációeszményének szerkezeti vázlata, ezt függelékként csatolom. Az elmondottak alapján nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy a vázlat nem eshet túlságosan messze az elveszett ars concionandiban rögzített sémától.

A vázlatot összevetve Medgyesi Pál prédikációelméletének tabuláival, szembetűnő a hasonlóság. Ezen nem kell csodálkoznunk, hiszen utaltam Medgyesi és Nógrádi tanár-tanítványi viszonyára. Nógrádi ismerhette egykori mestere elképzeléseit a prédikáció felépítéséről és egyéb tudnivalóiról. Emellett az sem volna lehetetlen, hogy azonos forrásokat használtak. Medgyesi felhívhatta tanítványa figyelmét az általa leghasznosabbnak tartott külföldi szakmunkákra, amelyekhez Nógrádi később Hollandiában és Angliában könnyen hozzájuthatott. Sajnálatos, hogy Nógrádi könyvtárát nem ismerjük; idézett tanulmányában Herepei János az említetten kívül mindössze még egy könyvéről szól, de arról is csak annyit, hogy 1635-ben jelent meg.[40]

Nógrádi Mátyás ars concionandija igen jelentős helyet tölt be kritikatörténetünkben: a század későbbi elméletíróinak, Martonfalvi Tóth Györgynek és Szilágyi Tönkő Mártonnak munkáit megelőzve, Medgyesi Pál kézikönyvével együtt a magyar szerkesztésű egyházi retorikák egyik első képviselője.

BARTÓK ISTVÁN

[38] „[...] rationes Documenti [...] concionator ipse conficit, et invenit, documenti subjectum et praedicatum per loca inventionis deducendo, uti in Usu logicae Rameae ostendimus." MARTONFALVI TÓTH György: *Ars concionandi Amesiana.* Debrecen, 1666. RMK II. 1079. Regula IX.

[39] „Ez Tudománynak igasságát Öt UTAKON mutatom igaznak lenni." [...] Ennek valoságát még-is Két DOLGOC bizonyittyák: [...]" NÓGRÁDI 1672, 633, 779.

[40] HEREPEI 1966, 185.

Függelék

Nógrádi Mátyás: Ars concionandi.
Debrecen, 1650

1 In Genere, Közönségessen.
[...]

2. In Specie
Textus – Ige, vers
Exordium – A lecke alkalmatossága
Explicatio Textus – Az ige magyarázata
Summa, Propositio – Az ige summája
Scopus – Feltett cél
Partitio – Az ige részekre osztása
Az ige nehezen érthető szavainak magyarázata
A Tanúság fundamentuma
Doctrina, Documentum – Tudomány, Tanúság
Illustratio Doctrinae – A tanúság megvilágosítása
Probatio Doctrinae – A tanúság megerősítése

– a tanúság igazságának megerősítése
– a tanúság valóságának megerősítése
  – Rationibus – Okokkal
  – Exemplis – Példákkal

Usus Doctrinae – A tanúság haszna

– Refutatio – Cáfolás
– Informatio, Instructio – Oktatás, tanítás
– Hortatio, Exhortatio – Intés, mozgatás
– Argutio, Redargutio, Reprehensio – Feddés, orcázás
– Examinatio, Probatio – Vizsgálás, cirkálás, próbálás
– Admonitio – Rettentés
– Humiliatio – Megalázkodás
– Consolatio – Vigasztalás
– Gratiarum actio – Hálaadásra serkentés
– Correctio
– Admiratio
– Deploratio

[Mind a tanuságok, mind a hasznok jobb megértését célzó lehetőségek]

Motiva – Indító okok, indító erősségek
Media – Eszközök
Signa – Jegyek, mutató címerek
Cautiones – Amely dolgokat el kell távoztatnunk
Directiones – Amely dolgok megtartására vigyáznunk kell

Az ellenvetések megcáfolása

– Objectio – Ellenvetés
– Responsio – Felelet

Applicatio, Praxis – Rászabás

Ráday Pál ismeretlen kéziratos utasítása fia nevelőjének 1723-ból. A Ráday család egymást követő generációi nagy gondot fordítottak mind a fiú, mind a leány gyermekek nevelésére. Ráday Gáspár nógrádi, majd pesti alispán Pál fiát (később II. Rákóczi Ferenc kancellárját és diplomatáját) előbb a losonci református iskolában, a sárospataki kollégium partikulájában taníttatta a szintaxisig. Ezt követően a korszak nagyhírű nevelőjéhez, Braxatoris Jánoshoz küldte a rahói várba, majd Braxatoris halála után annak tanítványára, Missovitz Mihályra bízta fia nevelését. Ráday Pál önéletrajzában említi, hogy Missovitz vezetésével tanult egészen a logikáig, és neki köszönheti, hogy jelentős előrehaladást tett a tudományokban.[1] 1693-ban Selmecen, később Körmöcön folytatta tanulmányait, ahol filozófiát és teológiát tanult. Tizennyolc éves korában kezdte meg jogi tanulmányait.

A családi hagyományokat követve Ráday Pál szintén nagy figyelmet fordított fiai nevelésére. Ráday Gedeon (1713–1792), a költő és irodalompártoló gyermekkoráról és iskoláztatásáról több egymásnak ellentmondó, pontatlan adat látott napvilágot. Váczy János rövid életrajzában nem részletezi a költő gyermek- és ifjúkorának eseményeit.[2] Vas Margit szintén nem foglalkozott Ráday Gedeon iskoláséveivel, csak egyetemi tanulmányaival.[3] Gálos Rezső 1953-ban megjelent tanulmányában[4] megkísérli Ráday Gedeon iskolázása első szakaszának felderítését levéltári adatok alapján. Gálos szerint Ráday Pál előbb a losonci iskolában taníttatta fiát, majd tizennégy éves korában a pozsonyi gimnáziumba küldte Bél Mátyás felügyelete alá.[5] Valójában Ráday Gedeon már 1723-ban, tehát tíz éves korában Pozsonyban tanult, mint ahogy az Bél Mátyás és Ráday Pál, Ráday Gedeon és szülei, valamint Ráday Pál és Gedeon nevelője, Fatavits Ferenc[6] levelezéséből kitűnik.

Mielőtt Ráday Pál fiát az akkor már virágzó és igen elismert pozsonyi evangélikus gimnáziumba küldte, távol a szülői háztól, a nevelő, Fatavits Ferenc számára egy rövid utasítást írt, melyben húsz pontban összefoglalta azokat az elveket, melyeket a nevelőnek be kellett tartania. Az utasítást sajátkezűleg írta magyar nyelven. A jó állapotban fennmaradt irat,[7] melynek közlésére, elemzésére és értékelésére még nem került sor, igen értékes dokumentuma a korai felvilágosodás pedagógiai eszméi hazai megjelenésének.

„Oktatás

Miképen az Paedagogusnak a reá bízatott Gyermeknek mind erköltsére, mind pedig egésség s tanulására gondot kellyen viselnie és vigyáznia.

1. Legyen ara gondja, hogy a Gyermek reá szokjék hogy bizonyos órára estve le feküdgyék, hogy annál is inkáb regel hamarább fel kelhessen s a maga Letzkéjét meg tanulhassa, hogy az Iskolában szépen el mondhassa.

2. Regel fel kelvén leg elsőbb, ha az idő magával hozza, a természeti dolgát végezze el, azután megmosdván szépen fel öltözzék, és ha lehet ha tsak egyszer is maga Letzkéjét olvassa el.

[1] *Ráday Pál munkái.* (Kiad. és bev. NÉGYESY László.) Bp. 1889. 179.

[2] *Ráday Gedeon gróf összes munkái.* Kiad. és bev. VÁCZY János. Bp. 1898.

[3] VAS Margit: *Ráday Gedeon élete és munkássága.* Bp. 1932.

[4] GÁLOS Rezső: *Levéltári adatok Ráday Gedeon diákkoráról.* = ItK 1953. 268–272.

[5] GÁLOS Rezső: *i. h.* 268.

[6] Fatavits Ferenc nagyon tehetséges jobbágyfiú volt. Ráday Pál támogatta tanulmányaiban, majd 1723-ban Pozsonyba küldte fia, Gedeon nevelőjeként. Fatavits két évig, 1723 és 1725 között nevelte a fiút, majd a levelezésből arról értesülünk, hogy jogi tanulmányai miatt Fatavits elhagyta Pozsonyt. Később a Ráday család jószágigazgatója lett és mint „fiscalis director" 48 éven át szolgálta a családot.

[7] *Oktatás. Miképen az Paedagogusnak a reá bízatott Gyermeknek mind erköltsére, mind pedig egésség s tanulására gondot kellyen viselnie és vigyáznia.* H. n. (1720-as évek). A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének Levéltára. Ráday I. Pál iratai. IV. h. 12. sz.

3. Jóllehet, a Gyermeket minden regel Herbathevel nem lehet itathatni, mindazon által ha némellykor meg találná kívánni, vagy pedig magát roszszul érezni fogná mondani, ne restellye az Paedagogus azt néki megfőzni, és a rend. áló Grajtzárokbul néki regel Szarvatskát venni, iskolába el is vinni.

4. Mivel pedig a Grajtzárok tsak regelre rendeltettek légyenek, meg ne engedtessék hogy egy napot is el mulaszszon, hogy azután magának kettőt vehessen, azmelly néki meg ártson.

5. Iskolába menvén a Paedagogus a Gyermeket a Publicus Praeceptornak gondviselése alá menet jól recommendálni tartozik, hogy mind erköltsére, mind pedig tanúlására úgy annyira vigyázzon, hogy ha valamikor tsintalankodnék mellyre méltó büntetést megérdemelné, Gyermekhez illő fenyítékkel meg illettessék, de úgy, hogy a vétket az Paedagogus is meg hallgathassa, és ha szükség lészen, Rectornak is meg mondhassa, hogy ott is megpirongattassék.

6. Nem szabad a Paedagogusnak hogy a Gyermeket ököllel vagy pedig páltzával meg verje, hanem elsőbben mondja meg a Rectornak, ha pedig a szép szónak nem fogna engedni, a páltzát, vagy pedig a vesszőt bízvást néki a Fenyítésre átadhattya.

7. Meg tartsa a Paedagogus hogy egy Fertálly Esztendeig semmit Német szónál egyebet ne tanítson, sőt inkább köz beszéde is hozzá németül légyen: a Német betűnek meg tanulása után következik az olvasás, hasonlóképen az írás és a grammatika meg magyarázása.

8. Hasonlóképen a Deák nyelvnek kezdetiben is nagy gondja légyen, hogy a Publicus Praeceptortul is a Deák szónak eredetire, értelmére, Grammaticájára jól megtanítattassék, arra is vigyázzék, hogy amit az Iskolában a Publicus Praeceptortul tanult, azt privátim is megkérdezze, s elméjébe meg ragasztassa.

9. Mint hogy pedig a Paedagogusnak étel dolgából másutt lészen szállása, légyen gondja, hogy hamarébb mind ebédjét, mind pedig vacsoráját el végeszhesse, hogy azután a Gyermek mind ebédjének, mind pedig vacsorájának idején jelen lehessen, hogy a Gyermeket minden illetlen szokástól meg menthesse.

10. Vigyázzon arra is, hogy a Gyermek a Háznál se a konyhába, se az istállóba ne járjon, a mint nem is illendő, mert veszedelmes dolog.

11. Meg nem kell engedni a Gyermeknek, hogy a Paedagogus nélkül ide s tova futkározzon. Mindenütt véle légyen a Paedagogus, és reá vigyázzon, hogy az ő tselekedetei a jó erköltsel ne ellenkezzenek, vagy pedig az egésségét valami itallal, vagy alá való étellel el ne rontsa, legfőképp mikor a játékban meg melegszik, hideg vizet ne igyék.

12. A mód nélkül való játszásrul el kell szoktatni, inkább Musicat tanullyon, leg főkép hegedülést a fel jedzett kottákbul.

13. Gondja légyen az Paedagogusnak arra is, hogy kedvesseinek minden Hónapkor egéssége felől írjon, hogy így mind Ura Attyának, nemkülönben kedves Asszony Annyának maga állapottya felől magát megmondhassa miképen légyen.

Mindazonáltal lészen edj kis pénz kézbe, hogy ha hirtelen kivántatnak alávaló dologra, úgymint téntára, papirosra vagy pedig ruhára való foldozásra, az belőle meg fizettethessék.

14. Jóllehet a Gyermeknek minden napra ki van rendelve egy Grajtzár, mindazáltal lehet neki Nyárban, mikor a Gyümöltsnek ideje vagyon, Délután még egy Grajtzáron Gyümöltsöt venni, mikor meg fogja kívánni.

15. Meg kell azt igen gondolni, hogy se a Gyermek, se pedig a Praeceptor költsön ne kérjen, se borbul se ruhábul se tszimábul hitelbe ne végyen.

16. Ami a Kegyességnek Tudománnyát illeti, a Gyermek a Templomba a Német szónak kedviért át járhat, úgy az Iskolába is a Szentbeszéd hallgatására el járhat, mindazon által nem szükséges, hogy ara kénszeríttessék, hogy mindeneket meg tanullyon.. Mindazon által azokat a Textusokat, mellyek tanulásra méltóak, jól megtanullya.

17. A belső ruha iránt való gond az lészen, hogy mikor annak idejére a Praeceptor meg akarná mosatni, nem szükség a Gyermek gazdaszszonyát iránta búsítani, hanem a Paedagogus a szállásán kell meg mosatni, de mielőtt ki adná, meg kell számlálni, hány darabot át ki, hogy azután ugyan annyit tudjon be venni.

18. Arra is gondot visellyen az Paedagogus, hogy a háznál való tselédek közül akik alább valók, egyet közülök a háznak meg szépítésére, tsinosítására, törődésére kérjen.

19. Mindenek felett, ami leg nagyobb, minek utána az Gyeremeket könyörgés után le fektette, éjszakának idején ki ne menyen, hogy a Gyermek magánosson lévén meg ijjedgyen, s magának nyavalyát szerezzen.

20. És így a Gyermek mind a maga gondviselésére, mind pedig erköltsére és tanulására való szorgalmatosan hű és vigyázó Paedagogusnak gondviselése alá adatott."

A rövid utasítás számos gondolata egybecseng Locke pedagógiai nézeteivel. (Feltételezhető, hogy Ráday ismerte Locke *Gondolatok a nevelésről* című, először 1693-ban megjelent munkáját, ha nem is eredetiben, de esetleg francia fordításban.) Az utasítás szövege azt jelzi, hogy Ráday Pál a nevelés mindhárom fő területét – a testi, erkölcsi és értelmi nevelést – egyformán fontosnak tartotta.

A testi nevelésről szólva – feltehetően Locke eszméi nyomán – Ráday Pál hangsúlyozza a gyermek számára megállapított napirend pontos betartásának, a rendszeres időben történő korai kelésnek és fekvésnek, a naponkénti tisztálkodásnak, a tápláló étkezéseknek, a gyümölcsfogyasztásnak, a lakás és a gyermek ruházata tisztaságának fontosságát.

Különös gonddal szabályozza az apa az erkölcsi nevelés kérdéseit. Ugyanúgy mint Locke, Ráday Pál is úgy véli, az ember értékét nem ismereteinek mennyisége, hanem erkölcsisége határozza meg. A nevelőnek az iskolában töltött időn kívül állandóan a fiú mellett kell lennie, és éjjel nappal ügyelnie kell a gyermekre, éppen azért, hogy őt minden ártalmas hatástól megóvja. Nem szabad olyan helyekre engedni, ahol esetleg a cselédektől rossz példát láthat (konyha, istálló). „Semmi sem hatol bele az emberi lélekbe oly könnyen és oly mélyen, mint a példa"[8] – vallja Locke, és talán az ő nyomán Ráday Pál is.

A gyermek erkölcsiségének formálását szolgálja az utasításnak az a pontja is, hogy sem a pedagógus, sem a gyermek nem adhat és nem vehet fel kölcsönt, és semmit sem vehet hitelbe. Ráday Pál minden napra egy krajcárt utal ki fiának, hogy azon szarvacskát, (kiflit) vegyen magának iskolába menet. A nevelőt figyelmezteti, hogy ne engedje meg a krajcárok összegyűjtését, nehogy valami számára ártalmas dologra fordítsa a fiú a pénzt.

A büntetés és testi fenyítés kérdésében az apa felvilágosodott elveket vall. Hasonlóképpen Locke nézeteihez, ő is azt vallja, hogy ha már kényszerűségből büntetni kell a gyermeket, a büntetés ne legyen túlságosan szigorú. A testi fenyítéket csak nagyon ritkán, végső szükségben lehet csak alkalmazni. Megtiltja, hogy a nevelő ököllel vagy pálcával verje a gyermeket. A meggyőzés, a szép szó híve a nevelésben, mint Locke. Ha mindezek hatástalanok, csak abban az esetben tartja megengedhetőnek a testi fenyítést.

Külön pontban utasítja a pedagógust arra, hogy a gyermek minden hónapban levélben tudósítsa szüleit egészségi állapotáról és tanulmányi előmeneteléről.[9] Ez is az erkölcsi nevelés kérdései közé tartozik. A szülők iránti tisztelet és engedelmesség alapvető erkölcsi követelmény.

[8] LOCKE, John: *Gondolatok a nevelésről.* [Ford. Kutschenbacher Gyula.] Bp. 1914. 116.

[9] Fennmaradtak Ráday Gedeon gyermekkori levelei, melyeket pozsonyi diákévei alatt, tíz éves korától szüleinek írt. Ráday I. Gedeon levelezése szüleivel. 1723–1733. A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének Levéltára. Ráday I. Pál iratai. IV. c. 2–2.

Érdekes az is, amit Ráday a gyermek vallásos neveléséről ír. Fontosnak tartja, hogy a fiúban korán kialakuljanak a vallás alapvető fogalmai, de a korabeli vallásos nevelés túlzásait, a gyermek számára érthetetlen, elvont elmélkedések értelem nélküli megtanulását elveti.

Az utasításban az értelmi nevelés kérdéseit Ráday Pál nem részletezi, éppen csak annyira tér ki erre, amennyi ebből a nevelő feladata. Biztos volt benne, hogy Gedeon szellemi irányítása jó kezekben van a korszak egyértelműen legkiválóbb és legkorszerűbb iskolájában, a Bél Mátyás által pietista szellemben újjászervezett pozsonyi evangélikus gimnáziumban.

Az apa véleménye szerint a játék fontos a gyermek számára, de az egyensúlyt a játék és a tanulás között fenn kell tartani. Az iskolai feladatok elvégzése, a lecke megtanulása a gyermek legfőbb dolga. Amit a gyermek az iskolában tanult, azt a nevelő ismételje át vele még ugyanazon a napon, majd másnap reggel szakítsanak időt arra, hogy az iskolába indulás előtt a napi leckét újra átvegyék. A latin nyelv alapos megtanulása mellett az apa egy modern nyelv, (a német) elsajátítását alapvető fontosságúnak tartja, mint a felvilágosodás gondolkodói általában. Külön hangsúlyozza Ráday Pál a zenetanulás fontosságát. Hegedülni taníttatja Gedeont.

Két éven át, 1723–1725-ig a nevelő, Fatavits Ferenc a fenti alapelvek pontos megtartásával nevelte Ráday Gedeont. A tíz-tizenkét éves fiú szép kézírással írott kedves levelei arról a bensőséges viszonyról tanúskodnak, mely közte és szülei között fennállott. A levelekből megtudhatjuk, hogy Gedeon, apja utasítása szerint pontos napirend szerint él. „Én, mivel mindenkor órára fekszem le, órára kelek fel, órára tanulok és órára mulatom magamat, azért hála Istennek semmi egészségem változását nem érzem." – írja szüleinek 1723. november 7-én. Megtudhatjuk a levelekből, hogy sokat tanul, szorgalmasan jár templomba, hegedül és szabadidejében a Pozsony körüli erdőkben és gyümölcsösökben tölti az idejét nevelőjével.

Pozsonyban az iskola közelében, Bél Mátyás házában laktak. Bél, aki ekkor már nem tanított, de mégis szoros kapcsolatban volt az iskolával, latin nyelvű leveleiben tájékoztatta Ráday Pált fia tanulmányi előmeneteléről és egészségi állapotáról.[10]

Gedeon, mikor Pozsonyba került, már jól tudott írni és olvasni, sőt tisztában volt a latin és a német nyelv alapelemeivel is. Feltehetően a grammatisták osztályában, a quartában kezdett tanulni 1723-ban. Az iskola anyakönyve szerint 1723-ban a quartának 19 tanulója volt, ezek egyike lehetett Ráday Gedeon is.[11] Az osztály tananyagának nagy részét a latin nyelvtan képezte. Még a katekizmust is latinul tanulták. Rhenius kézikönyve szerint sajátították el a latin grammatikát és a szintaxisból a legfőbb szabályokat. Német nyelvre fordították Langius szövegeit, nyelvtanilag elemezték és könyv nélkül is megtanultak néhány szólásformát. Ezeken kívül földrajzi alapismereteket, számolást és szépírást tanultak.

Az utasítás szövegéből is jól látható, hogy Ráday Pál mennyire nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy fia jól megtanulja a német nyelvet. 1724-ben több levélben is szó esik a német nyelv tanulásának kérdéseiről. 1724. április 28-án Fatavits Ferenc arról tudósítja Ráday Pált, hogy „e jövő Examenünkben, melly 8. Maji áll be, az Urfiat Syntaxisra akarják promoveálni."[12] Az apa véleményét kéri arra vonatkozóan, hogy menjen-e Gedeon a felsőbb osztályba, vagy maradjon-e még a quartában, „mivel a Német írásban még nem olyan expeditus" tanárai véleménye szerint. Eddig „a Praeceptor mindent táblára le írt, de már itt tsak dictállya" írja Fatavits és ő egyedül nem

[10] Az 1723–1725 közötti időszakból öt levél maradt fenn, melyeket Bél Mátyás írt Ráday Pálnak Gedeon fia tanulmányairól. In: *Bél Mátyás levelezése.* S. a. r., bev., jegyz. SZELESTEI N. László. Bp. 1993.

[11] Vö.: MARKUSOVSZKY Sámuel: *A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története.* Pozsony, 1896. 341.

[12] Fatavits Ferenc levelei Ráday I. Pálnak. 1723–1730. A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének Levéltára. Ráday I. Pál iratai. IV. c./ 2–1. 257. sz.

dönthet abban, hogy képes lesz-e a magasabb követelményeknek német nyelvből is eleget tenni a gyermek.

Egy későbbi levélből kiderül, hogy 1724 szeptemberében a fiú már a syntaxisták osztályában tanult, a novitiusok (a kezdők) csoportjában. Tehát az apa nyilván úgy gondolta, hogy a gyermek inkább kerüljön magasabb osztályba, tegyen eleget az ottani követelményeknek. A nevelő tájékoztatja Rádayt, hogy „az ő és több Novitius társai kedvekért a Gammatikát fogják röviden repetálni, s úgy fognak azután a Syntaxishoz." Hogy a német írásban a többiekkel lépést tarthasson, Parvi Mihályhoz járt magánórákra. Úgy tűnik, hogy latin magánórákat is kellett vennie. Bél Mátyás gyermekeivel együtt egy idősebb diák tanította. Ebben az osztályban latin és német nyelven is tanulták a katekizmust. Rhenius és Bél Mátyás szintaxisa szolgált latin nyelvtankönyvül. Cornelius Nespos alapján utánzásokat készítettek írásbeli gyakorlatul. Földrajzot, számolást és szépírást is tanultak.

Nagy veszteség érte Ráday Gedeont, mikor 1725 májusában Fatavits Ferenc megvált tőle. Ráday Pál tanácsára és támogatásával jogi tanulmányokat kezdett. Fennmaradt Ráday Pál sajátkezű levele, melyet fia nevelőjéhez írt. Ebben Ráday Pál azt fejtegeti, hogy a felnőttkori nyelvtanulás, nem hoz igazi eredményt, ezért, bármennyire is meg van elégedve Fatavich nevelői munkájával, nem tanácsolja neki, hogy a német nyelv tanulása, és Gedeon miatt továbbra is Pozsonyban maradjon.

> „Ami a magad Projectumát illeti, én nem javalhatom, mert egészen idő vesztés lesz. Én tudom magamrul, hogy a ki illy idejében kezdi a Német szót, soha bizony czélját el nem éri. Azt sem, hogy egy becsületes diskurzust formálhasson, annyival inkább pennára tehessen valamelly derekas dolgot...
>
> Ha az én tanácsomat akarod fogadni, Pünkösd után jöjj le. Én ugyan fél esztendeig mellettem való létedet azért akartam, hogy a Törvények principiumit munkálhattam volna, de ha mindjárt tetszik Prokátorhoz menned, azt sem bánom, adok lovat, és ruházattal eltartlak kevés költséggel eggyütt a mi kívántatni fog, ugy javallom penig, hogy legalább vagy három esztendeig continuáld a Patvariát, hogy ugyanis a prokátorsághoz is kaphass."[13]

Fatavits Ferenc megfogadta Ráday Pál tanácsát. Gedeon nevelését átadta valaki másnak, majd Pozsonyt elhagyva jogi tanulmányokba kezdett. Távozása után Gedeon mellett egymást váltották a különböző nevelők. Egyikük sem bizonyult megfelelőnek. Bél Mátyás 1725. szeptember 20-án azt írja Ráday Pálnak, hogy fia jelenlegi nevelője nyomába sem érhet Fatavitsnak.

> „Paedagogum Gedeonis nostri, quod adtinet, vix ille vmbram Fatavitschii refert, siue mores suos, siue pueri curam respicio Accedit, quod exlex degat, et nemine quidquam admonitionis acceptet praetextendo: Nékem sem Gazdám, sem Rector sem Pap nem parantsol. Monui quidem hominem, in caussa Gedeonem concernente, sed ille ritu prorsus rusticano mihi obuiauit."[14]

Nem ismeretes, hogy a különböző nevelők milyen elvek szerint nevelték a fiút, és ismerték-e a korábbi nevelő számára írt utasítást. Valószínűleg nem. Az 1725 és 1730 közötti időkből fennmaradt levelekben, melyeket Bél Mátyás és Beer Frigyes Vilmos írt Ráday Pálnak Gedeon iskolai előmeneteléről, gyakran esik szó a hanyag és alkalmatlan nevelőkről.

[13] Ráday Pál levelei Fatavits Ferenchez. A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének Levéltára. Ráday I. Pál iratai. IV. c./ 2–1. 270/a. sz.

[14] *Bél Mátyás levelezése.* S. a. r., bev., jegyz. SZELESTEI N. László. Bp., 1993. 145.

Kisebb megszakításokkal 1730-ig tehát 17 éves koráig tanult Ráday Gedeon Pozsonyban, majd a frankfurti egyetemre ment. Az egyetem kiválasztásának folyamatáról, Ráday Pál, Kármán András és Gyöngyösi Pál e tárgyban történt levelezéséről Gálos Rezső már idézett tanulmánya és Vas Margit monográfiája tájékoztat.

FEHÉR KATALIN

A könyv és a könyvtár szerepe Bessenyei György életében. Ismeretes a szakirodalomból, hogy Bessenyei György bécsi tartózkodásának utolsó éveiben a Hofbibliothek címzetes könyvtárőre volt. Kinevezését Mária Teréziának köszönhette, aki – miután az író elvesztette ügyvivői állását – 1780. január 25-i elhatározásával évi kétezer forintos kegydíjjal létszám fölötti, címzetes könyvtárosnak nevezte ki Bessenyeit az udvari könyvtárba. E kinevezés lehetősége már korábban felvetődött, pontosabban 1774-ben, kevéssel a testőrségtől való távozása után. Mária Terézia komornája, Grass bárónő már akkor javasolta az uralkodónőnek, hogy az írót a Kollár Ádám irányítása alatt álló könyvtárba helyezzék el. A terv csak hat évvel később valósult meg, amikor Bessenyei állás és jövedelem nélkül maradt. Közben azonban Kollár befolyása csökkent, mert 1777-ben Mária Terézia Gottfried van Swietent kinevezte a Hofbibliothek prefektusának, és bár Kollár igazgatói beosztása megmaradt, a személyi ügyekben a prefektus döntött. Ő pedig, amikor 1779 végén kísérlet történt Bessenyei támogatói részéről könyvtárosi kinevezésére, van Swieten ezt megakadályozta. A prefektus ellenkezését és egy bizonyos Martines nevű könyvtárőr féltékenységét Mária Terézia úgy hidalta át, hogy az említett 1780 januári elhatározásában Bessenyeit „létszám fölötti, címzetes könyvtárőr"-nek alkalmazta.[1] Ennek a kinevezésnek a szövege már ismert, ezúttal közöljük a leirat másolatát is.[2]

A szövegből kiderül, hogy Bessenyei kinevezésével egyidejűleg történt intézkedés Anton Bianchi alkalmazásáról is.[3] Bianchi, aki egyébként Bécsben Bessenyeivel lakott együtt a Rauchsteingasse 474 szám alatt, többszöri kísérlet után nyerte el kinevezését. Őt melegen támogatta van Swieten, bizonyára a gyűjtemény munkatársaitól elvárt, keleti nyelvekben való jártassága miatt. Tehát kompromisszumos megoldás született: a megüresedett adjunktusi helyre Bianchit vették fel, de Bessenyeit is alkalmazták, igaz hogy csak „létszám feletti, címzetes könyvtárőri" minőségben. E „bizonyos magyar nemes" kinevezésénél még azt is kikötötték, hogy könyvtárosi alkalmazása nem válhat valóságos és fizetéssel járó munkakörré, hanem csak az ott elvégzendő munkálatokra szorítkozhat.

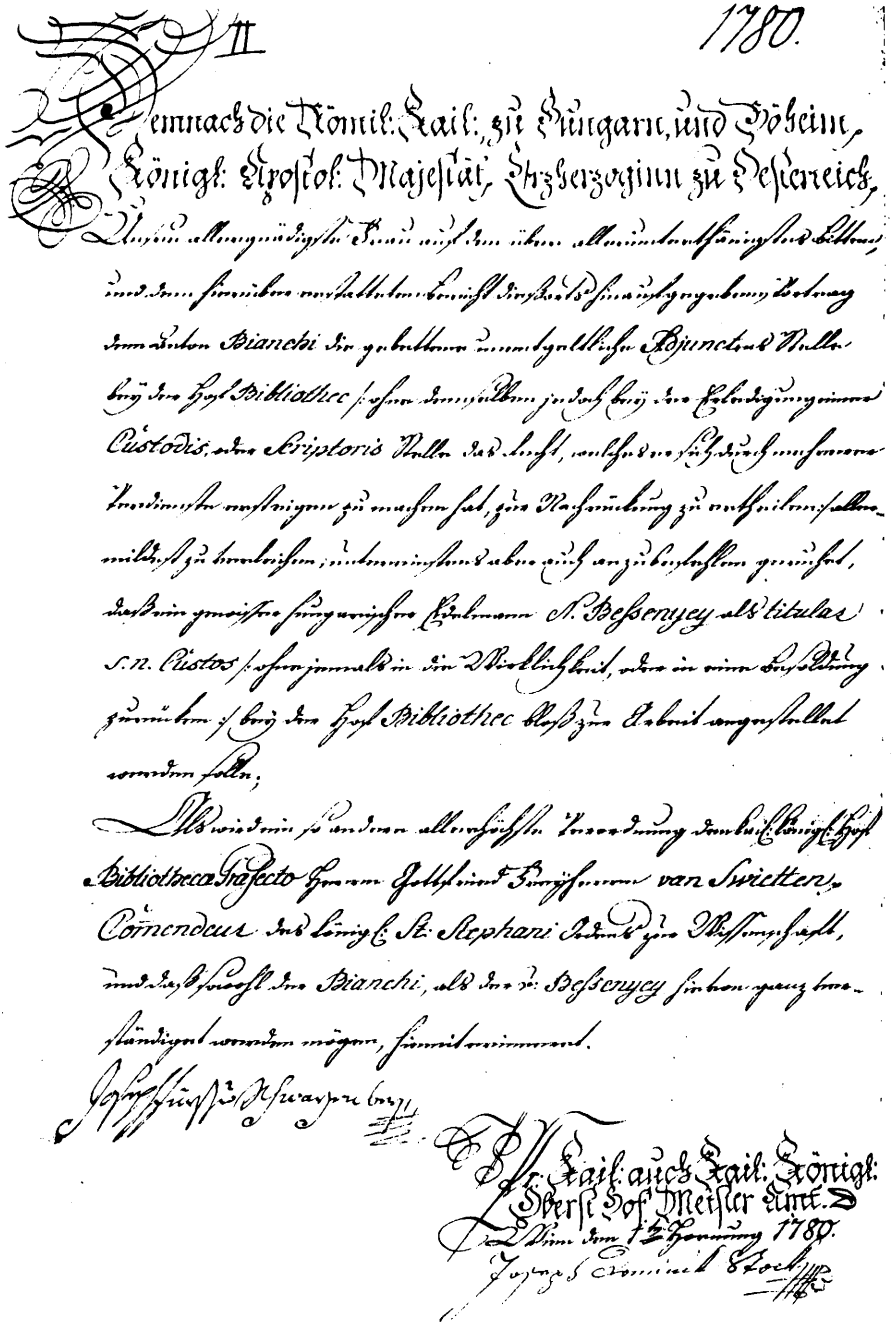
Bessenyeinek a Mária Teréziától élvezett 2000 ft-os évjáradéka csaknem duplája volt a könyvtári őrök fizetésének, akik fejenként csak 1200 ft-ot kaptak. (Az írnokok évi fizetése 250–700 ft, a könyvtárszolgáké 300–400 ft között volt.) Ezt az összeget az uralkodónő biztosította az írónak, és nem az udvari könyvtár. Ezért történt, hogy Bessenyei könyvtári állása szorosan függött Mária Terézia személyétől; utóda II. József hamarosan, 1782-ben meg is fosztotta tőle. Ez egyszersmind végét jelentette az író bécsi tartózkodásának.

E két esztendő is sokat jelentett számára, hiszen a gazdag gyűjteményben hozzájuthatott olyan könyvekhez is, melyeket Bécsben egyébként nehezen kaphatott volna meg. A Hofbibliothekben megtalálhatók voltak a felvilágosodás radikálisabb íróinak munkái is, azok, amelyek nyílt forgalmazása tiltva volt.

[1] L. CSÓKA J. Lajos: *Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám.* Pannonhalma, 1936. 319–320. – KÓKAY György: *Bessenyei György és a bécsi Hofbibliothek.* = MKsz 1978. 322–327. és Uő.: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában.* Bp. 1982. 20–26.

[2] CSÓKA J. Lajos: *Bessenyei és a bécsi udvar.* Pannonhalma, 1936. 13.

[3] Haus- Hof- und Staatsarchiv, Wien, Protocollum in Hof-Parthey Sachen de Anno 1779. 1790. No. 36. 193–194.

II 1780.

Demnach die Römisch: Kayl: zu Hungarn und Böheim, Königl: Apostol: Majestät, Ihrzherzoginn zu Oesterreich, Unsere allergnädigste Frau mittelst eines über allerunterthänigst erstatteten Berichts, und dem hierüber unterthänigst eingeholten Gutachten Herrn Abten Bianchi die gnädigste Anordnung machen geruhet, daß Herr Nikolaus von Bessenyey bey der Hof Bibliothec in Pesth in Ungarn zu der Stelle eines Custodis, oder Scriptoris Stelle das Amt, welches sich dieser unserer Landesstelle anhängig zu machen hat, zur Aushülfung zu übernehmen, mithin gnädigst zu bewilligen, und anbefohlen worden, auf ein gnädigstes gnädigstes Ansuchen des Herrn N. Bessenyey als titulus S.N. Custos selben jedesmalen in die Wirklichkeit, oder in eine Anstellung zu nehmen, bey der Hof Bibliothec klassen Rahmen vorgestellet werden sollen;

Als wird dem so anbefohlen allergehorsamst Verordnung gethan, daß Königl: Hof Bibliothecae Praefecto Herrn Gottlieben Freyherrn van Swietten, Comendeur des Königl: St: Stephani Ordens zu Wissenschaft, und daß Secretär Herr Bianchi, als dann Herr v: Bessenyey sich haben ganz genau ständigen wenden mögen, sonsten nimmermehr.

Joseph Freyherr von Kayserfeld

Kayl: auch Kayl: Königl: Oberst Hof Meister Amt.

Wien den 12 Hornung 1780.

Joseph Comes v Stock

Bessenyei címzetes könyvtárőri kinevezése

Az udvari könyvtár nem ok nélkül vonzotta a későbbiek során is a kiváló tudósokat. Így pl. Horányi Elek 1783-ban kísérelte meg – sikertelenül – a könyvtárosi állás elnyerését. Ugyanekkor pályázott Prágából Joseph Dobrowski, a kiváló cseh tudós is, de ő sem járt eredménnyel. A megüresedett könyvtári állást végül is Denis, a neves bécsi könyvtártudós nyerte el.

Elképzelhető, hogy mit jelentett Bessenyei számára a gyűjtemény, hiszen a könyvek iránti éhsége egész munkásságából nyilvánvaló. Az a hatalmas ismeretanyag, amit a császárvárosba kerülése után elsajátított, csaknem kizárólag könyvekből származott. Mivel hamarosan megtanult németül és franciául, ezért a felvilágosodás íróinak munkáit eredetiben olvashatta. A hazai szegényes könyvkiadás termékeit – a Biblia kivételével – inkább csak a magyarországi szellemi élet elmaradottsága megnyilatkozásainak tekintette. Amennyire dicsérte egykori iskolájának, a pataki kollégiumnak és a debreceni professzoroknak a nevelési rendszerét és eredményeit az erkölcsi nevelés terén, annyira elégedetlen volt az oktatás maradisága és a korszerű könyvek hiánya miatt.

> „Ha erköltsi és tiszta életre nézve a Debretzeni, Pataki Professorok meg betsülhetetlen emberek, a tanitásnak modjába változást szenvedhetnek. Nem szóllok még a magok Tanitásaikról, hanem a gyermekek módjárul, kiket örökké tsak könyv nélkül tanitanak recitálni. Szüntelen a classicus auctorokat kell mondani, a többi Világról szó sintsen."[4]

A „többi Világ" kifejezést Bessenyei részben földrajzi értelemben használta. Ugyanitt azt is írta, hogy az iskolában a Bodrog melletti Trótzonfalváról tanultak, de pl. Paraguayról, Kongóról, Mexikóról soha nem hallottak semmit. A *Philosophus* című vígjátékban is gúnyosan ábrázolta a földrajzi ismereteket teljesen nélkülöző, műveletlen magyar nemest, Pontyit. De hiányolta az író a modern, felvilágosult eszméket tartalmazó könyveket is. Műveiben gyakran emlegette, hogy a hazai könyvkiadás csak a latin klasszikus írókra, vallási kiadványokra és az Argirus-féle ponyvákra korlátozódik. Gúnnyal emlegette, hogy míg a latin szerzők munkáiból és a *Kartigám* köteteiből ezer számra találhatók az országban példányok, addig Locke munkáiból jó ha négy példány létezik.[5]

Ismereteinek hiányát Bécsbe kerülése után nyomban hozzálátott pótolni. Nyelveket tanult, belevetette magát az angol, francia és német felvilágosodás írói műveinek tanulmányozásába, az „örökké tartó olvasás"-ba. Hamarosan megismerkedett Voltaire összes munkáival, de végigolvasta Montesquieu, Pope, Molière, Racine, Clark, Locke, Rousseau és Helvetius műveit és még számos korabeli szerző könyvét. Minderről részletesebben beszámolt az irodalomtörténeti szakirodalom. Felmerül azonban a kérdés: miként jutott mindehhez hozzá Bécsben egy magyar gárdista?

Sajnos nem ismerjük Bessenyei könyvtárának, könyveinek még csak töredékes jegyzékét sem, ezért jobbára csak közvetett források alapján válaszolhatunk e kérdésre. Az író bizonyára élt a könyvvásárlás lehetőségével, hiszen Bécsben ekkor már jelentős könyvkereskedések voltak. A könyvek beszerzését azonban akadályozták a felvilágosodás radikálisabb íróinak forgalmazására kiterjedő cenzúrai tilalmak valamint az író anyagi helyzete. Ez utóbbira hivatkozott egyik 1779-ben megjelent munkájában:

> „Ha nagy pénzü ember lettem vólna, meg adok vala négy könyvetskéért száz forintot, mert annyira tartották." De hozzáteszi ezt is: „Hány ember nevetet volna ki

[4] BESSENYEI György: *A Holmi* 1779. (S. a. r. BÍRÓ Ferenc) Bp. 1983. 247. (B. Gy. összes művei. [I.] Filozófia, publicisztika, történetírás.) Kritikai kiad.

[5] BESSENYI György: *A Holmi*. Id. kiad. 459.

véle, kiket én még oldalrúl egy Puskának, egy lónak, egy kutyának, vagy egy ruhának ostoba szer felet való meg tett fizetésekért, hasonlóúl nevethettem vólna."[6]

Akadémiai tervezetében a magyar könyvek kiadásának megszervezése kapcsán foglalkozott a hazai könyvkereskedelem problémáival is. Ha lennének tudományos kiadványaink, szerinte ezeknek

> „nem csak közöttünk, hanem az idegen nemzetek között is kelete lenne. Mert akik valósággal tudós emberek, szeretik a tudományt a maga tulajdon kutfejéből meriteni, a forditásokhoz pedig csak kéntelenségből ragaszkodnak. Igy tehát mindjárt megjönne egy ága a kereskedésnek, melynek eddig még hire sem volt Magyarországon."[7]

A könyvforgalmazás eddig meglehetősen egyoldalú volt: jórészt csupán csak mi vásároltuk az idegen könyveket, kevés nálunk megjelent könyv iránt volt külföldön érdeklődés.

> „Meg kell gondolni, hogy a mi pénzünkkel az idevaló könyvárusok a lipsiai, frankfurti, göttingai, kolmári, lioni, párizsi könyvárosoknak fizetnek; és igy, valamennyi idegen országi könyv béjön a mi hazánkba, annak az ára mind kitakarodik az országból, kivévén csak azt a kevés nyereséget, amelyet magának az idevaló kereskedő azokon fordit. Más volna, ha mégis valami más kereskedésnek nemével azt a pénzt vagy még annál is többet az országba visszatérithetnénk. De mikor amely kereskedéseink azelőtt voltak, azok is haldoklófélben vannak, látni való dolog, hogy a könyvek szerzésében Magyarország minden módon részt vesz."[8]

Bessenyei számára, a feltehetően szerény könyvvásárlásai mellett, rendelkezésére álltak azok a munkák is, amelyek bátyjától kerültek lakótársának, Laczka Jánosnak a birtokába.

Bessenyei első életrajzírója, Laczka János beszámolt arról, hogy az író bátyja, a szintén bécsi testőrségnél szolgáló Bessenyei Sándor „szép kis könyvtárt szerzett magának, melyet midőn 1778-ikban a burgus háborúba kellett néki menni (mert kijövén a Gárdából, Német regemeteknél szolgált), szokott nagylelküségből, akkor György öccse mellett lakott jelen biografia irójának ajándékozott." Így bizonyára alkalma volt Bessenyei Györgynek is bátyja könyveit használni.

Laczka ugyanitt az író olvasmányairól is adott némi tájékoztatást:

> „... A német és francia nyelveknek tökélletes ismeretségébe jutván, minden azon nyelveken ez előtt is, de kivált akkor tájban irott nevezetesebb könyveket, filozófusokat, históríkusokat, erkölcsi tanitókat, poétákat, azok közt a thetralistákat feldúlt és ismét meg ismét elolvasott. Nevezetesebbek voltak ezek közt Homerusnak francia forditása, az anglus Pope, a francia Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Moliere, Racin, Marmontel s többek. A Szentirást sem hagyta el, amint abbul irásaiban több helyeken citál is."[9]

Késői nagy tanulmányai és egyéb munkái arra vallanak, hogy akkor sem csak fejből dolgozott. Bizonyára számos könyvet tudott magával vinni és remetei magányában is forgatta őket. Sőt, az is

[6] BESSENYEI György: *A Holmi.* Id. kiad. 292.

[7] BESSENYEI György: *Jámbor szándék.* In: *Bessenyei György válogatott művei.* Kiad. BÍRÓ Ferenc. Bp. 1987. 610.

[8] BESSENYEI György: *Jámbor szándék.* Id. kiad. 610–611.

[9] *Bessenyei György élete Laczka János által.* Kézirat. Prágai Nemzeti Könyvtár Kézirattára.

elképzelhető, hogy alkalmanként, rejtett utakon, sikerült egy-egy új könyvet is megszerezni Bécsben megforduló személyek által.

Méltánytalanul mostoha szellemi műhelyében, melynek jellegéről maga tájékoztat olykor írásai közben, voltak olyan időszakok, amikor meghasonlani látszott mindazzal, amit a kultúra és a tudomány jelent. Egy 1802-ben írt késői munkája elején ezt írta:

> „A könyvek' olvasásában elfáradva, a Tudósok értelmétől megrészegedve; egymásra áradt okaiknak tengerében belé veszve, hogy menekedhessem, partra uszok ki. Minden Könyvet béteszek és a Természetben rejtezem..."[10]

Ez a keserű megállapítása persze azt is bizonyítja, hogy visszavonultságában is sokat olvasott, legalábbis a jelzett fordulatig. Ez a hangulat azonban bizonyára csak átmeneti lehetett; igazi megtorpanásra, és alkotó munkásságának is a befejezésére csak két évvel később került sor, amikor kiderült, hogy a cenzúra nem engedélyezi munkáinak megjelentetését.

1804 után amikor Bessenyei már csak azzal foglalkozott, hogy műveit átmentse az utókor számára, hiszen otthonában nem találta biztonságosnak a létüket, főként a hatósági felügyelete, de a család közönye miatt is. Ekkor az a megoldás jutott eszébe, hogy kéziratait két nagy hazai gyűjteményre, a sárospataki kollégium könyvtárára és Széchényi Ferenc 1802-ben Nemzeti Könyvtárrá nyilvánított gyűjteményére hagyományozza. Így váltak a hazai könyvtárak is – a bécsi Hofbibliothek mellett – részeseivé Bessenyei György munkásságának.

KÓKAY GYÖRGY

Egy 19. századi bibliofil piarista könyvtárának nyomai. A Debreceni Egyetemi Könyvtár 1700–1750 közötti külföldi könyveinek proveniencia vizsgálatakor került elő két kötetben három orvosi témájú mű Stech Alajos piarista szerzetestanár eddig közlésre nem került ex librisével.

A possessor 1813-ban született Sasváron[1] (Nyitra megye), 1830-ban lépett a piaristák közé, 1838–1879 között mozgalmas tanári pályát futott be. Tanított Vácott, Szegeden, Nagybecskereken, Nyitrán, végül 1865-ben Tatára került, ahol tanári házfőnöki és algimnáziumi igazgatói tisztet viselt 1879-ig, nyugalomba vonulásáig. 1887-ben hunyt el ugyanott.

A gimnáziumokban latint, németet, földrajzot, történelmet, rajzot, mértani rajzot tanított. Rajzolt és festett, szinte évente tanulmányútakat tett Európában. Cikkeket írt magyarul hazai hírlapokba, és Prágában jelent meg német nyelvű munkája 1860-ban, *Der Temescher Banat und seine Nationalitäten*[2] címmel.

Művészi tevékenységéről és tanulmányútjairól nekrológjából lehet részletesen tájékozódni, mintegy 150 kép maradt utána, ebből 70 az eredeti festmény, a többi másolat.[3]

Stechnek halvány türkizzöld, téglalapalakú, 60×38 mm nagyságú tipografikus ex librise volt; „Aus der Sammlung des Alois Stech" felirattal, No., Autor, Band, Heft rovatokkal, geometrikus

[10] BESSENYEI György: *A társaságnak eredete és országlása.* In: UŐ.: *Prózai munkák. 1802–1804.* Kiad. KÓKAY György. Bp. 1986. 89.

[1] A helységben német és szlovák lakosság élt a múlt században. Vö. FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára.* Pest, 1851. IV. 17.

[2] SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* I–XIV. Bp. 1890–1914. itt: XII. 1411–1412.

[3] PRUZSINSZKY [Pál]: *Stech Alajos 1813–1887.* In: *A magyarországi kegyes tanítórend tatai algymnasiumának értesítője az 1886–87. tanévről.* Tata, 1887. 3–6.

kerettel. A hasonló szedett szövegű, keretezett könyvjegyek a 19. században kezdenek népszerűekké válni, tulajdonosaik között jobbára írókat és tudósokat találunk.[4]

A Stech Alajos ex librisét hordozó könyvek a következők:

1. SCHURIGIUS, Martinus: Spermatologia historico-medica h. e. seminis humani consideratio physico-medico-legalis, quae ejus natura et usus, insimulque opus generationis et varia de coitu aliaque hunc pertinentia, v. g. de castratione, herniotomia, phimosi, circumcisione, recutitione, et infibulatione, item de hermaphroditis et sexum mutantibus, raris et selectis observationibus annexo indice locupletissimo traduntur. Francofurti ad Moenum, 1720. ny. n. [8], 721, [64] l. 4°

Ez a mű a címében felsorolt témákon kívül a venereás betegségek kórtanát és az ars amatoria módozatait is részletesen tárgyalja, utóbbit a klasszikus latin költők erotikus verseiből vett idézetekkel. A könyv 19. századi puha papírkötéssel van ellátva, az ex libris tanúsága szerint a 658-as szám alatt szerepelt Stech könyvtárának állományában.

2. *Kolligátumkötet.*

SCHURIGIUS, Martinus: Muliebria historico-medica, hoc est partium genitalium muliebrium consideratio physico- medico- forensis, qua pudendi muliebris partes tam externae, quam internae, scilicet uterus cum ipsi annexis ovariis et tubis fallopianis, nec non varia de clitoride et tribadismo, de hymene et nymphotomia seu feminarum circumcisione et castratione selectis et curiosis observationibus traduntur. Dresdae–Lipsiae, 1729, Hekelius. 384, [18] l. 4° (Koll. 1.)

SCHURIGIUS, Martinus: Parthenologia historico-medica, hoc est virginitatis consideratio, qua ad eam pertinentes pubertas et menstruatio, cum ipsarum maturitate, item varia de insolidis mensium viis atque dubiis virginitatis signis, nec non de partium genitalium muliebrium, pro virginitatis custodia... Dresdae–Lipsiae, 1729. Hekelius. 384, [18] l. 4° (Koll. 2.)

A könyvnek 18. századi pergamenkötése van, sorszáma az ex librisen 659., tehát a két kötetet Stech Alajos feltehetőleg egy időben vásárolta meg, és katalogizálta.

A nőkről szóló munkákban erotikus vonatkozású szövegek nincsenek. A három mű szerzője Martin Schurig (1656–1733) 1688-ban Erfurtban szerzett orvosdoktori címet, haláláig Drezdában praktizált. Orvosi szakfordítói munkássága fontos és jelentős.[5] Hét latin nyelvű orvosi monográfiát írt.[6]

A tárgyalt könyvekben lapszéli jegyzetek és korábbi possessori nyomok nincsenek.

A Stech Alajos ex librisével ellátott orvosi könyvek felbukkanása tulajdonosuk kiterjedt érdeklődési köréről tanúskodik.

OJTOZI ESZTER

[4] SEMSEY Andor: *Tipografikus ex librisek.* = Kisgrafika 1985. 17–19.

[5] *Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker.* München–Berlin, 1962. V. 169.

[6] PAULY, Alphonse: *Bibliographie des sciences médicales.* Paris, 1874.

FIGYELŐ

Holl Béla (1922–1997). Piarista szerzetes-tanár volt, aki az egyházi iskolák megszüntetése után egy ideig egyházi, majd világi munkahelyein vált szerzetes tudóssá, mindvégig ragaszkodva fogadalmához, rendjéhez.

1922-ben született Budapesten. 1941-ben lépett a piarista rendbe. A rend főiskoláján teológiát, a Pázmány Péter Tudományegyetemen magyar-latin szakot végzett. 1949-ben filozófiából doktorált. Az iskolák államosítása után hitoktató volt, majd különböző helyeken (Kispest, Pestújhely, Nézsa) segédlelkész, 1956–1960 közt Vácott egyházmegyei könyvtáros és levéltáros. 1960-ban az Országos Széchényi Könyvtár külső munkatársaként az akkor indult *Régi Magyarországi Nyomtatványok* munkatársa lett, haláláig részt vállalt a szerkesztőség munkájában. 1975-től a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Főosztályának, 1977-től az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének tudományos főmunkatársaként dolgozott. 1981-ben szerezte meg az irodalomtudományok kandidátusa fokozatot. 1977-től különböző egyetemeken (Szegeden, Budapesten az ELTE-n, majd a Pázmány Péter Tudományegyetemen) megbízott előadóként régi magyar irodalmat tanított.

Mint „renden kívüli" szerzetes (sokáig albérletben lakott, majd már nyugdíjas korban költözhetett be a rend pesti házába) idejét tudományos kutatásokra fordította. Váci könyvtárosságának terméke *A kétszáz éves váci könyv* (1973) című kötet. Kutatásait egy ideig meghatározta a *Régi magyarországi nyomtatványok* nemzetközi hírű köteteinek (1971, 1983) készítésében való aktív részvétele. Ehhez kapcsolódott a *Ferenczffy Lőrinc, egy magyar könyvkiadó a XVII. században* (1980) című kiadvány. Ő adta ki és fordította latinból a Szentföld első hazai ismertetését, *Pécsváradi Gábor Jeruzsálemi utazását* (1983). Külön szeretettel foglalkozott imaszövegekkel és egyházi népénekekkel. Ő fedezte fel az időrendben második magyar nyelvű verses szövegünket (*Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és magyar verses nyelvemlék 1433-ból* – MKsz 1984), az ő kiadásában és magyarázataival jelentek meg 17. századi katolikus népénekeink (*Régi magyar költők tára*, 7. és 15/B kötetek, 1974, 1993).

Közép- és koraújkori irodalomtörténetről, művelődéstörténetről rendezett konferenciák rendszeres résztvevője, előadója volt. Előadásai, hozzászólásai kivételes anyagismeretét tükrözték. Nagy felkészültséggel, alapos történelmi, teológiai és nyelvi ismeretekkel rendelkezett. Szerteágazó tevékenységét folyóiratok (köztük a *Magyar Könyvszemle*), évkönyvek, tanulmánykötetek őrzik. Munkáit gondosan készítette el, gyöngybetűkkel írt, lapalji jegyzetei megíratlan tanulmányokat rejtenek. Élete utolsó éveiben főleg a magyarországi latin nyelvű liturgikus verses szövegemlékek kötötték le figyelmét. Sajnos nem sikerült befejeznie e művek kritikai kiadását. Reméljük, hogy a már majdnem kész munka avatott kezekbe kerül, s napvilágot lát.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Módszertani megjegyzések a Budapesti Egyetemi Könyvtár Bibliotheca Antiquissima különgyűjteményének rekonstrukciójához. A magyarországi könyv- és könyvtártörténetben közismert, hogy a mai Magyarország területén a Budapesti Egyetemi Könyvtár állománya az egyetlen olyan élő közgyűjtemény, amely évszázadokon át folyamatosan és tervszerűen gyarapodott. Ismeretes az is, hogy a könyvtár Kézirat- és Ritkaságtára őrzi az ország egyik leggazdagabb és legrégibb történeti, művelődés- és irodalomtörténeti forrásgyűjteményét.[1]

Ez az a háttér, amely lehetővé tette, hogy az 1960-as évek elején Dümmerth Dezső megkezdje a könyvtár úgynevezett ősállományának, a Bibliotheca Antiquissima gyűjteménynek az elkülönítését. Ebben a különgyűjteményben a nagyszombati jezsuita kollégium és a nagyszombati egyetem megalapítása közötti időszakban (1561–1635) a nagyszombati jezsuiták és jogutódaik, illetve jogelődeik (Znióváralja–Turóc, Vágsellye) által beszerzett, illetve birtokolt könyveket helyezték el. A nyomtatványok kiválasztása a tulajdonosi bejegyzések alapján történt.[2] A különgyűjteményt Dümmerthen kívül az 1980-as évek elején Timkovics Pál bővítette és katalogizálta számottevően.*

A speciális felkészültséget igénylő történeti állományrekonstrukció megkezdése után Dümmerth megállapította, hogy a gyűjtemény különleges értékét nem elsősorban a könyvek tartalma adja, hanem az, hogy ezeket a köteteket az Egyetemi Könyvtár több száz éve megszakítás nélkül őrzi.[3] Ez a megállapítás máig érvényes, mivel a Bibliotheca Antiquissima a Ritkaságtár napjainkban is folyamatosan bővülő könyvtártörténeti gyűjteménye. Mivel a jezsuita rend első nagyszombati megtelepedésének idejéből (1561–1567) eddig egyetlen kötet sem került elő, a gyűjtemény a turóci (1586–1597), a vágsellyei (1599–1605) és a nagyszombati (1615–1635) kollekciókra tagolódik.

A Bibliotheca Antiquissima anyagát bemutató tanulmányok nem tervszerűen megvalósított kutatásokra épülnek; Dümmerth Dezső egy másodlagos szempont, a kötéstípusok alapján indult el és válogatott. Erre az 1960-as évek első felében a raktári átrendezések biztosítottak lehetőséget. Elősegítette a munkát, hogy a nagyszombati jezsuita kollégium, majd egyetem könyvtárának XVII. századi katalógusai rendszeresen közlik a kötésfajtákat. Erre utalnak a gyakran ismétlődő „cor. al." és „membran. al." megjelölések. A kutatás mai állapotában azonban nem szabad szem elől téveszteni, hogy az 1690-ben készített és 1777-ig, a könyvtár Budára költöztetéséig használt és folyamatosan bővített kéziratos katalógus „Qualitas compacturae" rovatában az 1635 előtt

[1] KNAPP Éva: *A Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirat- és Ritkaságtára.* Tudományos ismertető. = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei VII. 1996. (Megjelenés alatt.)

[2] DÜMMERTH Dezső: *A Budapesti Egyetemi Könyvtár gyűjteményének keletkezése 1561–1635.* Bp. 1963. (A Budapesti Egyetemi Könyvtár Kiadványai 20.); UŐ.: *A Budapesti Egyetemi Könyvtár állományának alapjai. Az Antiquissima-gyűjtemény I. és II. kollekciója. Collectio Tyrnaviensis 1612–1635.* Bp. 1964. (A Budapesti Egyetemi Könyvtár kiadványai 24.); UŐ.: *Az Antiquissima-gyűjtemény III. kollekciója. Collectio Tyrnaviensis 1612–1635.* Bp. 1966. Kézirat. Budapest Egyetemi Könyvtár Kézirattár (BEK K) G 843.; UŐ.: *A Budapesti Egyetemi Könyvtár új különgyűjteménye.* = Könyvtáros 1962. 346.

* Újabban Barabás László és Farkas Gábor számítógépes adatbázisba rendezi az eddig ismert adatokat. Az adatbázist bővítették a közben előkerült kötetek leírásával. Munkájukat bemutatták az MKE Társadalomtudományi Szekciója által rendezett „Régi könyvek számítógépes feldolgozása" c. konferencián (OSzK, 1995. dec. 3.) és kis példányszámban kiadták a konferencia anyagának részeként, hajlékony lemezen. Nyomtatásban az *Iskolakultúra* 1997/5. számában jelenik meg Farkas Gábornak a kérdésről írott tanulmánya. Ugyancsak az ő sajtó alá rendezésében „A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai" sorozatban jelenik meg az eddig ismert kötetek összevont katalógusa. (Szerk.)

[3] DÜMMERTH: *i. m.* 1963. 15–16.; DÜMMERTH: *i. m.* 1964. 18–20.

beszerzett könyvek címleírása mellett gyakran tűnnek fel más megjelölések is. Így – többek között – két, 1617-ben a könyvtárba került, egymás után bejegyzett kötetnél a „cor. nig. cum ta." illetve a „membran. scrip." megjegyzés olvasható.[4]

A kötéseken alapuló kutatás rövid idő alatt jelentős mennyiségi eredményt (több mint 200 kötetet) hozott. Ez háttérbe szorította a minél teljesebb körű rekonstrukció megvalósítását. A késlekedés máig rányomja bélyegét a különgyűjteményre, s meghatározza annak karakterét.

A rekonstrukció körültekintő megvalósításához ma már nem elegendő az 1632-es katalógus anyagának és az 1690 után használt katalógus „Annus inscriptionis" rovata által kijelölt köteteknek a kiválasztása, jegyzékbe rendezése és egybevetése a mai állománnyal. Erre a körülményre Dümmerth áttételesen már 1963-ban felhívta a figyelmet, amikor a további Antiquissima-kutatások nehézségét egyrészt a XVI–XVII. század óta eltelt idő hosszúságában látta, másrészt abban összegezte, hogy az 1777-es Budára költözés idején a nagyszombati könyvanyagot három részre osztották és részben selejtezték.[5]

A rekonstrukció folytatása és eredményesebbé tétele érdekében érdemesnek látszik egyszerre több szempontot figyelembe venni, s ezeket a munka befejezéséig együttesen érvényesíteni. Nem céltudatos gyűjtés eredményeként, hanem különféle témák kutatása kapcsán alkalomszerűen született megfigyeléseimet a következőkben foglalom össze.

1. A rekonstrukcióban alapvető a rendelkezésre álló két XVII. századi kéziratos katalógus kritikai felhasználása.** A korabeli leírások bibliográfiai pontosítása után elengedhetetlen a tételes összevetés a mai állomány megfelelő darabjaival. Ennek elvégzésekor nem szabad megfeledkezni arról, hogy a rekonstrukció csak relatív teljességre törekedhet, mivel az 1635 előtti állomány nem érintetlen. Egyes műveket, mint például Nagy Szent Gergely pápa összes műveit (Romae 1588–1593. Typ. Vaticana. jelzete: Ant. Tyrn. 1632/46. Tom. I–VI.) a XVIII. század végén, illetve a XIX. század elején elárverezték. Az említett kötetek így kerültek először a csornai prépostság könyvtárába, majd 1948 után a Népkönyvtári Központba, onnan az Országos Széchényi Könyvtárba, s innen mint átengedett példányok a 362/1962. nyilvántartási számon visszajutottak az Egyetemi Könyvtárba. A példa felhívja a figyelmet arra is, hogy az antiquissima-anyag szempontjából érdemes lenne áttekinteni a XVIII. század végétől kinyomtatott egyetemi könyvtári aukciós katalógusokat[6] és körvonalazni a könyvektől való megválás folyamatát.

2. Nem tanácsos követni azt az elképzelést, hogy elegendő közös rekonstrukciós bázist készíteni a két, egymást tartalmilag részben átfedő XVII. századi katalógus megfelelő leírásai alapján. Több olyan, ma is meglévő kötetet ismerünk, amely csak az egyik katalógusban található meg.

Különösen kockázatos lehet ráhagyatkozni az 1690-től indított katalógus leírásaira. A Leonardus Lessius: *De Anti-Christo et eius praecursoribus disputatio apologetica gemina* (Antverpiae 1611) című, ma is meglévő kötet (jelzete: Ant. Tyrn. 1613/1.) leírását például hiába

[4] *Catalogus Collegij Tyrnaviensis Soc. Iesu*, ordine alphabetico auctorum. Saec. XVII. (1632.) BEK K J 1.; *Catalogus Novus librorum Collegij Tyrnaviensis Societatis Iesu*, conscriptus Anno Domini 1690. servato ordine alphabetico. I–II. BEK K J 2/I–II.; *Catalogus...* 1690. II. 315. Néhány kötetnél megfigyelhető az átkötés. Az Aa 2r 32 jelzetű, eddig antiquissimaként számon nem tartott kötet az 1632-es katalógusban a „corio albo" (*Catalogus...* 1632. 657.), az 1690-es katalógusban a „membran. al." (*Catalogus...* 1690. II. 303.) jelzéssel szerepel, mai kötése viszont XVIII. századi sötétbarna bőrkötés.

[5] DÜMMERTH: *i. m.* 1963. 8.

** *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. II.* Nagyszombat. S. a. r. FARKAS Gábor. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 17/2.) (Sajtó alatt. Szerk.)

[6] *Catalogus librorum qui in Bibliotheca Universitatis Pestiensis publicae auctori exponentur. 1787–1797.* Pestini 1787–1790., Budae 1796–97. (címváltozatokkal).

keressük az 1690-től használt katalógusban. Annak ellenére, hogy a kötet 1613 óta folyamatosan a könyvtár állományához tartozik, címfelvétele csak a korábbi XVII. századi katalógusban szerepel, „Leonardus Lessius de Antichristo et eius Praecursoribus in 8. membr. alba Antverp. 1611. N. 19." bejegyzéssel.[7]

Félreértésre adhatnak okot az olyan bejegyzések is, amelyek mindkét katalógusban szerepelnek ugyan, de egymástól jelentősen eltérő formát mutatnak. Heribert Rosweyde 1615-ben beszerzett *Lex Talionis*a (Ant. Tyrn. 1615/4.) a korábbi katalógusban a keresztneves rendszó-gyakorlat szerint a H betűnél, tartalomra utaló körülírásos formában található („N. 15. Eiusdem [Heribertus Rosweydi] Retalatio pro Baronio contra Casabonum in 8. membr. alba, Antverp. 1614."), a későbbi katalógusban viszont „Rosweidi Heriberti S. I. Apologia pro Baronio Cardinale in Octav. Antverpiae, 1614. membran. al. 1632." alakban szerepel.[8]

3. Számítani kell az 1690-es katalógus leírásainak és „Annus inscriptionis" rovatának pontatlanságaira, következetlenségeire. Antoine Rivière *Calvinismus vestiarum Religio* című, „Lugduni 1636" impresszummal katalogizált munkájának annus inscriptionisa 1634.[9] A két évszám közül az egyik nyilvánvalóan téves. A kötet ma nincs meg a könyvtár állományában. A fenti kiadás létére a bibliográfiák nem utalnak, s csupán egy párizsi és egy lyoni 1630-as kiadás ismert.[10] Így lehetséges, hogy az impresszum rögzítése hibás, de azt sem lehet kizárni, hogy az annus inscriptionis téves, mivel az 1632-től használt katalógusban ez a kiadvány még nem szerepel.

Gyakran előfordul, hogy a katalógus annus inscriptionis rovata egy kötet több, évszámmal ellátott tulajdonosi bejegyzése közül a legutolsóban szereplő évszámot tartalmazza. Ludovicus Caelius Rhodiginus *Lectionum antiquiarum libri triginta* (Francofurti 1599. A. Wechel. jelzete: Ant. Tyrn. 1632/56.) című munkájának ugyanazt a példányát például a jezsuiták 1632-ben és 1635-ben is ellátták tulajdonosi bejegyzéssel. Az 1690-es katalógus annus inscriptionis rovatában az 1635-ös év szerepel.[11] Ez arra utal, hogy a könyvtárba kerülés és a katalogizálás között több év is eltelhetett, s ez a rovat nem mindig alkalmas a ma már fellelhetetlen kötetek tényleges könyvtárba kerülésének meghatározására.

Előfordul az is, hogy a datált tulajdonosi bejegyzések egyik évszáma sem azonos a katalógusban szereplő bejegyzési időponttal. Pedro de Ribadeneyra *Vita P. Jacobi Laynis* című, 1604-ben Kölnben megjelent kötetének (jelzete: Ant. Tyrn. 1618/1.) címlapján például a következő két tulajdonosi bejegyzés olvasható: „Collegij Tyrnavien. Societ. Iesu Catalogo inscriptus 1618" és „1632. L. J. n. 143.". Ezzel szemben a katalógusban beírási évként 1633 szerepel.[12]

4. Szükségesnek látszik a már rekonstruált állományrészek kritikai felülvizsgálata. A Dümmerth által rekonstruált Antiquissima Turociensis kollekció egyik sorozatában sincs közvetlenül a turóci tulajdonosi bejegyzéshez kötődő évszám. A bejegyző kezek azonossága a Turócra vonatkozó tulajdonosi bejegyzések változó megszövegezése és formája miatt sorozatonként nehezen bizonyítható. Az első sorozatban például a „Societatis Iesu inscriptus Catalogo" szöveg Turócra vonatkoztatása is megkérdőjelezhető. Csaknem biztosra vehető, hogy a „Collegij Turociensis", a „Coll. Thurocien.", a „Collegij Turocien.", a „Collegij Turoc", a „Collegij Thurociensis" és a „Resid. Thurocz" változatok nem mindig ugyanarra a bejegyzőre utalnak.

[7] *Catalogus*... 1632. 367.
[8] *Catalogus*... 1632. 274.; *Catalogus*... 1690. II. 337.
[9] *Catalogus*... 1690. II. 334.
[10] Vö. pl. *The British Library General Catalogue of Printed Books to 1975*. T. 1–360. London–München–New York–Paris 1979–1987. itt: T. 277. 135.; *Catalogue Général des livres imprimés de la Bibliothéque Nationale*. Auteurs. Tome 1–231. Paris 1897–1981. itt: T. 152. 898–899.
[11] *Catalogus*... 1690. II. 343.
[12] *Catalogus*... 1690. II. 347.

Több körülmény miatt nem tartjuk szerencsésnek kizárólag az azonosnak vélt könyvtárosi kézírásra hagyatkozni a rekonstrukcióban. Kempis Tamás *De imitatione Christi*jének 1587-es, Ant. Tur. I/21 jelzetű kiadásában például szerepel a hely- és időmegjelölés nélküli „Societatis Iesu Catalogo inscriptus" és a helyre utaló „Resid. Thurocz" tulajdonosi bejegyzés. Ezenkívül megtalálható a „Bibliotheca PP. Capuccinorum Budapestini" jelzés és a Népkönyvtári Központ körpecsétje. A helymegjelölést nélkülöző jezsuita bejegyzés Turóchoz kötése nem bizonyítható. A „Resid. Thurocz" forma pedig arra utal, hogy a kötet csak akkor került a turóci jezsuitákhoz, amikor Turócban a kollégium már nem működött, s a rendház kisebb rezidenciaként létezett. A rendi forrásokban[13] a turóci rendház 1586–1598 között szerepel kollégiumként, amikor a jezsuiták iskolát, konviktust és plébániát tartottak fenn. Ezt követően a kollégium átköltözött Vágsellyére. Amikor a rend újra megtelepedett Turócban, házukat következetesen rezidenciaként nevezik. Ez a korszak 1639 utánra datálható, az adatok ugyanis ettől kezdve utalnak újra folyamatos rendi tevékenységre. A „Resid. Thurocz" tulajdonosi bejegyzés tehát a XVII. századi turóci rezidenciára utal, amely 1773-ig adatolható. Ekkor a rezidencia könyvtárát felszámolták, s az említett kötet közvetlenül vagy a Budára költöztetett Egyetemi Könyvtárba beszállított, s később elárverezett könyvek közül került a kapucinusokhoz. Tőlük a Népkönyvtári központba szállították, s onnan jutott az Egyetemi Könyvtárba. A felsorolt körülmények miatt ezt a kötetet csak fenntartásokkal lehet antiquissimának tartani.

Kétségesnek látszik az Ant. Tur. I/26 jelzetű kötet (Szent Ágoston összes műveiből a XI. pars: Basiliae 1506. J. Amorbachius) turóci eredete is. A kötet két jezsuita tulajdonosi bejegyzése közül a „Societatis Iesu inscriptus Catalogo" nem utal konkrét helyre, a „Collegij Tyrnav. Anno 1632" pedig csak azt bizonyítja, hogy a kötet az Antiquissima Tyrnaviensis kollekcióhoz tartozik.

Alaposan meg kell vizsgálni azokat az eddig a turóci kollekcióhoz sorolt köteteket is, amelyekben évszám nélküli turóci tulajdonosi bejegyzés szerepel és a kötetek kimutathatóan nem járták meg a Turóc–Sellye–Nagyszombat, illetve a Turóc–Nagyszombat utat. Így például az Ant. Tur. II/2 jelzetű kötetet (Temesvári Pelbárt: *Pomerium*. Hagenau, 1501. H. Gran) véleményünk szerint mindig is Turócban őrizték. Erre utal, hogy a kötetben a datálás nélküli „Societatis Iesu inscriptus Catalogo Collegij Turociensis" bejegyzésen kívül a „Residentiae Thurociensis Societatis Iesu Catalogo inscriptus 1644" bejegyzés olvasható. Hasonló jelenségre utalnak az Ant. Tur. II/3 és Ant. Tur. II/6 jelzetű kötetek bejegyzései is. Az Ant. Tur. I/13-as jelzetű *Legenda aurea*-kötet (Parisijs, 1509. J. Huguetanus) a bejegyzések szerint Turócból Pozsonyba került át.

Az ilyen és hasonló esetekben érdemes lenne bevezetni a csak bizonyos megszorítások között érvényes antiquissima-jelleget, mivel ezeknél a köteteknél nem lehet egyértelműen kimutatni, hogy 1635 előtt közvetlenül kapcsolódtak a nagyszombati kollégiumi könyvtárhoz.

5. Az Antiquissima gyűjtemény határainak pontosabb megvonása érdekében ki kellene zárni a gyűjteményből a sérült előzékű (címlap, címoldal, díszcímlap, első ív(ek) hiánya), valamint a jól olvasható, kellően konkrét tulajdonosi bejegyzést nélkülöző, eddig feltételesen ide sorolt köteteket. Az ilyen köteteknek egy újabb sorozatban lenne a helye, „nem hiteles Bibliotheca Antiquissima-kötetek" megjelöléssel.

Johannes Ravisius Textor *Officina sive Theatrum histor[icum] et poeticum* című, 1626-ban Baselben megjelent műve egyik példányának címlapján például a „Collegij Societatis Iesu Tyrnavien. Catal. inscriptus 1690" bejegyzés található (jelzete: Fa 464:1). Az évszám közelében egy

[13] Vö. DÜMMERTH: *i. m.* 1964. 5–16.; *Supplementum Historiae Residentiae Thurocziensis S. Iesu ab Anno Fundationis Praepositurae (1252) ad Annum 1720.* BEK K Ab 109.; *Cathalogus Librorum Residentiae Soc. Jesu Thurocziensis digestus Anno 1778. die 3ia Aprilis.* BEK K J 98/16a.; *Regestum librorum in Residentia S. I. Thurocziensi repertorum ex Commissione confectum Anno 1774. per Martinum Simoncsics.* BEK K J 98/16b.

másik, olvashatatlanná tett évszám szerepel. Az impresszum alatt áthúzott, azonosíthatatlan betűk sejlenek fel, mellette egy nagy „R" betű látható. Az 1690-től vezetett katalógusban a szerző fenti munkáját „Basiliae 1616" impresszummal rögzítették, az „annus inscriptionis" rovat 1632-re utal.[14] Az 1632-től használt katalógusban Johannes Ravisius Textor neve alatt ez a mű nem szerepel. A felsorolt adatsorok együttesen valószínűsíthetnék a kötet antiquissima jellegét, mégsem lenne indokolt besorolni az Antiquissima Tyrnaviensis 1632-es sorozatba, mert ezzel bizonytalanná tennénk a gyűjtemény összetételének határait.

6. A Bibliotheca Antiquissima gyűjteménybe még be nem sorolt egy-egy kötetnél felfigyeltünk az eddig figyelmen kívül hagyott tulajdonosi bejegyzésekre. Így például a Bécsben 1618-ban megjelent, *Apparatus Regius* című nyomtatvány egyik példányában (jelzete: RMK III. 228:1) a címlapon középen elhelyezett „Collegij Tyrnavien. Societatis Iesu" bejegyzést kiegészíti a címlap felső részén kissé halványabb, de jól olvasható „Inscr. 1618" bejegyzés. Ez egyben arra figyelmeztet, hogy az antiquissima-kutatás céljával kézbevett minden egyes kötetet nagyon aprólékosan kell megvizsgálni.

7. Az 1960-as évek óta az Egyetemi Könyvtárban több raktárköltöztetés volt, ami a könyvek ismételt mozgatásával járt. Így történhetett, hogy például az Antiquissima-gyűjteményhez tartozó, Borzsák István által részletesen ismertetett[15] Ausonius-kötet egy raktárátalakítással egybeeső olvasói használat után a korábbi jelzetének megfelelő raktári helyre került (Hb 540 – Ant. Tyrn. 1635/1.) Az elkeveredett, lappangó kötetek megkeresése és folyamatos szemmel tartása fontos feladat. Így például csak remélni lehet a Timkovics Pál által elkülönített, Silvestro Pietrasanta: *De symbolis heroicis libri IX.* (Antverpiae 1634.) című kötet előkerülését, melyet a Timkovicstól rögzített bejegyzés szerint a nagyszombati jezsuiták a kinyomtatás évében szereztek be.

8. Azt a könyvtártörténeti tényt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az egyetem Budára költöztetése idején viszonylag sok könyv maradt Nagyszombatban. Az 1777-ben tartalma alapján idejétmúltnak minősített kötetek egy része ma is Nagyszombatban található. Erre utal az Ant. Tyrn. 1618/6 jelzetű kötet, melynek címlapján a „Coll. Tyrnaviens. Societatis Iesu 1618" kéziratos bejegyzés olvasható. Ez a nyomtatvány magánszemélytől Szlovákiából ajándékként került az Egyetemi Könyvtárba 1991. november 1-jén. Törekedni kellene tehát a Nagyszombatban maradt, részben máig feldolgozatlan kötetek alapos és minél gyorsabb áttekintésére.

9. További eredmények várhatók a jezsuita oktatási gyakorlat és a tananyag fokozottabb figyelembevételétől. A *Ratio Studiorum* 1599 előtti változataiban és 1635 előtti bővítéseiben, valamint a különféle ajánló könyvjegyzékekben[16] szereplő szerzők műveinek áttekintése és autopszia alapján történő behasonlítása újabb antiquissima-köteteket hozhat felszínre.

Így például a *Ratio Studiorum* 1599-es változatában a Regulae Professoris Humanitatis című részben a Graeca praelectio fejezetben szereplő egyik auctor Plutarkhosz.[17] Áttekintve az Egyetemi Könyvtár 1635 előtt megjelent Plutarkhosz-köteteit, három eddig antiquissimaként számon nem tartott példányt lehetett beazonosítani.[18]

10. A Bibliotheca Antiquissima gyűjtemény bővülését segítheti az is, ha az Egyetemi Könyvtár állományában a duplumpéldányokkal együtt áttekintjük egy-egy, már eddig is több antiquissima-kötettel képviselt szerző 1635 előtt megjelent nyomtatványait. Így figyeltünk fel

[14] *Catalogus...* 1690. II. 343.

[15] BORZSÁK István: *Ausoniustól Rimay Jánosig.* = Antik Tanulmányok (30.) 1983. 241–247.

[16] *Ratio atque Institutio Studiorum Societatis Iesu (1586, 1591, 1599).* Ed. Ladislaus LUKÁCS. Romae, 1986.; *Collectanea de Ratione Studiorum Societatis Iesu (1588–1616).* Ed. Ladislaus LUKÁCS. Romae, 1992.

[17] *Ratio...* 1986. 432.

[18] A kötetek rövid bibliográfiai leírását l. alább, jelzeteik: Hb 5033/2, Hb 5033/3, Hb 5033/8.

például Nicolaus Reusner két, 1632-ben Nagyszombatban bejegyzett, eddig antiquissimaként számon nem tartott kötetére.[19]

*

A fenti megfigyelések már eddig is elősegítették a Bibliotheca Antiquissima különgyűjtemény bővülését. Az alábbiakban tizenegy, antiquissimaként eddig számba nem vett kötet rövid bibliográfiai leírását közlöm az antiquissima-jelleget tanúsító adatokkal együtt.

Csak az ilyen és ehhez hasonló körültekintő vizsgálatoktól remélhetjük ennek az utóbbi időben elhanyagolt kutatási területnek a fellendülését.

Apparatus Regius. Sereniss. ac Potentissimo Ferdinando II. Hungariae ac Bohemiae Regi. Symbolis Regum Hungariae adornatus. A Collegio Tyrnaviensi Societatis Iesu.
Viennae 1618. G. Gelbhaar.
Bejegyzés a címlapon: „Inscr. 1618. Collegij Tyrnavien. Societatis Iesu."
Raktári jelzet: BEK K RMK III. 228:1. pld.

PÁZMÁNY Péter: Posonban löt praedikatio.
Musiponiban (= Posoniumban) 1610. (typ. archiepiscopalis).
Bejegyzés a címlapon: „Societatis Iesu. 1612. Collegij Tyrnavien. 1617."
Raktári jelzet: BEK K RMK I. 58.

PLUTARCHUS: Plutarchu Chairóneós ta sózomena syngrammata. – Plutarchi Charonensis quae extant opera cum Latina interpretatione.
(Genevae) 1572. H. Stephanus.
Moralia. Tom. 2. 781–1381.
Bejegyzés a címoldalon: „Societatis Iesu Catalogo inscriptus A° 1600 (az évszám áthúzva) Collegij Tyrnavien. Turociens Selliensis (az utóbbi két helynév áthúzva) 1632. L. P. n. 143."
Raktári jelzet: BEK Hb 5033/2.

PLUTARCHUS: (L. mint fenn)
Moralia. Tom. 3. 1389–2101.
Bejegyzés a címoldalon: „Collegij Tyrnaviensis Turociens. Selliensis (az utóbbi két helynév áthúzva) A° 1600 (az évszám áthúzva) 1632. L. P. n. 144."
Raktári jelzet: BEK Hb 5033/3.

PLUTARCHUS: (L. mint fenn)
Opuscula varia, quae magna ex parte sunt philosophica .... Tom. 2. (= Tom. 8.)
Bejegyzés a címoldalon: „Collegij Tyrnaviensis. Turociensis Selliensis (az utóbbi két helynév áthúzva) Societatis Iesu. Catalogo inscriptus. A° 1601 (az évszám utolsó két jegye átírva:) 1643. L. P. n. 146."
Raktári jelzet: BEK Hb 5033/8.

RAEMUNDUS Florimundus: Historia de ortu, progressu et ruina haereson huius saeculi .... E Gallica lingua in Latinam conversa Pars. I–II.
Coloniae 1614. G. Grevenbruch.
Bejegyzés a címlapon: „Collegij Tyrnavien. Societatis Iesu. 1628. Catalogo Inscriptus L. F. n. 59."
Raktári jelzet: BEK Ac 4r 515.

REGIUS, Vincentius: Evangelicarum dilucidationum libri VIII.
Coloniae 1615. B. Gualterus.
Bejegyzés az előzéklapon és a díszcímlapon: „Societatis Jesu Tyrnav. Anno 1626. Catal inscr. Litt. V. No (1.)"
Raktári jelzet: BEK Aa 2r 32 (A XVIII. században átkötötték.)

[19] A kötetek rövid bibliográfiai leírását l. alább, jelzeteik: Hf 4074, Hf 1059.

REUSNER, Nicolaus: Operum Nicolai Reusneri .... Pars Prima ....
Jenae 1593. T. Steinmann.
Bejegyzés a címlapon: „Catalogo Soctis. Iesu Tyrnaviae Inscriptus 1632. L. R. n. 72."
Raktári jelzet: BEK Hf 4074.

REUSNER, Nicolaus: Operum Nicolai Reusneri ... Pars quarta....
(Jenae 1594. T. Steinmann.)
Bejegyzés a címlapon: „Collegij Soctis. Iesu Tyrnaviae 1632."
Raktári jelzet: BEK Hf 1059.

RONCHEGALLUS, Gioldus Joannes: Tractatus de duobus reis constituendis.
Venetiis 1559. Cominus de Tridino.
(Hozzákötve: REDOANUS, Gulielmus: Tractatus solemnis .... Placentiae 1572. F. Comes.)
Bejegyzés a címlapon: „Collegij Tyrnaviensis Catalogo inscriptus. Anno Dni. 1616. (az évszám áthúzva) 1632. L. J. n. 23. Ex liberalitate Generosi Dni. D. Georgij Szekel."
Raktári jelzet: BEK Bc 2r 107.
Megjegyzés: 1616-os bejegyzés eddig nem szerepelt a gyűjteményben.

Templum gratiarum, Serenissimi ... Leopoldi, Archiducis Austriae ... cum Iusta in Oratorio pie persolveret, ac moetissime parentaret A. D. M. DC. XXXII.
Passaviae 1633. C. Frosch.
Bejegyzés a címlapon: „Collegij Tyrnaviensis Societatis Iesu 1633. L. T. n. 127. Cathalogo Inscriptus. 1704. 29 Septembris."
Raktári jelzet: BEK Hf 4r 176.

KNAPP ÉVA

A Turul újjászületése. Poraiból született újjá 1992-ben a magyar sajtótörténet évszázados múltú *Turul* című folyóirata, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság közlönye. 1950-ben jelent meg a folyóirat összevont 61–64. (1947–1950) utolsó száma. A történettudomány valamennyi segédtudományát szolgáló szakmai folyóirat megszüntetése a Rákosi-rendszer kultúrpolitikusainak szellemi színvonalára vet fényt. A Társaság 1951. február 27-én felvett jegyzőkönyve szerint „... a Népművelésügyi Minisztérium a folyóirat régi címén, amely a Turul volt, a megjelenést nem engedélyezte." A másik indok, hogy a Társaságnak semmi vagyona nincs és a támogatás sem valószínű, így a közgyűlés kimondta a Társaság feloszlatását. Az illetékesek sajnálatos módon összekeverték a folyóirat címét a húszas évek ismert szélsőjobboldali ifjúsági szövetségével, pedig a kettőnek egymáshoz semmi köze nem volt. A Turul cím keletkezése összefügg a Társaság és közlönye alapításával. Radványszky Béla báró és alapító társainak a közlöny címére a szintén 1883-ban indult osztrák *Adler* című folyóirat adott ötletet, amely alcíme szerint: Organ des heraldisch-genealogischen Vereines „Adler" volt. Mivel a Monarchia nyugati felének társlapja címéül a sast választotta, az alapítók a Turul madárra gondoltak. A magyar tudományos társaság profilját az elnök Radványszky báró határozta meg: „... a történelemnek eddig elhanyagolt társtudományait, úgymint a heraldikát, diplomatikát, sphragistikát, genealógiát, valamint a magyar családok történetének okleveles alapon való művelését tűzné ki céljául." (1883:1.). Előszavának utolsó mondatában a nemzeti múlt tudományos ismeretének fontosságát hangsúlyozta: „A nemzetet csak látszólag alkotják az élő nemzedékek, valójában tagjai annak az elhaltak is, mert a letűnt nemzedékeknek nagy a befolyásuk az élőkre... Sok nemzedék alkotta fokozatosan mai kultúréletünket..." A *Turul* szerkesztői – Fejérpataky László és báró Nyíry Albert – a szakma elismert tudósai voltak. A folyóiratban a hivatásos tudósok mellett teret adtak a történetileg autodidakta, de magas színvonalon íróknak is. Az első világháború után

előtérbe került a szaktudomány, a Fejérpataky László, majd Szentpétery Imre vezette történeti segédtudományi iskola ontotta magából a jó szakembereket – írja Kubinyi András a lap 1951–1992. összevont számának lapindítójában. Így előtérbe kerültek a történészek és az egyetemisták. A genealógiai kutatás kiszélesítésére Szentpétery már 1932-ben felhívta a figyelmet, a genealógia nem szűkülhet le a nemes családok kutatására. Később maga vállalkozott rá, hogy módszertani útmutatást adjon a nem nemesi családok kutatására: „Adalékok a parasztcsaládok leszármazása és története kutatásának módszertanához." (*Turul* 58–60, 1944–46.) A második világháború utáni időszakban a genealógiát a nemességgel kapcsolták össze, és így mint feudális csökevényt üldözni kellett, évtizedekig az oktatása is megszűnt. Mint történelmi segédtudomány hivatalosan is megszűnt. Megfelelő publikációs lehetőségek hiányában nemcsak a genealógia, hanem a többi segédtudomány sem fejlődött. Egyedül a *Levéltári Közlemények* közölt segédtudományi cikkeket. Nem kis mértékben Vajay Szabolcsnak, a Genealógiai és Heraldikai Társaságok Nemzetközi Szövetsége elnökének (1982–1986) és az itthoni szakemberek erőfeszítéseinek köszönhető, hogy 1983-ban végre megszülethetett a Magyar Történelmi Társulat Archeográfiai, Genealógiai és Heraldikai Szekciója az egyik fő hazai kezdeményező, Kállay István professzor elnökletével. 1988 elején a *Magyar Nemzet* kétrészes cikkében megállapította, hogy a genealógiának, ennek az egyik legősibb tudományágnak a szükségességét ma már az is elismeri, aki néhány évtizede még a „burzsoá reakció egyik alattomos fegyveré"-t látta benne. Gudenus János Józsefnek köszönhetően pedig napvilágot látott *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája* című munkájának két kötete (1. köt. A–I. Bp. 1990., 2. köt. K–O. Bp. 1993.). A genealógia mellett a címertan, a heraldika is kezdi visszanyerni méltó rangját. Az utóbbi években sorra jelentek meg Magyarországon a népszerűsítő – ismeretterjesztő és szakkönyvek (Berényi Iván: *Kis magyar címertan.* Bp., 1983.; *A történelem segédtudományai.* Szerk. Kállay István. Bp., 1986. benne a heraldikáról szóló fejezet is 169–193. p.; Gudenus János József–Szentirmay László: *Összetört címerek.* Bp., 1989.). Különösen nagy érdeklődést váltott ki 1987-ben Nyulásziné Straub Éva *Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein* című díszes albuma, amely 100 színes címertáblát és 1167 fekete-fehér címerrajzot tartalmaz, valamint Nagy Iván több mint száz évvel ezelőtti családtörténeti köteteinek reprint kiadása (*Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* 1–8. köt. Bp. 1987–1988.). A szakmai közvélemény és a heraldika iránt érdeklődő nem hivatásos történészek körében már a rendszerváltás előtt jelentkezett az igény a *Turul* újjáéleztésére. Fügedi Erik és Vajay Szabolcs vezetésével 1991-ben indult kezdeményezés az 1883 és 1950 között 64 évfolyamban megjelent heraldikai és genealógiai szakfolyóirat, a társadalomkutatás irányába bővítendő, korszerű igények szerinti felújítására és a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság újjáalakulására. 1992. május 31-én három, a szakmában érdekelt intézmény, a Magyar Történelmi Társulat, a Magyar Országos Levéltár és a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság képviselői együttműködési megállapodást írtak alá a közlöny kiadására. Az immár 115. évfolyamába lépő folyóirat szerkesztőgárdáját olyan kiváló szakemberek alkotják, mint Kollega Tarsoly István, Nyulásziné Straub Éva, Pandula Attila és Rainer Pál. A múlt kutatásának e fontos segédeszköze sajnálatos módon még a hivatásos történészek, levéltárosok és a szélesebb olvasóközönség előtt is kevéssé ismert. A közelmúlt tudományos eredményei cáfolják, hogy a címertan és a származástörténelem konzervatív ideológiát hordoznak. Napjainkban már virágzik a címerhasználat is (városok, falvak, civilszervezetek). A nemesi családok mellett paraszt- és munkás családok életének történet-szociológiai vizsgálata és a segédtudományok eredményei a nemzeti és egyetemes történelem többszempontú megismerését, nem utolsósorban a magyarság identitástudatának erősödését szolgálja. Bízunk abban, hogy a *Turul* újjászületése nem volt hamvában holt gondolat és nem kell minden ötszázadik (negyvenkettedik?) évben elégetnie magát, mint az egyiptomiak sas-alakú, bíbor- és aranytollazatú, mesebeli szent madarának.

BODRITS ISTVÁN

Bethlen Kata könyvtárának jegyzékei. A közelmúltban a szegedi Olvasmánytörténeti Kutatócsoportnak sikerült hozzájutnia a Bethlen Kata egykori könyvtáráról készült két jegyzék teljes másolatához. Ismeretes, hogy Bethlen Kata elpusztult könyvtárából két, időben egymást néhány évvel követő, egykorú jegyzék készült. Az is ismeretes, hogy mindkét jegyzék összeállítója Bod Péter volt, és mindkét jegyzéket Erdélyben őrzik: a korábbit (1747) Székelyudvarhelyen, a későbbit (1752) Marosvásárhelyen. Jóllehet mindkét jegyzéket két ízben is közreadták már 1907 és 1912 között, azóta viszont senki sem vizsgálta felül e közlemények adatait. Pedig mindkét jegyzék két-két kiadása meglehetősen eltér egymástól, számos esetben elírásra, téves olvasatra és bizonyos adatok kihagyására kellett gyanakodni. Megjegyzendő, hogy az *Erdélyi Könyvesházak* III. kötetének (1996) készítésekor sem állt még a szerkesztők rendelkezésére a két eredeti jegyzék, hanem még e fenti, század eleji kiadások alapján készült az újraközlés, csak a legnyilvánvalóbb hibákat kijavítva. Örvendetes tehát, hogy ezek az irodalomtörténet számára is régóta forrásként kezelt jegyzékek most itthon is hozzáférhetőek, egymással összevethetők, újraértékelhetők.

A székelyudvarhelyi jegyzéket a ráírt dátum szerint Bod Péter 1747-ben készítette: *Árva B(ethleni) Bethlen Kata Széki Teleki József úr özvegye könyveinek laistroma* címmel. Első kiadása Lukinich–Köblös kiadásában az *Erdélyi Múzeum* 1907-es évfolyamában jelent meg, majd rövidítve – ezáltal sok félreértésre adva alkalmat – 1911-ben a Hornyánszky-féle bibliofil kiadásban.

Az 1752-es jegyzék viszont, amelynek címe *Magyar bibliotéka, avagy mindenféle, kiváltképpen pedig teológiára tartozó magyar könyveknek listájok: mellyeket maga számára gyűjtögetett a méltóságos Gróf Asszony Bethleni Bethlen Kata aszszony*, először az 1911-es Hornyánszky-féle bibliofil kiadásban jelent meg (az 1747-es lista rövidített változatával együtt), majd ezután, ennél bővebb formában Benczúrné közreadásában az *Erdélyi Múzeum*ban 1912-ben.

Nem tudni, hogy a bibliofil kiadásban miért szerepel mindkét jegyzék tartalma szinte szemelvényesen (anélkül, hogy erre utalás történne) és minek alapján hagyott ki az összeállító egyes részeket, címeket? Mindezt azonban talán a kis kötet bibliofil jellege magyarázza. Mentségére szolgáljon, hogy a szakirodalom ezt, éppen alacsony példányszáma és nehezen hozzáférhető volta miatt úgyis kevéssé használta, különösen azután, hogy az 1752-es jegyzéknek is megjelent ennél bővebb kiadása. Nehezebben magyarázható, hogy az 1747-es jegyzéket kiadó Lukinich–Köblös és az 1752-est kiadó Benczúrné miért és milyen szempontok szerint rövidítették a Bod Péter által megadott leírásokat *Erdélyi Múzeum*-beli közlésük alkalmával. Meglehet, hogy az *Erdélyi Múzeum* javaslatára rövidítettek, bizonyos szövegrészek azonban teljesen kimaradtak mindkét közlésből.

Mit lehet szinte első ránézésre megállapítani e két eredeti jegyzékről, amelyeknek másolata most szerencsés módon rendelkezésre áll, és módot ad arra, hogy mindkét jegyzékről lehetőség szerinti pontos – az eddigieknél sokkal pontosabb és hitelesebb – kiadása elkészülhessen? Mielőtt alkalmam lett volna kézbevenni e két eredeti, Bod Péter által írt jegyzéket, a fenti közlések hiányosságait, hibáit, félreolvasásait a kézirat nehezen olvashatóságával vagy nehezen áttekinthetőségével magyaráztam. A két jegyzék kézírása azonban világos, könnyen olvasható. Az 1747-es jegyzéket Bod szépen kalligrafált betűkkel, levegősen írta, gondosan ügyelve az áttekinthetőségre és olvashatóságra. Ám néhány év múlva újra kézbevette a kéziratot és számos beszúrással egészítette ki. Mindez azonban még a második (1752. évi) jegyzék készítése előtt történhetett. A Székelyudvarhelyen őrzött eredeti kézirat negyedrét alakú, félbőr kötésben maradt ránk. A katalógus két részből áll: a szerzők betűrendjében összeállított jegyzékből és egy tárgy szerinti csoportosításból. (A most készülő kiadásból ez a tárgyi felosztás hiányozni fog, hiszen Bod maga sem sorolt be minden könyvet ezekbe a szakcsoportokba.) Ennek a jegyzéknek címleírásai rövidebbek, mint a későbbi jegyzékben olvashatók. Ez utóbbinak leírásai igényesebbek és az esetek többségében szinte pontosan megegyeznek a *Magyar Athenás* leírásaival. A Marosvásárhelyen őrzött

kézirat nyolcadrét alakú kis kötet, amelynek vele nem egykorú papírkötésén a rövidített cím olvasható: *Magyar Bibliotéka*. Az 1752-es jegyzéket még Bod Péter életében nyomtatásban is kiadták, de mindössze huszonöt példányban.

A Bod Péter által írt két könyvjegyzék mostani, legújabb kiadása a *Kárpátmedence koraújkori könyvtárai* sorozatban fog megjelenni Szegeden. Újrakiadását – ezúttal szöveghű formában – az a közvetlen hatás is indokolja, amelyet Bethlen Kata korának más főrangú erdélyi asszonyaira gyakorolt. Erről megbizonyosodhatunk, ha végigtekintünk ezeknek a könyvgyűjtő asszonyoknak során: gróf Teleki Lászlóné Ráday Eszter, báró Korda Zsigmondné Nemes Júlia, gróf Bethlen Imréné Gyulai Klára és Rhédei Zsigmondné Wesselényi Kata. Levelezésükben nyomonkövethető, hogy egymás számára is szereztek be könyveket illetve ajándékoztak egymásnak. Ráday Eszter, Gyulai Klára és Nemes Júlia Bethlen Kata kortársai voltak. Náluk egy generációval fiatalabb Wesselényi Kata, ennek ellenére könyvállományának több, mint a fele azonos Bethlen Kata gyűjteményével. Mindegyikük férje is kiváló műveltségű, könyvszerető- és könyvgyűjtő főúr volt. Közös vonásuk még e főúri asszonyoknak, hogy szinte mindannyian valamelyik erdélyi református kollégiumra (székelyudvarhelyi, marosvásárhelyi, nagyenyedi) hagyták könyvgyűjteményüket s életük során az erdélyi könyvkiadás mecénásai voltak. Nemes Júlia gyűjtésével kezdődően látszik az új kor szellemének beáramlása: az újonnan kialakuló könyvtárak már inkább világi szemléletű, racionalista irányzatú, francia és német nyelvű könyvek gyűjteményei. Ez a terület, vagyis főúri asszonyaink olvasási szokása a korai felvilágosodás korában (és főleg Erdélyben) még számos felfedeznivalót tartogat, amelyekhez azonban a források adottak: hiszen levelezésükön kívül fennmaradtak a könyvjegyzékek és – nem úgy, mint Bethlen Kata könyvtára esetében – jórészt maguk a könyvek is. Legújabban erről Deé Anikó írt szakszerű tanulmányt (*Könyvgyűjtő asszonyok a 17. században*. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond 80. születésnapjára*. Szerk.: KOVÁCS András, SÍPOS Gábor, TONK Sándor. Kolozsvár 1996. 135–147.), akinek egyébként a szóban forgó két könyvjegyzék másolatát is köszönhetjük. A *Kárpátmedence koraújkori könyvtárai* sorozatban Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukcióját tehát az erdélyi főúri asszonyok könyvtárának és olvasmányainak felkutatása is követni fogja.

SZABÓ ÁGNES

SZEMLE

Petrik-emlékkötet. Szerkesztette NAGY Anikó. Bp. 1996. OSzK, 87 l. (Az Országos Széchényi Könyvtár füzetei 8.)

Az Országos Széchényi Könyvtár néhány éve indított füzetsorozata a könyvtáros szakma legváltozatosabb területeinek ad publikálási lehetőséget. A nyomdatörténetet, restaurálást, sajtótörténetet, olvasáskutatást reprezentáló kiadványok után ezúttal a magyar nemzeti bibliográfia egyik jelentős személyiségének, Petrik Gézának állít emléket.

Petrik Géza születésének 150. évfordulóján a Magyar Könyvtárosok Egyesületének Bibliográfiai Szekciója, az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete szervezett tudományos megemlékezést. Az előadások jegyzetekkel kiegészített változatát Nagy Anikó szerkesztette kötetté. A dolgozatok tárgyilagos tisztelettel közelítik meg a könyvkereskedőből bibliográfussá lett Petrik kudarcoktól sem mentes pályáját és értékelik tevékenységének máig élő hatását.

Kégli Ferenc *Petrik Géza élete és munkássága* című tanulmányában az antikvárius és bibliográfus pályáját egységben tekintve térképezi fel a retrospektív nemzeti bibliográfia jelentős alakjának tevékenységét és korrigálja a legújabb szakirodalom (UMIL) téves adatait is. Varga Sándor „obsitos könyvárus" többször foglalkozott már Petrik különböző bibliográfiai köteteinek kiadástörténetével (Magyar Könyvszemle, 1980. 264–279., 1987. 19–31., 146–150.) illetve *A Magyar Könyvkereskedők Egyletének alapításával* (Bp. 1980.). Ezúttal csatlakozva Kégli tanulmányához, *A könyvkereskedelem – a nemzeti bibliográfiákért* c. összefoglalásában a két könyves szakma egymásrautaltságához szolgáltat adalékokat. Írása után idézhetjük Zöld Ferenc dolgozatát, aki mint gyakorló könyvkiadó *A Magyar Nemzeti Bibliográfia és a kereskedelmi bibliográfiák könyvkiadói hasznosításához* fűz, a mai könyvkiadási helyzetet is minősítő, megszívlelendő gondolatokat.

Petrik munkásságának folytatói, az Országos Széchényi Könyvtár bibliográfiai műhelyeinek szorgos munkásai számolnak be tevékenységükről a kötet további lapjain. A Régi Magyarországi Nyomtatványok Szerkesztőségében több, mint negyedszázada folyik az a feltáró és regisztráló munka, amelynek eredményeképpen megjelenhettek a Petrik-féle bibliográfiák kiegészítő kötetei és a használathoz nélkülözhetetlen alapvető segédletek, a nyomda- és kiadástörténeti mutatók (Pavercsik Ilona: *A Petrik-bibliográfia kiegészítései*). A Petrik V–VIII. kötetei a 18. századi könyvkiadás feltérképezésével az irodalomtörténészek számára nélkülözhetetlen kézikönyvsorozatot tettek teljessé. Történeti visszatekintést olvashatunk Szabó Sándor tollából (*Retrospektív nemzeti bibliográfiák Petriktől napjainkig*), de utal a szerző arra is, milyen bibliográfiai munkálatok hiányoznak vagy maradtak töredékesen személyi és anyagi feltételek hiányában. A számítógépes bibliografizálás kérdéseivel foglalkozik Berke Barnabásné tanulmánya (*A kurrens magyar nemzeti bibliográfiai rendszer mai problémái*), felhíva a figyelmet arra, hogy szakmai felkészültség, bibliográfiai szolgálat mellett a nemzeti bibliográfiák további sorsának kulcsszavai „a szűkös pénzügyi fedezet" és az „állami feladatvállalás" lesznek.

Gazda István tudománytörténész összefoglaló értékelését (*Petrik könyvészetének helye a magyar művelődéstörténetben*) hagytuk ismertetésünk végére, mert benne nemcsak Petrik áldozatvállaló tevékenységének, hanem könyvtárosok százainak szolgáltat igazságot, amikor leírja: „kortársai nemigen óhajtották a tudósok sorába emelni, elvégre alig tett valamit: két évszázad magyar irodalmát, a szépirodalmi műveket és a szakkönyveket, a tankönyveket és a gazdasági könyveket, valamint a hungarikák egy részét emelte felszínre a feledés homályából, hogy azután tudósok százai az ő műve segítségével írhassák meg kisebb-nagyobb disszertációjukat, s lehessenek taggá fontos vagy kevésbé jelentős tudós társaságokban".

NÉMETH S. KATALIN

Ladányi Erzsébet: Az önkormányzat intézményei és elméleti alapvetése az európai és hazai városfejlődés korai szakaszában. Bp. 1996. Márton Áron Kiadó. 194 l. (Studia Theologica Budapestinensia. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának sorozata 15.)

A hazai jogtörténetírás kíváló művelőjének, Ladányi Erzsébetnek ez a munkája lényegesen közelebb visz bennünket a magyarországi várostörténet korai szakaszának ismeretéhez. Nem úgy, mintha városaink kialakulásának társadalmi vagy gazdasági tényezőit vizsgálná, hanem a kérdéshez speciálisan a jogtörténet oldaláról közelít. A szerző ebben az esetben, mint maga is leszögezi, a „jogelméleti és intézménytörténeti elemek és kialakulásuk vizsgálatát tekintette fő feladatának." Páratlan szakirodalmi ismeretek, a római és a kánonjogban való széleskörű tájékozottság, kifinomult kritikai érzék és módszer birtokában tudja elhelyezni a magyarországi jelenségeket az egész európai fejlődés vonalában. Ennek megfelelően a munka nagyobbik fele az elsősorban szóbaveendő európai országok, Franciaország, Anglia, Olaszország és a Német Birodalom városjogi viszonyait, terminológiai kérdéseit mutatja be s ezen az alapon tudja igazán értékelni a római és a kánonjognak Magyarországon való korai érvényesülését városaink jogi életében, a város jogi személyiségében. Mindehhez rendkívül bonyolult terminológiai kérdéseket kellett a legegzaktabb finomságú fejtegetésekkel tisztáznia, azt, hogy ezek mennyiben meghatározói a város-létnek. Különösen fontosak ezek a meghatározások a városok kiváltságlevél előtti korszakára vonatkozólag, illetve, ha az ilyen kiváltságlevél teljes hiánya állapítható meg, mégis világos maga a város-lét. Természetesen sok probléma megtárgyalására kerül sor: a város és környék, város és egyházi szervezet és sok más egyéb tekintetben. Nem feladatunk itt, hogy részletesebben kitérjünk az egyes tárgyalásra kerülő különböző magyarországi városok, Körmend, Radna, Nagyszombat és a „katonai kommuna"-ként meghatározott Sopron speciális viszonyaira, csak annak fontosságát szeretnénk itt aláhúzni, hogy nézetünk szerint a szerzőnek sikerült véglegesen tisztáznia a székesfehérvári állítólagos alapítólevél olyan sokat vitatott kérdését. Ugyancsak nagyon fontosak azok a fejtegetései, amelyek arra vonatkoznak, hogy bár sem Esztergomnak, sem Székesfehérvárnak nem volt külön kiváltságlevele, mégis királyi székhely voltuknál fogva különlegesen előkelő helyet foglaltak el a magyar városok sorában, s hogy kiváltságlevél nélkül is más városok kiváltságlevelei gyakran hivatkoznak ezek „libertas"-ára. A szerző itt pontos analógiát talál abban, hogy sem Párizsnak, sem Londonnak nem volt kiváltságlevele, mégis tömegesen kapták meg más városok az ő „libertas"-ukat. A magyar városi fejlődés, városjog tehát ezen a téren is szinkronban volt Európával.

CSAPODI CSABA

V. Ecsedy Judit: Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek 1539–1800. Bp. 1996. Borda-Antikvárium. 246 l.

A Borda-antikvárium kezdeményezésére és V. Ecsedy Judit értékes munkájával új kötettel gyarapodott a magyar könyvtörténeti irodalom:

a hamis magyarországi ill. magyarországi vonatkozású nyomdahelyek első, nagy korszakot átfogó, tudományos igényű összefoglalásával. Az összes tétel címlapreprodukciójával illusztrált, szép kiállítású kötet a Borda-cégnek már ötödik szakmai kiadványa. (A megelőző kötetek Borsa Gedeon munkái: *A régi nyomtatványok anyaga*, ill. *A régi nyomtatványok mérete*, az ő 70. születésnapja tiszteletére kiadott *Gesta typographorum* című tanulmánykötet, ill. a Magyar Iparművészeti Főiskola Typo-Grafikai tanszékén megjelentetett bibliofil könyvek jegyzéke.)

Az itt bevezetett „titkos nyomdahely" fogalma alatt a hamis, a koholt ill. rejtett nyomdahely egyaránt értendő. A bevezető tanulmány részletesen kitér ezek megkülönböztetésére, és történeti-cenzúratörténeti hátteret ad e nagyon érdekes könyvkiadási probléma jobb megértéséhez. Míg a fiktív nyomdahelyre a 16–17. századból alig ismerünk magyarországi példát, addig a József-korszakban ill. az azt követő néhány évben a politikai, egyházpolitikai kiadványok szívesen éltek ezzel a megoldással. A hamis nyomdahely ismét csak a 18. században a leggyakoribb: a hamis magyarországi vagy külföldi nyomdahelyet feltüntető kiadványok legtöbbjét az 1725–1760 közötti években nyomtatták Magyarországon. Tartalmuk egyértelműen azt mutatja, hogy az akkor uralkodó egyházpolitika által nagymértékben visszaszorított protestáns egyház – főleg a dunántúli és a felföldi protestánsok számára – készültek ezek a hamis impresszummal ellátott fontos vallásos művek.

A fiktív nyomdahelyekre már a régebbi könyvtörténeti kutatás is felfigyelt, míg a hamis és koholt nyomdahelyek első megközelítését már e században, egyháztörténészek végezték. A tanulmány érdekesen mutatja be a kutatás előzményeit Kovachich Márton Györgytől kezdve Szelestei N. Lászlóig. A hamis és koholt nyomdahelyek összegző feltárása azonban itt először történik meg, s ami a bibliográfia igazi jelentőségét adja: a valódi nyomtatási helyek feltárásával. E kutatás alapján növekszik a soproni, győri tipográfiák, kisebb mértékben a pozsonyi teljesítménye, és fény vetül egy valóban titkos nyomdára, amelyet 1735–1736 között Ludvig János kőszegi könyvárus nevéhez lehet kötni. Másrészt a Petrik-bibliográfia VI. és VIII. kötetében szereplő, újonnan leírt debreceni nyomtatványok egy részéről is kiderül, hogy impresszumuk hamis, és erről az oldalról valamennyire érthetővé válik, miért zaklatták a hatóságok olyan sokat a nyomdát a 18. században egy-egy „debreceni" könyv miatt, amely a cenzúrát megkerülte.

A bibliográfia legfontosabb része a magyarországi anyag: 179 hamis ill. koholt impresszummal Magyarországon készült nyomtatvány leírása időrendben, valódi nyomdahelyükkel együtt. Számos esetben még a nyomtatási év módosításával is. Külön fejezet ennek az ellenpárja: külföldi nyomtatványok hamis vagy fiktív magyarországi impresszummal. Az itt szereplő 50 ilyen tétel valódi nyomdahelyének megállapítása természetesen nem lehetett a kutatás célja. A kötet végén néhány rejtett nyomdahelyűnek tekintett tétel szerepel. A bibliográfiába kerülésnek két fontos kritériuma volt: a hamis vagy koholt nyomdahely az impresszumban szerepeljen és a kiadványnak legyen megvizsgálható példánya. Így el lehetett kerülni a szakirodalmi tévedések megismétlését, vagy az állásfoglalás hiányát, lehetetlenségét a csak egykor létező, ma már nem található példányok esetében. A bibliográfiába ugyanakkor olyan nyomdatörténeti érdekességek is bekerültek, mint pl. az egyik műhelyben elkezdett és máshol befejezett kiadványok. Mivel itt hiányzik az eltitkolás, a hatóságok megtévesztésének szándéka, szerencsésebb lett volna az ilyen tételeket csak a bevezető tanulmányban, s nem a bibliográfiában közölni.

Reméljük, hogy a könyves szakmának: könyvtörténészeknek, könyvtárosoknak és a könyvgyűjtőknek egyaránt érdekes kötet új megállapításai a korszak egyes irodalomtörténeti, egyháztörténeti kérdéseit behatóan feldolgozó tanulmányokba is méltó módon bekerülnek majd.

PAVERCSIK ILONA

Alte siebenbürgische Drucke (16. Jahrhundert). Hrsg. von Gedeon BORSA. Köln–Weimar–Wien, 1996. Böhlau Verlag. 449 l. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 21.)

A magyarországi könyvtörténeti kutatások nemzetközi tekintélyét egyértelműen bizonyító lépést tett a Böhlau Verlag, amikor megjelentette a 16. századi erdélyi kiadványok bibliográfiáját. A külföldi könyvészeti szakirodalomban ezentúl új rövidítésként használható ASD megjelölés ugyanis nem valamely külföldi nyomdatörténész műhely vadonatúj szellemi termékét fedi, hanem a *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473–1600* (RMNy) erdélyi anyagának csaknem változatlan német nyelvű kiadását. A magyar bibliográfiai alapmű lefordítását indokló bevezetőjében Hans Meschendörfer utal arra, hogy a 22 kötetben közreadott *Verzeichniss der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts* c. kiadványsorozatnak a gyorsabb megjelenés érdekében le kellett mondania a „nem összefüggő német kulturális területen" megjelent nyomtatványok, így az erdélyi nyomdák termésének feldolgozásáról, bízva abban, hogy ezt a munkát az illetékes nemzeti retrospektív bibliográfiák elvégzik. Erdélyt illetően ez maradéktalanul megtörtént az RMNy megjelentetésével és a német kollégák legnagyobb elismerése az, hogy az erdélyi német kiadványok feldolgozását nem kezdték újból, hanem a magyar nyelvet nem ismerők számára e kiadással tették lehetővé a korszakra vonatkozó könyvészeti tudás elsajátítását.

A német kutató kezébe került bibliográfia tehát nem tartalmaz új eredményeket, a fordítás – Gudrun Schuster fáradságos munkáját dicséri – híven tükrözi az 1971-ben megjelentetett bibliográfia megállapításait. A szerkezet pontosan követi az RMNy gyakorlatát, az appendix a tévesen erdélyi nyomtatványként számontartott kiadványokról igazít el. Nem tartalmazza a kötet a nyomtatványok lelőhelyére és a példányok teljességére vonatkozó megállapításokat, valamint a címlapfotókat sem, a nagy német könyvtárakban megtalálható RMNy ezen a téren segítségül szolgálhat. A kiadvány mutatóiban visszakereshető az 1601 előtt élt személyek neve, a kiadványok címe, a megjelenési hely és a nyomda (nyomdász) neve, valamint megtalálható a jelen bibliográfia és az RMNy konkordanciája. A Siebenbürgische Landeskunde Munkaközössége tervezi a következő RMNy kötetek erdélyi anyagának német nyelvű kiadását is, valamint egy kiegészítő kötetet, amely a nyomdatörténeti szakirodalom elmúlt 25 évének újdonságait foglalja össze. Ez utóbbi terv mentesít az alól, a kiadvány nagyszerűségéhez nem méltó feladat alól, hogy a szerkesztőkön mintegy negyedszázad könyvészeti eredményeinek beépítését kérjük számon. Mindazonáltal – mivel az előszó megemlíti, hogy a fordítás „kevés kivétellel" (mit wenigen Ausnahmen) az RMNy I. kötetét követi – megpróbáltuk tetten érni, hol történt változtatás és hol lehetett volna, nagyobb szerkesztési módosítás nélkül a bibliográfiát az aktuális ismeretekhez közelíteni. Az RMNy 185 tétele, az *Igen hasznos és draga nemes receptum...* a magyar bibliográfiában [Kolozsvár 1550–1575? Heltai] feltételezett impresszummal szerepel, az ASD-ben már nem kap tételszámot, a feltehetően újabb kutatásokra alapozó tömör meghatározás szerint „nem erdélyi nyomtatvány". Ugyancsak kikerült az erdélyi nyomtatványok közül az RMNy 520A tételszámmal számon tartott óegyháziszláv nyelvű részleges bibliafordítás.

Feltehetően tördelési hiba következtében nem szerepel az ASD App. 19 és App. 20 tételszám RMNy-megfelelője, azaz RMNy App. 39 és RMNy App. 41. A „kevés kivétellel" megtett kiegészítések között szívesen láttuk volna, ha a korszak nyomtatványainak az utolsó 25 évben megjelent hasonmás kiadásaira utalás történik, és esetleg nem borította volna fel a szerkezetet, ha egy-egy az RMNy megjelenése utáni tanulmány sem marad említetlenül. A parttalan bővítés helyett csupán olyan esetre gondolunk, amikor a kommentár szóbeli közlés vagy előadás megállapításaira hivatkozik, pl. a *Comoedia Balassi Mennihart arultatasarol* (ASD 176) c. nyomtatvány szerzősége esetében Ritoók Zsigmondné 1970. február 3-án megtartott elő-

adására, holott a kérdést tárgyaló dolgozat már negyedszázada megjelent: *Politikai szatíra Magyarországon a XVI. században.* = ItK 1971. 265–277. és UŐ: *A Balassi Comoedia és Karádi Pál.* = Keresztény Magvető 1980. 1–2. 39–44.

A német fordítás ürügyén azonban meg kell fogalmaznunk egy olyan megállapítást is, amely elsősorban az RMNy köteteire, a munkacsoport szakmai felkészültségére és nem utolsósorban a munkálatokat több évtizede kezdeményező és mai napig irányító Borsa Gedeon tudományos aszkézisére vonatkozik. A magyar irodalomtörténetírás és történettudomány területén nemigen találkoztunk olyan tanulmánynyal, szintézissel, több szerzős munkával, amelynek szövegét magyarázatok, kiegészítések nélkül, változatlan formában át lehetett volna tenni idegen nyelvre. Ehhez az adatokra támaszkodó szikár megfogalmazás, a szubjektivitás lehető legteljesebb kizárása, a tények tisztelete és tudományos alázat szükségeltetik. A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* bibliográfia tudós munkatársi gárdája – nevük megtalálható mind a magyar, mind a német kiadás címlapverzóján – a legmagasabb szinten felel meg ezeknek a követelményeknek és ezzel a nemzetközi tudományosság kívánalmait is messzemenően teljesíti. Tisztelet érte!

NÉMETH S. KATALIN

Franchi, Cinzia: Occisio Gregorii in Moldavia vodae tragedice expressa. Az erdélyi román iskoladráma kezdetei és forrásai. Csíkszereda, 1997. Pallas–Akadémia Könyvkiadó. 203 l.

A Magyarországon mintegy két évtizede újra indult és már oly sok értékes eredményt felmutató drámakutatásnak egy újabb terméke látott napvilágot Erdélyben. Szerzője a hungarológia tudományok egyik külföldi művelője, Sárközy Péter a római Sapienza Egyetem magyar tanszéki professzorának egykori hallgatója, Cinzia Franchi. Könyvének tárgya a XVIII. századi román drámai irodalom egyedüli képviselője, a Grigore Ghica moldvai fejedelem 1777-ben történt meggyilkolásáról szóló furcsa tragédia, vagy ha tetszik, tragikomédia, mely actus bacchanalisticusban végződik. A XVIII. századi kéziratra egy idegen kéz a „ciudaţenie literară" megjegyzést írta. Maga a főesemény magában hordozza a tragikumot, de a névtelen szerző sok olyan elemet használ, mely ugyancsak idegen a főtémától: táncok, káromkodások, profán imádságok, sirató búcsúzók, bakhoszi énekek stb. A magyarul, románul, németül, latinul, cigányul elhangzó betétek, a commedia dell'arte-féle epizódokkal, némajelenetekkel, komikus intermediumokkal, az említett énekekkel széttördelt szerkezet, a többnyelvűség – mint „az erdélyi közönség speciális többnyelvűségi helyzetéhez alkalmazkodás" – hűen tükrözi a darabban az erdélyi multikulturális valóságot.

Görögkatolikus, másként unitus iskolai produkcióról lévén szó, csak helyeselhető, hogy Cinzia Franchi az első fejezetekben az erdélyi románság vallás- és iskolatörténetét ismerteti. Az unitusokét részletesebben, de foglalkozik a velük ellentétben, harcban álló ortodoxokéval is.

A XVII–XVIII. század fordulója táján létrejött unió előtt az erdélyi románság általában protestáns kollégiumokban tanult. A XVIII. században a román értelmiségi – nagyrészt papi jellegű – gárda főleg unitusokból állt, s ők részben a magyarországi és erdélyi jezsuita, piarista iskolákban végezték magasabb fokú tanulmányaikat. Lórántffy Zsuzsanna fejedelemasszony ugyan már 1657-ben létesíteni akart Fogarason magasabb fokú román tannyelvű iskolát, de csak 1757-ben jött létre Balázsfalván a sintaxist is tanító román iskola, mely csak 1772-ben egészült ki poétikai és retorikai osztályokkal.

Az erdélyi román színjátszás a balázsfalvi iskolához kapcsolódik. 1754-től itt tanított Grigore Maior, később unitus püspök. Az ő nevéhez fűződik az első ismert román iskolai színjátszás.

1755-ben két tanítótársával és a diákokból toborzott vállalkozókkal a karácsonyi ünnepek

alatt „in vestibus ad Comoedias induti" több erdélyi várost felkerestek és 4-5 román énekből meg a királynak öltözött személy beszédéből összeállított produkciót adtak elő. Egy iskolás kürtölt, három személy – közülük két cigány – zenélt. A királyon kívül két püspöknek öltözött szereplő előtt két angyal – mellükön ikonnal – haladt zászlóval. Szászsebesről Gyulafehérvárra, onnan Alvincre mentek, áthaladva falvakon a parasztok és számos kíváncsi érdeklődésétől kísérve. „Vízkeresztkor 80 forintokkal tértek vissza."

Többet tudunk arról a román nyelvű, írott formában is fennmaradt certamenről, melyre Cinzia Franchi talált rá Kolozsvárott az állami levéltárban lévő balázsfalvi iratok között és szövegét közölte a jelen kiadvány függelékében. Két szereplőcsoport közt folyik a párbeszéd: a dogmákat jól ismerő, hagyományokat védő atyák és az egyesülést teológiai és dogmatikai érvekkel támogató fiak közt. A dialogusokat egy-egy, az ortodox zsoltároskönyvből vett éneklő gyermekkórus szakítja meg, ezzel is meg akarván nyugtatni a hagyományokhoz ragaszkodókat, hogy a fiak az ősök hitével, liturgiájával járnak a római egyház útján. A szerző meggyőzően bizonyítja, hogy az 1761-ben a békéltetésre Balázsfalvára érkezett Buccow generális látogatásakor elő is adták a hitvitát.

A könyv nagyobb része a Grigore Ghica moldvai vajda személyéhez kapcsolódó különös drámáról szól. (Említésre érdemes, hogy a pozsonyi evangélikus gimnáziumban az 1770-es évek végén a meggyilkolt vajdával kapcsolatban év végi declamációban foglalkoztak a fenyegető újabb török–orosz háború lehetőségével.) A műfaji keveredést jól példázó drámában, három színben a vajda sorsát mutatja a játék. Az elsőben a vajda consultatiot tart tanácsosaival, hogy Ausztriához és Oroszországhoz társulva, elszakadjon a töröktől. A tanácsosok nem ellenzik a vajda tervét. Két közjáték után a vajda új titkárt választ, aki nyolc nyelven beszél. A második kép a szultán udvarába vezet. A tanácsosok beárulják a vajdát, majd három interscenium közbejötte után kitervelik a megölését. Ez a harmadik jelenet tárgya. Újra a vajda székhelyén vagyunk. A szultán követe betegsége ürügyével látogatására hívja Grigoret. A török katonák rárohannak, megölik. A vajdáné sirató énekét (magyarul) ezután egy újabb scenaban halljuk.

A főtémát lépten-nyomon olyan szerteágazó, jelentésben és megjelenítési módokban változatos jelenetek szakítják félbe illetőleg követik, hogy a fődarab tragikus jellegét mókás farsangi játékká változtatják. Tragédia és bohózat egyedülálló keveredését példázza a színjáték.

Még mielőtt a *Preambulum* tragikus hangú strófái ismertetnék a vajda sorsát, a szűkszavú rendezői utasítás szerint – a rendezői utasítások mindig latin nyelvűek! – öt néma jelenetben előre lepergetik a véres eseményt: hullanak a katonák, „lenyomják", megfojtják a vajdát (Occiduntur milites – Opprimitur Voda – Strangulatur). Negyedik mozzanatként a „Turris" szó bizonyára várostromlásra utal. Az egész „Tragédiát" eltáncolhatták, mozdulatokkal, taglejtéssel, arcjátékkal sokmindent kifejezhettek, előre érzékeltethettek. A *Preambulom*ot követőleg az öt zsoldos vagy rabló (latro) tánca ugyanazon hangulatot erősíthette. Logikailag beleillik a főcselekménybe a cigány jóslata a hagymaórából, amikor a vajda a csillagok állásából akarná kiolvasni a jövőt.

A darab első, szöveget is nyújtó Intermediuma a főcselekmény első képe után következik, a fonóban játszódik. A magyar diákköltészetből, iskolai komédiából ismert vénlányparódia. De itt az anya átkozza meg a fonóba hiába várt legényeket. Kérő jelentkezik, jegyajándékot cserélnek. De azért a leányt elviszik a vásárba, ahol a vásárbíró hangos szóval árulja, felsorolva hozományát. A kérő magának tartja. A rendezői utasításokban ugyanitt még közjáték van jelezve a vásárban, de szöveg nélkül. Két intermedium zárja a szultán udvari jelenetét. Cigánygyerekek játszadoznak, egy Alvare nevű személyt megölnek. Néma jelenet volt ez is, bizonyára mimikával, kézmozdulatokkal tették érthetővé a történést. A másodikban az asztalnál ülő orvos gyógyítja a hozzá hozott betegeket. A fájósfogúnak liszttel tömi be a száját, a hasfájósnak kihúzatja a nyelvét.

A harmadik képben beteljesedik a vajda sorsa. De a játék további részében is szó esik róla. Halálát mindjárt követi feleségének magyar nyelvű sirató éneke. Egy cigány románul prédikál a vajda haláláról, majd cigányul énekel. Utána a vajda pásztorrá lett titkára latin és magyar versekben dicséri a pásztoréletet. Énekének befejeztével újra megjelenik a vajda felesége, hogy német versekben sirassa el urát. (Ennek szövegét a kézirat nem tartalmazza.)

A játék záró része a Bacchus-jelenet. A farsang istene magyar énekében evésre, ivásra, táncra biztat. Majd egy hordón megírja végrendeletét és fel is olvassa azt. Ebben szétosztja testét végtagostul, belsőségestül; tanácsokat ad, melyek ellenkeznek a megszokott erkölcsi szabályokkal. Ez alatt néma jelenet játszódik le: megjelennek a színen a vajda áruló tanácsosai és az orvos; Judást keresik és megtalálják, amint éppen felakasztja magát. És az ördög mindnyájukat elragadja.

A román nyelvű dráma terjedelméhez képest a magyar nyelvű versbetétek aránya jelentős, szövegszerűleg annak egyheted része. A vajdáné sirató éneke, egy idillikus pásztorének és egy bordalszerű farsangi ének a népi énekmondás nyelvi állagát tükrözi. E versbetétek jelenléte a román szerző többnyelvűségének a bizonyítéka, és talán feltételezi a magyar nyelvű nézőközönség részvételét is. Kétségtelen, hogy ettől függetlenül, az ismeretlen szerző-rendező legtöbb gondot a hatáskeltésre fordított. Feltételezhető, hogy ezért hányt fittyet a drámaszerkesztésre. A játékot szétszabdalják a nagy tarkabarkaságot mutató betoldások, a történet mozzanatait eltáncoló, a gondolatokat, érzelmeket mimikával érzékeltető *scena muták*, tréfák, a főcselekménytől független, máskor azt közvetítő, továbbvivő groteszk vagy a népi életet bemutató közjátékok, átvitt értelmezések. Talán nem merészség a tudatosságot feltételezni, bár a román iskolai színjátszásnak ez az egyetlen fennmaradt emléke, és ismeretlenek az előzmények. A szerző azonban az erdélyi iskolák színjátszásában számos példát láthatott. Cinzia Franchi könyvének egyik érdeme, hogy több ízben rámutat a kor drámai műfajainak nyomaira.

A balázsfalvi dráma létezéséről az első hírt Göbl (Gáldi) László adta még 1933-ban a Debreceni Szemlében. A szöveg első betűhív kiadása Lucian Drimbatól származik 1964-ben. Nem kis érdeme a jelen kiadványnak, hogy a *Függelék*ben tartalmazza az egész dráma magyar fordítását (123–162. l.). De olvasható itt az 1661-ben játszott *Scolasticilor de la Blaj facere* hitvita is, román szöveggel és magyar fordításban (185–197. l.).

VARGA IMRE

TARTALOM

ıendy Kinga–Holl Béla–Szendrei Janka: Szent Imre esztergomi tisztelete a 14. században. Az Akadémiai Könyvtár T 1028 graduale töredékének kodikológiai, szövegkritikai és zenei elemzése 125
ɔp Éva: Egy XVII. századi népszerű imádságoskönyv: az Officium Rákóczianum története I. 149
rcsik Ilona: Szaicz Leó a felvilágosodás irodalmáról 167

ZLEMÉNYEK

ai András: Batthyány Ádám imádságoskönyve 187
:sedy Judit: Tipográfiai vizsgálódások az „Istenes énekek" körül 201
'ubert Gabriella: Ismeretlen 18. századi Balassi–Rimay Istenes énekek-kiadás az Evangélikus Országos Könyvtárban 205
ók István: Kísérlet egy elveszett retorika rekonstrukciójára. (Nógrádi Mátyás ars concionandija) 212
'r Katalin: Ráday Pál ismeretlen kéziratos utasítása fia nevelőjének 1723-ból 220
ıy György: A könyv és a könyvtár szerepe Bessenyei György életében 225
zi Eszter: Egy 19. századi bibliofil piarista könyvtárának nyomai 229

YELŐ

:stei N. László: Holl Béla (1922–1997) 231
ɔp Éva: Módszertani megjegyzések a Budapesti Egyetemi Könyvtár Bibliotheca Antiquissima különgyűjteményének rekonstrukciójához 232
·its István: A Turul újjászületése 238
ó Ágnes: Bethlen Kata könyvtárának jegyzékei 240

:MLE

ik-emlékkötet. Szerkesztette Nagy Anikó. Bp. 1996. *(Németh S. Katalin)* 242
inyi Erzsébet: Az önkormányzat intézményei és elméleti alapvetése az európai és hazai városfejlődés korai szakaszában. Bp. 1966. *(Csapodi Csaba)* 243
:sedy Judit: Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek 1539–1800. Bp. 1996. *(Pavercsik Ilona)* 243
siebenbürgische Drucke (16. Jahrhundert). Hrsg. von Gedeon Borsa. Köln–Weimar–Wien, 1996. *(Németh S. Katalin)* 245
chi, Cinzia: Occisio Gregorii in Moldavia vodae tragedice expressa. Az erdélyi román iskoladráma kezdetei és forrásai. Csíkszereda, 1997. *(Varga Imre)* 246

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 11,08 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025–0171
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

Ára: 250 Ft

SOMMAIRE

Körmendy, Kinga–Holl, Béla–Szendrei, Janka: Le culte de Saint-Émeric à Esztergom au XIVe siècle 125
Knapp, Éva: Un livre d'heures populaire du XVIIe siècle: l'histoire de l'Officium Rákóczianum I. 149
Pavercsik, Ilona: Leó Szaicz sur la littérature de l'époque des lumières 167

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

Koltai, András: Le livre d'heures d'Ádám Batthyány 187
V. Ecsedy, Judit: Investigations typographiques autour des „Cantiques pieuses" 201
H. Hubert, Gabriella: Une édition inconnue du XVIIIe siècle des „Cantiques pieuses" de Balassi–Rimay à la Bibliothèque Nationale Luthérienne 205
Bartók, István: Un essai de reconstruction d'une rhétorique perdue. (L'ars concionandi de Mátyás Nógrádi) 212
Fehér, Katalin: Une instruction manuscrite inconnue de Pál Ráday pour le précepteur de son fils de l'année 1723 220
Kókay, György: Le rôle du livre et de la bibliothèque dans la vie de György Bessenyei 225
Ojtozi, Eszter: Les restes de la bibliothèque d'un bibliophil piariste du XIXe siècle 229

CHRONIQUE

Szelestei N., László: Béla Holl (1922–1997) 231
Knapp, Éva: Remarques méthodiques à la reconstruction de la collection spéciale Bibliotheca Antiquissima de la Bibliothèque de l'Université de Budapest 232
Bodrits, István: La renaissance de la revue Turul 238
Szabó, Ágnes: Les listes de la bibliothèque de Kata Bethlen 240

REVUE

Hommage à Petrik. Réd. par Anikó Nagy. Bp. 1996. *(Németh, S. Katalin)* 242
Ladányi, Erzsébet: Les institutions et la fondation théorique de l'administration autonome dans la période précoce de l'évolution des villes d'Europe et de Hongrie. Bp. 1996. *(Csapodi, Csaba)* 243
V. Ecsedy, Judit: Livres hongrois anciens ayant un lieu d'impression secret, 1539–1800. Bp. 1996. *(Pavercsik, Ilona)* 243
Alte siebenbürgische Drucke (16. Jahrhundert.) Hrsg. von Gedeon Borsa. Köln–Weimar–Wien, 1996. *(Németh, S. Katalin)* 245
Franchi, Cinzia: Occisio Gregorii in Moldavia vodae tragedice expressa. Les origines et les sources du théâtre scolaire transylvain roumain. Csíkszereda, 1997. *(Varga, Imre)* 246